

[6r] [PROLEG DE PIERRE BERSUIRE]

Al príncep de molt gran exel·lència Johan, rey de Fransa per la divinal gràcia, ffrare Pere Bertor, son petit servidor, prior a present de Sent Aloy de París, tota humil reverència e subjectió.
5

Açò és tot cert, molt sobiran senyor, que tots excel·lents prínceps,¹ de tant com ell ha lo engeny pus clarveent² e de pus nobla e viva qualitat, de tant vol ell pus exercitar los virtuosos fets e saber les notables obres dels prínceps antichs e los sabers d'armes, rahons e indústries per les quals ells conquistaren antigament les terres e edificaren imperis romans e realmes,³ e·ls fundaren e cresqueren, e deffensaren e governaren, e tengueren per grans successions e per longues durades; a ffi que per semblants guises ells poguessen les lurs⁴ deffendre e governar, e les stranyes conquerir e possehir en manera deguda, agreugar lurs enemichs e deffendre lurs amichs sotsmeses e aydar-los.⁵
10

Açò fo donchs la causa, príncep molt redobtable, que vós, qui entre·ls altres prínceps havets lo engín molt noble, consideràs que lo poble romà, entre tots altres pobles qui, per virtut de constància e de seny e per poder de obres cavalleroses, han lurs armes portades en regions stranyes e conquistats imperis e regnes per si mateix e per los lurs, han bé stat axí sobre tots los sobirans e pus exçel·lents; axí com assats appar en açò que ells, qui al començament foren una sola ciutat assats pobre e petita, saberen tant fer per armes virtuosas continuades, per indústria e per trebayll, que ells conquistaren la redonesa del
15
20

Jhesus Christus *al marge superior del foli L* 3 la] *add. L'* 4 tota] tota L, ab tota L' 6 tant] tot en tant L 7 pus²] pus o plus L, plus L' 8 saber] asaber L, saber L o L' 14 qui] *om. L* 15 consideràs] considera[...]
L, considerarat L' 15 que] e L, que L' 16 cavalleroses] [...] L, caulleroses L' 17 mateix] mateix L 20 per²] *add. L'*

¹ *tots excel·lents prínceps*: Aquest subjecte ha de concordar amb verbs en singular (*ell ha, vol ell*, r. 7). El traductor ha confós la -s de cas nominatiu dels manuscrits francesos per la de plural. Vegeu casos semblants, per exemple, al cap. 33, r. 12, i al cap. 37, r. 56.

² Traducció literal del francès *clervoians*. Els repertoris lèxics l'enregistren a partir del segle XIX i com a gal·licisme (*DCVB* s.v. *clarveint*, *DECat* s.v. *clar*), però ja l'utilitzava Ausiàs March (*AM*, CXXVIII, vers 147).

³ *imperis romans e realmes*: D'imperi romà només n'hi ha un; *romans* és un afegit erroni que prové del text francès. Es documenta en G1, H i P9 (també en K): aquests manuscrits porten *rommain(e)s* en lloc de *royaumes*, que és la lliçó correcta. *Rommain(e)s* i *royaumes* s'assemblen molt gràficament i és fàcil confondre'ls, sobretot en aquest context. El text català porta l'error (*romans*), però també la lliçó correcta (*realmes*): el manuscrit francès font de la traducció havia incorporat la correcció sense eliminar l'error. Veg. apartat II.2.4 (exemple 10).

⁴ *les lurs*: Cf. *les leurs terres* P21. El substantiu *terres* manca en la majoria de manuscrits de F^a, per tant segurament també en el manuscrit font de la traducció. P5 manté la lliçó correcta.

⁵ *deffendre lurs amichs sotsmeses e aydar-los*: En relació amb el text de F^a, s'ha avançat *amichs* (en la transmissió catalana o francesa), i això ha modificat lleugerament l'estructura i el significat l'oració.

món. E que per açò a⁶ lurs affers o fets maravellosos poden tots prínceps pendre exemples notables en les coses dessus dites.

Axí donchs, molt excel·lent senyor, me manàs vós que les III dècades de Titus Livius, en les quals són continuades⁷ les ystòries romanes, yo trasladàs de latí en francès. E
 25 certes, jatsia que la molt alta manera de parlar e de la scuretad dels latins que ha lo dit actor
 sia exçedent mon seny e mon enginy, com les constructions d'aquell sien axí trencades e axí
 breus, axí suspensives e axí de stranys mots, que en lo temps present poques gents són qui
 ho sàpien entendre ne per pus fort rahó retornar en francès, noresmeys he yo pres lo plaer⁸
 de trelladar-ho per obeyr a vós, qui sots mon senyor, e per fer profit a tots aquells qui per
 30 mi ho entendran e u hoÿran. Sí preguaran per tots⁹ aquells qui volran saber l'art de
 cavalleria e pendre exempli de les virtuts ancianes, quant ells veuran que per vostra
 ordinació aquest libre, que null temps jamés havia stat tocat, és vengut a lum e tants de
 nobles fets scrits e recitats. Açò serà, donchs, lo quint de mos treballs, en los quals de ma
 joventut ençà yo·m són ocupat per plaure a Déu e profitar al món e per exercitar mon
 35 enginy pereós. De les quals lo primer és *Reductori moral*, lo segon és *Reportori*¹⁰ *moral*, lo ters
 és *Breviari moral*, lo quart sí és lo *Mapamundi* e la *Rescripció*,¹¹ lo quint és aquesta translació.

Ara vull yo retre rahó qual és la causa perquè yo he fet lo capítol qui·s segueix. Car
 en nom de Déu aquest actor, parlant de la matèria [6v] d'armes e en altra manera usant en
 molts lochs, quant lo cas hi esdevé, de molts mots qui han molt grans significacions, e no
 40 havem en lenguatge francès neguns propis mots semblants que totes aquestes coses puxen
 significar, ans cové per grans declaracions e circumloquions donar a entendre ço que
 aquests mots signifiquen.¹² E per ço, donchs,¹³ molt sovén cové usar d'aquells mots e

21 a] a L, de L' 23 manàs] manats L 26 d'aquell] daquelles L 27 de stranys] stranys L 28 ne] *add.* L' 28 fort] *add.* L' 29 senyor] *add.* L' 31 exempli] exemp[...] L, exempli L' 32 és] e L 32 lum] lun L, lum L' 33 treballs] *add.* L' 33 en los quals] lo qual L 39 molt] molts L, molt L o L' 39 no] no[...] L, no L o L'

⁶ a: La lliçó de L coincideix amb la de F^a. L¹ corregeix una traducció massa literal (*prendre exemple* regeix la preposició *de* en català, no *a*). Cf. *pendre exempli de les virtuts ancianes* (r. 31), que tradueix *prendre exemple aux vertus anciennes*.

⁷ *continuades*: Error derivat del text francès que es documenta en G1: *continues* és un error per *continues*, la lliçó correcta.

⁸ *plaer*: El canvi en relació amb el text francès, que diu *labour* ("esforç"), dona un significat diferent al text. *Labour* sol ser traduït per *treball* (per exemple, r. 20 i 33). Aquí el canvi no sembla un error paleogràfic; es pot atribuir al traductor o a un copista atrevit.

⁹ Cf. *prieront pour vous* [i.e. el rei Joan] P21. *Tots* és un error que deriva de F^a: *tous* apareix just abans, i s'assembla gràficament a *vous*.

¹⁰ *Reportori*. Per a la grafia amb o, vegeu *DECat* s.v. *parir*.

¹¹ Cf. *Description* P21. La confusió r/d prové de F^a.

¹² *Car en nom de Déu ... mots signifiquen*: La sintaxi de la frase és complicada i ja hi falta un verb principal en tota la tradició francesa: cf. *Car en nom Dieu cest aucteur, en parlent de la matiere d'armes et autrement usent en plusieurs*

longua cosa seria cascuna vegada declarar lurs significacions, com *propriis*¹⁴ mots francesos no havem nós qui ho puxen compendre, yo he ordonat del començament ençà que en aquesta translació, quant lo cas s'esdevendrà, yo usaré d'aquells mots segons lo latí sens declaració. Mas en lo començament del libre, après del pròlech, yo faré un capítol hon tot per orde de ·a·b·c· yo declararé los significats dels mots desús dits, per ço que [...] aquell capítol [...] puxa saber ligent tot lo libre¹⁵ quals significats han los mots que ell trobarà.

43 cascuna vegada declarar] [...] na cosa de declarar *L*, cascuna vegada declarar *L*¹ 43 *propriis*] *impropris* *L*

lieus ... P21. Alguns manuscrits ho han intentat resoldre substituint *parlant* per *parloit* (e.g. G1 P18: veg. aparat francès r. 40) o substituint el gerundi *usant* per una forma personal (e.g. *usoit* P6 P8).

¹³ Cf. *Et pour ce donques que...* P21. Falta la conjunció *que* ja en la majoria dels manuscrits de F^a.

¹⁴ *propriis*: Esmeno l'error que porta *L*, *impropris*. Es pot atribuir tant a un copista català com a un copista francès, però no es documenta en cap dels manuscrits francesos consultats.

¹⁵ *per ço que ... libre*: El text català segueix la lliçó comuna de F^a (P9 se'n desvia molt), però en *L* manquen el participi *leu* i el subjecte de l'oració, *chascun*, que es poden haver perdut en la transmissió catalana o ja en la francesa.

[PRÒLEG DE TITUS LIVI]

Si yo·m prenh a scriure les coses fetes per los romans del començament ha ençà que
 Roma fo fundada, yo no sé si açò serà cosa covinent. E si yo les sé, no les gos dir, per ço
 5 que yo veig que açò és una cosa que per los ançians és ja estada escrita e publicada. Mas per
 ço que·ls novells scrivents cuyden e ymaginen dir e recitar tots jorns alguna cosa pus vera e
 pus certa, hon la grosseria de l'antich lenguatge sobrepujar, e lenguatge e matèria, e declarar
 per pus artificial lenguatge,¹ per açò me plaurà aydar e consellar e haver conseyll en ma
 partida a tenir en memòria los fets de aquell poble qui és príncep de les terres. E si, axí²
 10 gran multitut d'escriptures³ qui les dites coses han scrit dabans de mi, ma renomada és
 pocha e scura, jo·m confortaré en la granea e en la noblesa d'aquells qui nouran a mon
 nom; ço és a dir, que no·m desplaerà si yo són poch preat en sguard de tan sol·lempnes
 persones. E tota vegada⁴ serà açò cosa de molt gran trebayll, per ço que covendrà repetir e
 descriure les coses qui són fetes de DCC anys a ençà,⁵ les quals són trobades de poch
 15 començament,⁶ car a present la granesa de aquelles lurs és treballosa. E no dubte gens que
 recitar les primeres naixençes d'aquest poble e les coses acostades a son començament
 seran menys delitables a aquells qui les legiran que no serien les coses del temps present, a
 les quals virtuts⁷ e les fortaleeses⁸ d'aquest poble són axí grans e axí cruels que elles⁹

6 que·ls] que L, quels L' 6 scrivents] scrivans o scrivents L, scrivents L' 6-7 e pus certa] e pus certa e pus
 certa L, e pus certa L o L' 8 plaurà] plauria L 11 granea] granea d'aquells L 12 ço] add. L' 13 molt]
 add. L' 18 elles] ells L

¹ *hon la grosseria ... artificial lenguatge* (r. 7-8): Cf. *ou la rudece de l'ancienne matere sormunter et declerer par plus artificieux langage* P21. Els errors que presenta el text català ja es troben en F^a: *langage* s'ha repetit dos cops i *matere* s'ha desplaçat del lloc original. A més, el traductor català ha confós la conjunció *ou* ('o') per l'adverbi homònim (*bon la grosseria...*).

² *si axí*: Error del traductor, que hauria entès *si ensi/ainsi* en lloc de *si en si* ('així en tan'). Un error com el de G1 (*si a en si*), que també porta H, podia haver provocat la confusió.

³ *escriptures*: Error que deriva del text francès, documentat en H i causat per un intercanvi de grafies: *scripteurs* esdevé *scriptures*.

⁴ 'No obstant això'. Tradueix literalment el francès *toutesvoies* (= *toutefois*), que té aquest significat. En català, *tota vegada* significava 'sempre', tot i que també va ser utilitzat amb el mateix significat que en francès segons el *DECat* (s.v. *vegada*; l'exemple que en dóna és precisament la traducció catalana medieval de l'obra francesa *La queste du saint Graal*). Aquesta expressió és habitual al llarg del text.

⁵ Just en aquest punt, L separa el text que segueix amb un espai i una caplletra propis d'inici de capítol, tot i que forma part de la mateixa oració (... *a ençà / Les quals* ...). Aquesta separació del pròleg en dues parts ja es troba en P9 i G1, que també comencen la segona part amb una caplletra (en P9 no s'ha il·luminat).

⁶ Cf. *lesquelles sont tant creues de petis commencemens* P21. L'error *trobades* deriva de F^a: *trouvees* en lloc de *creues*. Però G1, P18 i H (també K) porten l'error i també la lliçó correcta (*creues*) afegida després: *lesquelles sont trouvees de petis commencemens et tant creues*. El text va ser corregit, doncs. En P9 és omès *et tant creues*, com en el text català. En canvi, P5 i T incorporen un nou error: *lesqueles sont trouvees de petis commencemens et tant terrenes*.

⁷ Cf. *en quel les virtutz* P21. L'antecedent del relatiu *quel* és *el temps present*. Una mala separació dels mots en F^a (tots els manuscrits copien *quelles*, en lloc de *quel les*) causa l'error en la traducció catalana.

⁸ Aquí, 'forces'. El traductor devia llegir la mateixa variant que P9.

20 consumen e guasten si mateixes. Aquest serà, donchs, lo loguer de mon trebayll que yo demanaré, és a saber, que repetint les antigues coses yo sia quiti dels mals los quals per molts anys nós havem vists en nostres dies, e que yo sia axí franch de tota cura, que yo los meta defora de mon cor e de ma pensa. Car, jatsia açò que cura e cuÿsors¹⁰ no façen lo coratge flaquejar, de veritat tota veguada elles lo fan tèrbol¹¹ e scomogut.

21 los] les L 22 cuÿsors] cuy[...]ors L, cuyors L' 23 elles lo fan tèrbol] t[...]bol L, elles lo fan terbol L'

⁹ *elles*: L'error de gènere que transmet L (*ells*) va ser comès segurament per un copista català potser influït pels adjectius anteriors *grans* i *cruels*, que tant poden ser femenins com masculins. En francès aquesta confusió no hi és (*si grans et si cruelles*) i és més difícil confondre *elles* per *ils*.

¹⁰ *cuÿsors*: El traductor ha traduït *cuisençons*, que significa 'turments' en francès, per un mot gràficament semblant. Tot i que el significat habitual de *cuÿsors* no és exactament el mateix que en francès, aquí s'ha d'entendre igual.

¹¹ *Tèrbol* tradueix *troublé*, que en francès pot voler dir 'tèrbol', però també 'torbat' (verb «trouble»), que seria el significat adient en aquest cas com a sinònim de *esmeu* (cf. *sollicitum ... efficere* lat.). Tot i que no es pot llegir sencera la lliçó de L perquè L¹ hi corregeix a sobre, *tèrbol* ja deu ser la lliçó del traductor.

[1] SI AQUEST TITUS LIVIUS FO EN LO TEMPS DE LES BATAYLLES DE TUL·LI ULTRA DE JULI E POMPEY, QUI FAEREN MOLT DE MAL, DE LES QUALS GUERRES NO PARLA GENS DE LES ANTIGUES¹

5 [7r] Les coses, donques, que·ls pohets dien ésser stades abans que Roma fos fundada, les quals són stades més donades per manera de coses² verdaderament fetes, yo no entén a blasmar ne affermar. Car la antiquitat de les gents usà de aquella licència, car, en mesclant divinals coses ab humanes, ells volgueren los començaments de lurs ciutats fer pus autèntics, en tant com ells digueren los déus ésser estats actors e fahien factors de aquelles.³

10 E, per veritat, si⁴ fos cosa leguda a nengú poble del món consacrar e dedicar la nativitat e lo fonament de lur ciutat e reputar-la als déus axí com actors de aquelles,⁵ lo poble romà ho pot fer; lo qual al·legua Mars, lo déu de les bataylles, ésser estat son parent e de son guiador —és a saber, de Ròmulus—,⁶ la qual oppinió les gents romanes⁷ sostenien e crehien, axí com ells soffiren l'imperi e la senyoria del dit poble romà.

15 Mas de aquestes coses e semblants yo faré pocha de força, ans prech cascú que ell me oya parlar per qual via, per quals murs,⁸ per quals hòmens, per quals artificis, a l'alberch e als camps —és a saber, en pau e en guerra—, lo imperi de Roma ha stat guanyat e crescut

6 manera de coses] coses manera L, coses e manera L o L' 7 en] add. L' 9 autèntics] autèntiques L 10 si] om. L 12 de son] son L 13 de] add. L' 15 coses] add. L' 15 prech] add. L o L' 16 a l'alberch] a[...]berch L, alberch L'

¹ En el text francès aquesta rúbrica és l'incident que hi ha al final del pròleg de Livi; la rúbrica que correspon a aquest capítol és *De la magnificence de Romme* (vegeu l'edició). P9 és l'únic testimoni francès en què, com en el català, l'incident s'ha confós per la rúbrica i aquesta s'ha perdut. — Cf. *Cestui Titus Livius fu au temps des batailles civiles entre Jule et Pompee* P5 P18 (*Cest* P18). Es refereix a la guerra civil que enfrontà Juli Cèsar i Pompeu (s. I aC). La variant *cilz* (= cel), en lloc de *cestui/cest*, que registren G1, P9 i H, pot haver motivat la traducció per *si aquest*. *De Tul·li* és un error que el text català comparteix amb P9 i H: s'han confós les grafies c/t i u/i/v de la lliçó correcta, *civiles*, i això ha provocat que l'adjectiu es confongués per un nom propi gràficament semblant (*tuille* P9, *tulles* H) que s'entén com a complement del nom, i el canvi de preposició en P9 (d'*entre* a *contre*, que esdevé *ultra de* en català potser per una abreviatura de *con-* mal entesa).

² *manera de coses*: Esmeno l'alteració de l'ordre dels noms respecte al text francès, produït en la transmissió catalana o francesa, i que s'ha resolt amb el canvi de la preposició *de* per la conjunció *e* (veg. aparat). No es documenta en cap manuscrit francès consultat.

³ *fahien*: Afegit erroni ja en el text francès per influència de *faiseurs*; només es documenta en P9.

⁴ *si*: Restitueixo la conjunció d'acord amb F^a perquè és d'esperar que el traductor també ho hauria fet si hagués estat omesa en el manuscrit francès que traduïa i no hauria començat l'oració amb un verb en subjuntiu.

⁵ *lur ciutat ... de aquelles*: Cf. *leurs cités ... d'yeles* P21. L comparteix amb G1, P18, P5 i H l'error en el nombre de *lur ciutat*, que ha de ser plural. P9 és l'únic manuscrit de F^a amb la lliçó correcta (*leurs cités*).

⁶ *de son guiador —és a saber, de Ròmulus*: L omet les dues preposicions *de* i la frase perd el significat original. L' restituïa la segona, però oblida la primera. El fet que H també ometi la segona és casual.

⁷ Cf. *les gens humaynes* P21. L'error *romanes* deriva de F^a i s'ha produït per analogia amb *rommain* i *Romulus* (r. 9 i 11).

⁸ *murs*: Lapsus del traductor en llegir *meurs* ('costums'), potser induït per una lliçó confusa en el seu manuscrit francès; poc més avall la mateixa paraula és traduïda correctament per *costumes* (r. 18).

entrò al temps present. Les quals costumes e disciplines són axí fortment leixades e axí se
 20 ço·s pertanyerien. Roma, açò és qui·t pot ésser profitós e fructuós en la conexença de les
 coses passades e fetes: que los ensenyaments de tots bons exemples qui són per manera de
 memòria ordonats e compreses tu vulles reguardar e que de aquells tu prengues e
 resembles⁹ ço que és bo e profitable, e ço qui és açí mudat,¹⁰ axí en la fi com en lo
 començament, tu squives e leixes. Per ver, si la amor que yo he en lo negoci no m'enguana,
 25 yo puix dir que no fon null temps ciutat pus sancta ni pus richa de bons eximplis, ni en la
 qual avarícia e luxúria sien pus tart entrades, ne en la qual pobrea e habundància¹¹ hagen
 estat ten longuament honrades per aquella guisa. Car aytant com hi havia menys de les
 coses terrenals, haytant hi havia menys de cobejança. Mas, per cert, riqueses hi han portat
 avarícia e habundants delits han derrocat¹² lo desiyg de totes coses perdre e periclitar per
 30 sobrefluÿtat e per luxúria.

Mas en lo començament d'aquesta obra e de axí gran¹³ com yo entén a hordir, no
 cové a usar de tals querimònies, jatsia açò que elles sien necessàries, mas de fer als déus e a
 les deesses oracions e pregàries axí com los poetes han acostumat de fer, que a les coses
 començades ells volen donar larchs e prosperats creximents.

18 costumes] *amb titlla de nasal supèrflua sobre* o L 18 se] *om.* L 22 ordonats] ordonades L 22 aquells] aquelles L 23 profitable] profitable L, profit L o L' 24 enguana] enganaua L, enguana L' 26 ne en la qual] ne en la qual ne en la qual L, ne en la qual L' 29 han] e han L 32 de²] *add.* L' 33 que] *add.* L'

⁹ 'Reuneixis, acumulis'. Calc de la forma i el significat del francès *rassembles*. En català, el mateix mot existia amb el significat 'assemblar-se' (DCVB s.v. *ressemblar*).

¹⁰ *mudat*: El manuscrit francès font de la traducció devia portar l'error **mouves*, en lloc de *mauvais* o *mauves* ('dolent'), o el traductor va llegir malament el mot.

¹¹ *habundància*: Resultat de la substitució de *frugalité* ('simplicitat de costums', *Gdf.* s.v. *frugalité*) per un antònim per part del traductor o potser d'un copista francès o català (el mot *habundants*/*habondans*, apareix més avall, r. 29). En el text català, s'ha restituit la preposició *e* que en F^a va ser omesa per error (cf. *povreté et frugalité* P21).

¹² *derrocat*: Mala traducció del francès *embatu*, que aquí té el sentit de 'fer entrar'.

¹³ Cf. *au commencement de si grant euvre* P21. El text català segueix F^a.

[2] COM ENEAS VENCH EN YTÀLIA E COM FONCH REY E SOS HEREUS APRÉS ELL

En lo començament, donques, fon cosa assats notòria que Troya fo presa e destruhida. Cruelment foren tractats los troyans per los grechs. Dos prínceps hac en la ciutat, Eneas e
 5 Anthènor, que, per lo dret de la antiga casa d'on ells eren e que tots jorns eren stats de un voler que pau se faés ab los grechs e que Elena los fos retuda, los grechs per dret de guerra ans los stalviaren e lexaren franchs.¹

De què s'esdevench que Anthènor, per divers cas, ab gran multitud de troyans, se n'anà en una terra que hom appella Paflagònia, d'on lo rey, qui era dit Poliman, era mort en
 10 la batalla [7v] de Cret.² Mas de aquell loch Anthènor e los seus foren gitats, axí que ells se n'anaren ab lur navili entrò en un secret port de la mar de Adriàticha. E de aquell loch gitaren ells certs pobles qui allí habitaven entre la dita mar e les Alpes de Lombardia, les quals eren appellades Embaguanades.³ E là hon ells ixeren en terra, ells faeren una ciutat que ells appellaren Troya, e la terra entorn appellaren troyana. Mas finalment per la fama
 15 d'ells foren appellats venecians.⁴

Eneas, per semblant fortuna⁵ gitat de sa terra, mas les fades destinades⁶ manants aquell e ordonants a major començament de altes coses,⁷ se'n vench primerament ab grans navilis e ab grans gens en Macedònia. E de aquell loch se n'anà en Cícília, salves⁸ sas habitacions per si e per los seus. E de aquest loch ell se'n vench per la mar entrò en Ytàlia,
 20 e devallà en terra dessús los camps de una ciutat appellada Laurença. E en aquell loch ell se

5 casa] cosa L 9 Paflagònia] Plafagonia L, Paflagonia L¹ 13 eren] *add.* L¹ 16 fortuna] forma L, forma al fortuna L¹ 16 gitat] gitat L, fo gitat L¹ 17 de] e L, de L¹

¹ El text català segueix F^a, on s'ha omès una part de la frase: cf. *les grisoyz ne userent pas contre eus de droit de guerre...* P21. G1 és l'únic manuscrit d'aquesta branca que porta en part la lliçó correcta (r. 8 del text francès).

² *Cret*: Lliçó errònia en relació amb la del text francès, *Troye*. És el resultat inicialment d'una mala lectura de c/t, i s'acabà confonent el nom amb un altre gràficament semblant. Es podria haver produït tant en la transmissió francesa del text com en la catalana.

³ Cf. *estoyent apelez les eunaganes* P21 (i.e. el poble dels eugàneus). *Eunaganes* esdevé *enbaganees* o *embaganees* ja en F^a, sense l'article i en femení. La lliçó que porta L deriva d'una confusió en l'antecedent de l'oració de relatiu, que és *certs pobles* i no *les Alpes*. Per això estan en femení el pronom de relatiu i *Embaguanades*.

⁴ Al marge esquerre hi ha una nota escrita per una mà diferent a L i L¹ que diu «[V]enetia» (veg. II.2.1).

⁵ Cf. *per semblable infortunité* P21. F^a introdueix la variant *par samblable fortune* (P18, P5 i K). I aquesta esdevé *par semblable fortune* (P9, G1 i H), que és l'error que es transmet a la traducció catalana. En el manuscrit català, *fortuna* és una variant que afegeix L¹ (veg. aparat); la variant de L, *forma*, és una *lectio facilior* (l'expressió *per semblant forma* és molt habitual). — Al marge esquerre del foli, just en aquest punt, hi ha una nota escrita per una mà diferent a L i L¹ que diu «Eneas».

⁶ *les fades destinades*: El traductor podia llegir **les fees destinees*, en lloc de *les fees et les destinees*.

⁷ Oració de participi (*per semblant fortuna gitat de sa terra*) coordinada amb una oració de gerundi (*mas les fades ... altes coses*), col·locades entre el subjecte (*Eneas*, r. 16) i el verb principal (*se'n vench*, r. 17). Són traduïdes literalment de F^a. La complexitat d'aquesta oració fa que alguns manuscrits francesos (cap de F^a) afegeixin el verb *fu* a l'oració de participi (e.g. *fu chacé de son pays* P3 P19 P15). Per la mateixa raó L¹ o un seu antecedent haurien afegit *fo* al text català independentment del text francès.

⁸ *salves*: Error en relació amb el text francès, *querant*. Està tan lluny de la lliçó que hauria hagut d'escriure el traductor que és difícil saber quina lliçó portava el manuscrit francès que traduïa.

asitià e es⁹ aleugà. E axí aquest loch ell appellà Troya, per ço que los troyans eren llà devallats.

E esdevench-se que los troyans, als quals per les adversitats e les fortunes de la mar no era res romàs de lurs béns exeptat lurs armes e lurs navilis, se prengueren a robar e a
 25 recollir preses de la terra entorn, la qual cosa hoÿren les gents appellades aborigenes e lo rey Latí, senyor d'aquelles encontrades. Los vengueren¹⁰ a l'encontre per gitar-los de la terra e de¹¹ levar e costrènyer e restrènyer-los que no robassen la terra. E dien alguns que en aquella bataylla fon vençut per los troyans lo rey Latí e, feta pau ab Eneas, ell lo confederà ab si per affinitat de matrimoni. Los altres dien que là on les bataylles foren arrenquades de
 30 ça e de llà, abans que hom sonàs per ajustar, lo rey Latí appellà lo duch dels troyans per parlar ab ell e li demanà ells d'on venien, ni quina mortal gent ells eren, e per quin cas ells eren partits de lur terra, e per qual causa¹² ells staven assetjats sobre los camps de Laurença. Mas, com ell entès que tots eren troyans e que ell era lo duch Eneas, fill de Antistes e de Venus, qui eren fugits de lurs terres e de lurs cases cremades e destruhides, e que ells
 35 cerquaven loch per habitar e per fer e edificar una ciutat, meravellà's lo rey Latí de la noblea e de la força de aquelles gents e del coratge d'ells, lo qual veien¹³ aparellat o a pau o a guerra. E sí li tench sa mà drete en fe sdevenidora e en signe de amistat,¹⁴ e féu ab ell ligues e pau. E se saludaren los dos duchs e les dues hosts, e Eneas fon reebut en l'ostal del rey Latí. E llà, prop dels déus privats e en cases privades, lo rey Latí ab Eneas féu privada
 40 liguança, la qual ell ajustà a la ligua pública primerament feta; és a saber que ell li havia donada en matrimoni una filla que havia sola heretera, que era appellada Lavina. Lo qual matrimoni és stat ferma fe e sperança als troyans de ésser venguts en çerts lochs per habitar, e que lur lingua error e lur variabletat devia ésser ferma.¹⁵ Lavors ha hedificada

23 los troyans, als quals] als troyans los quals L 27 e de levar ... la terra] *add.* L' (*la primera e de costrènyer és afegida a la interlínia*) **32** causa] *cousa* L, *cosa* L o L' **35** fer e] *fe* L, *fer* e L' **35** meravellà's] e marauellas L **38** se] *om.* L **39** cases] *coses* L **41** sola] *add.* L' **43** ferma] *forma* L, *ferma* L'

⁹ És excepcional trobar escrit *e es*, en lloc de *es* (*e·s*), en el manuscrit.

¹⁰ Falta el nexa a l'inici d'aquesta oració, ja en alguns manuscrits de F^a. G1 i P18 mantenen la lliçó que coincideix amb els manuscrits més antics: *Et leur vindrent...* P21. La de P9 (*si*) és una innovació.

¹¹ *de*. Preposició errònia. El traductor hi ha traduït literalment el text francès sense adonar-se que la preposició havia de canviar: *a fin de les chacier de la terre et de les oster...* esdevé *per gitar-los de la terra e de levar...*

¹² *causa*: L'error *cousa* que transmet L permet suposar que el traductor havia escrit *causa*; la correcció per *cosa* feta per L o L', parteix d'aquest error.

¹³ Cf. *veoit* P21, que és la lliçó correcta (el subjecte és el rei Llatí). Els manuscrits de F^a (excepte P5) porten el mateix error que el text català.

¹⁴ *en fe sdevenidora e en signe de amistat*: Deriva de la lliçó documentada en P9, G1 i P18 (també K), amb la conjunció canviada de lloc: **en future foy et en signe d'amistié* en lloc de *en future et en foy (et) en signe d'amisté (futur* sempre és traduït per *sdevenidor*, cf. *empire futur* F^a és *imperi sdevenidor*, cap. 8 r. 11). Aquesta lliçó, però, és un error: cf. *en signe et en foy de future amistié* P21. Els mots *signe* i *future* estan intercanviats en F^a. A més, P5 i H introdueixen nous errors (*en fourme et en foy* H, *en figure en foy* P5).

Eneas¹⁶ una ciutat que ell appellà Lavina en honor de sa muller Lavina, per la amor de sa
 45 muller.¹⁷ Dins breu temps, axí,¹⁸ d'aquest novel matrimoni hagueren un infant mascle, lo
 qual ells appellaren Scanius.

Puix se esdevench que Turnus, qui era rey dels rutilians, havie¹⁹ guerra ab lo rey
 Latí e ab los aborigennis e ab los troyans per rahó de la dita [8r] Levina, qui lli ere stada
 abans promesa en matrimoni. Car molt era irat de açò que ell veyia, que un hom stranger
 50 havia haguda major perrogàntia que ell. La bataylla fon empresa, mas ne una partida ne
 altra no se n'anà alegra, car la host dels rutilians fon vençuda e gitade del camp, e de la altra
 part lo rey Latí fon mort en la bataylla. Lavores los rutilians, desconfortats, se n'anaren al
 rey dels etrusques,²⁰ appellat Mezença, lo qual rey en aquell tems senyorejaba la ciutat de
 Çere, que lavors hera poderosa e riqua. E axí mateix aquel rey Mezença era molt irat de
 55 aquella novella ciutat que·ls troyans havien feta, e semblava-li que no era cosa segura que
 los troyans cresquessen e prosperassen en pau. E per açò lo dit rey e los rutilians feren
 liguançes e prengueren lurs armes tots justats contra los aborigennes e contra los troyans.

43-44 ha hedificada Eneas] e hedificada e ensemps L, fo hedificada ensemps L¹ 45 axí] isque L
 46 appellaren] appellauen L 46 Scanius] Stanius L 53 etrusques] sturques o etrusques L

¹⁵ Cf. *leur longue erreur et leur vagableté devoit estre fenie* P21. Pel que fa a *vagableté* (= *vagabilité*), L no comparteix el mateix error que transmet F^a, sinó que coincideix excepcionalment amb l'error *variableté* transmès només per P10 i P14. Pel que fa a *fenie*, en F^a esdevé *ferme*, perquè els dos mots s'assemblen gràficament i a més *ferme* apareix poc abans (r. 44 del text francès); l'error es transmet a la traducció catalana.

¹⁶ *ha hedificada Eneas*: La lliçó de L és un error de còpia produït segurament en la transmissió catalana del text: **eneas* hauria esdevingut *ensemps*. Això provoca que L¹ corregeixi el verb (*fo hedificada* en lloc de **ha hedificada*).

¹⁷ Cf. *une cité qu'il a apelé Lavine pour amour de sa feme* P21. La repetició *en honor de sa muller Lavina, per la amor de sa muller* ja és en F^a: *en l'onnoir de sa femme Lavine pour l'amour de sa femme* P9 G1 K P18 (*l'amour* om. P18), *en l'onneur et pour l'amour de Lavine sa femme* P5 T. L'origen de l'error és la confusió d'*amour* per *onnoir*, i probablement un manuscrit corregit que contenia les dues lliçons, la bona i l'errònia.

¹⁸ *axí*: Esmeno segons F^a la lliçó de L, *isque*. Aquest verb no hi fa sentit perquè la frase ja té el verb més endavant (*hagueren*, traduïnt *orent* F^a, r. 48). El fet que el traductor català sempre tradueixi *ainsi* per *axí* (o *sí*) permeten suposar que un copista va confondre l'adverbi **axí* pel verb **e(i)xí*, i que després aquest se substituï per *isque*. Ara bé, en els manuscrits francesos existeix el mateix error en sentit contrari: *dedens brief temps eysit de cestuy novel mariage un enfant masle* P21 (la lliçó original, conservada només en P21, O, P7 i P20), vs. *dedens brief temps ainsi de cestui mariage et enfant masle* (o bé: *orent un* en lloc de *ot*) en la resta de manuscrits francesos conservats. El verb *eysit* esdevingué per error *ainsi*, i la manca de verb obligà a afegir-n'hi un altre (*ot*, o en plural *orent*). Això pot fer pensar que el traductor català hauria pogut trobar en el seu manuscrit francès l'error *ainsi* corregit en *eysit*; llavors la lliçó que copia L (i.e. *isque*) seria l'original del traductor. Si fos així, però, el traductor possiblement hauria intentat corregir la frase perquè no hi hagués dos verbs.

¹⁹ *havié*: La lliçó del text català deriva segurament d'una lliçó corrompuda semblant a la de P18 (que és *avien*, una forma sense sentit en francès fruit d'una mala lectura d'*a meue*).

²⁰ *etrusques*: L copia *sturques* o *etrusques*; L¹ no elimina cap de les dues lliçons com fa en altres ocasions, segurament per oblit. Edito *etrusques*, i no *sturques*, perquè és la variant més freqüent en L i la més propera al text francès; alguna vegada L utilitza *strusques* (forma influïda pel francès), però no *sturques* (que és un error).

Lavors, a ffi que Eneas conseyllàs e acordàs a ssi los coratges dels aborigenes contra la terror de ten fort batalla, ell ordonà que tots fossen d'un nom, axí com eren de una
 60 juridictió. E per açò, ell volgué que d'aquí avant los dos pobles, aborigenes e troyans, fossen appellats latins. Sí faeren²¹ per açò los aborigenes pus lealls e pus fiançosos als troyans e al rey Eneas. La qual cosa Eneas, jatsefós que ell se pogués deffendre per muralles, e jatsefós que los etrusques fossen d'axí gran poder e en mar e en terra que lur poder e lur senyoria durava de les Alpes²² fins a les mars de Sicília tot al lonch de Ytàlia, açò
 65 no contrastant, ell menà sa host en la bataylla. Aquella bataylla fo segona e benaventurada al poble dels latins. Mas, per tot cert, ella fo a Eneas la darrera de ses obres mortals, car ell morí aquí. E fo creegut que ell fo transportat ab los déus, e fo appellat despuix Prodiges.²³

58 a ffi] affii L, affi L o L' 63 etrusques] Trusques L, eTrusques L o L' 64 Alpes] autes L 66 cert] cort L, cert L o L' 67 transportat] trespportat o transportat L, transportat L'

²¹ *faeren*: Pot ser un error de còpia per **foren*, o bé la font francesa ja portava **furent* en lloc de *furent*. El text fa sentit igualment.

²² *Alpes*: Esmeno l'error que transmet L (*autes*). No es documenta en cap manuscrit francès i pot tenir origen en la confusió l/u en català.

²³ Cf. *Jovis Ind[il]getes* P21 O. En gairebé tots els manuscrits francesos conservats aquest nom esdevé *pedigetes* o *pedigeces*, resultats de l'aglutinació dels dos mots de la lliçó correcta i la pèrdua de síl·labes. L'error evoluciona en *podigeces* (P24) i finalment en *prodigeces*, forma que comparteixen P15, F^a i el text català.

[3] EN QUINA GUISA ESCANIUS, FILL DE ENEAS,¹ REGNÀ APRÉS DE LA MORT DE ENEAS, SON PARE

Aprés Eneas, regnà son fill Escanius, qui, per ço com era menor de edat, fo algun temps
5 sots la tudoria de sa mare Lavina, la qual li guardà sàviament sa terra e son realme fins a tant que vench a edat perfeta. E lavors ella lli restituí la potestat latina e lo reyalme de son pare.

Tota veguada, de aquest Scanius alguns volguerren dir que ell era nat abans que Troya fos destrohida de l^a fembra appellada Enira,² e que ell fo companyó de la fuyta de
10 son pare, e que en altra manera fo appellat Julius, del qual la generació de la gent Júlia fo nomenada. Tota vegada, en qualque loch ne de qualque mare Estanius fon nat, açò és cert que ell fo fill de Eneas e que ell regnà aprés ell. E la ciutat de Lavina, habundant en riqueses e florint en multitut de gent, lexà a sa mare o a sa madastra dessus dita, appellada Levina. E per si mateix ell féu una altra ciutat sots aquella muntanya que hom diu Albana, la qual ell
15 appellà Albelonya. Aprés, per l'espai de XXX anys, él féu una colònia —és a saber, una vil·la— entre Albelonya e Levina.

Molt fo habundant la ciutat de Alba³ en riqueses, per ço que, aprés la mort de Eneas, ne tant com lo realme de Escanius infant era stat sots tudoria [8v] de fembra, no havia sentides nengunes armes ne nengun dels vehins no eren estats rebbel·les contra ell.
20 Car hordonança de terra⁴ era estada feta entre·lls latins e los etrusques que lo riu que hom appellava Albanya,⁵ qui ara és appellat Tíber, fos fet fí e terme entre aquests dos pobles desús nomenats.

1 Estanius] Escanius L 5 Lavina] Lauina o leuina L, Lauina L' 8 Scanius] Stanius L 11 açò] e aço L 12 la] lla L, la L o L' 15 l'espai] spay L, lespay L' 15 una] vna altra L 17 Alba] alba L, albana L' 20 feta] add. L' 20 los] add. L'

¹ *fill de Eneas*: Sintagma afegit, potser ja en la transmissió francesa. Els manuscrits P24 i P16 també inclouen la identificació d'Ascani com a fill d'Eneas, però les rúbriques són diferents del text català i no repeteixen el nom *Eneas* dues vegades: *De Aschanius fils Eneas qui fu roy des latins* P16, *Comme Lavyne la reyne tint le royaume tant comme Ascanius son filz fut enfant* P24 (veg. II.1.2.1 iv).

² Creüsa, la primera dona d'Eneas. La majoria de manuscrits francesos porten *Crusa* o *Erusa*. Només P7 i P20 porten *Creusa* (veg. II.1.2.1 i). *Enira* és un error propi de F^a.

³ Aquest nom apareix al llarg del llibre I amb les formes *Alba* (la correcta) i *Albana* (errònia perquè és la forma pròpia del gentilici). L'ús de les dues formes deriva de F^a (vegeu, per exemple, cap. 5 r. 46 del text francès, 45 del text català i n. 12). Quan L escriu *Alba*, L¹ ho corregeix per *Albana*; pretén regularitzar el nom, però escull la forma equivocada.

⁴ *terra*: Error de traducció induït per la variant gràfica *pais* en lloc de *paix*.

⁵ Cf. *Albia* P21, *Albula* lat.

[4] EN QUINA GUISA ROMULUS E REMUS FOREN ENGENRATS E NATS

Aprés Escanius, regnà son fill Silvius, qui axí fon nomenat per tal com per ventura ell nasqué en selva —és a saber, en forest o en bosch—. Aquest Silvius engendrà un fill, que ell
 5 appellà Eneam Silvium, qui regnà après ell. E aquest Eneas Silvius engendrà un altre fill, qui fo appellat Latinus Silvius. E breument tots aquells qui regnaren en Alba depuix Silvius, lo fill de Escanius, foren en lur nom appellats Silvius. Aprés Latí, regnà Apis.¹ Aprés Apis, regnà Capis. Aprés Capis, regnà Capetus. Aprés Capetus, regnà Tiberius, lo qual, per ço com ell se neguà en lo fluvi de Albia,² ell donà al dit fluvi nom novell, e fo lo fluvi appellat
 10 Tíber d'aquí avant.³ Aprés aquest Tiberius, regnà Agripa Silvius. Aprés Agripa, regnà Romulus Silvius, qui regnà en lo mun Aventí e morí per lamp. Eutropus appellà Romulus Acervus, e diu que ell engendrà Avantín, qui regnà en aquella muntanya qui és ara dedins los murs de Roma, qui hom appella lo munt Aventí, qui de lavors ençà és axí appellat.⁴

Aprés regnà Pocras, qui fo pare de Emula⁵ e de Munitor. Pocras havia lexat son
 15 realme a Munitor axí com al primer nat.⁶ Mas Emilius, qui era pus jove, lo pres e·l meté en presó, e matà tota sa generació masculina, e Rea, sa filla, meté en orde a la deessa Veste, hon convenia que ella guardàs perpetualment virginitat. E açò féu Emilius a ffi que de ella no pogués néxer degun linatge, e per ço que de la sanch de son frare no isqués negú qui regnàs.

20 Mas, per veritat, axí com yo creu, la naxença de axí molt gran ciutat com Roma devia ésser abans fadada o abans destinada,⁷ e lo començament de axí molt gran imperi⁸ lus

3 son] son son L, son L o L¹ 4 en²] a L, en L¹ 6 tots] add. L¹ 6 regnaren] regnauen L 6 Alba] Alba L, Albana L¹ 10 Aprés²] add. L¹ 15 a] e L, a L¹ 15 primer nat] primer L, primgenit L¹ 16 sa¹] la L, sa L¹ 17 a ffi que] add. L¹ 18 ço] ço L, aço L¹ 21 o abans] o abans o abans L, o abans L o L¹ 21 molt] add. L¹

¹ Cf. *Acis* P21 (que és un error per *Atis*). La forma *Apis* és un error propi de F^a.

² Només P9 porta *Albia*; aquesta llició coincideix amb P21 i amb altres manuscrits de la tradició. La resta de manuscrits de F^a porten *Albula*, que coincideix amb el llatí i segurament és una correcció. Cf. cap. 3, r. 21.

³ Al marge esquerre del foli, hi ha una nota escrita per una mà diferent a L i L¹ que diu «[F]lumi Tíber». Una manícula assenyala el passatge.

⁴ *Eutropus ... axí appellat* (r. 11-13): Aquest fragment és un incident en tots els manuscrits francesos consultats, excepte en P9, G1 i P18, i en el text català. Bersuire obté la informació del comentari de Trevet. — *Acervus*: Resultat de les confusions c/t i rv/m a partir d'*Atemus*, que també és un error: cf. *Aremus vel Aremulus* Trev. (f. 4r).

⁵ Amuli. Les formes *Emula* i *Emilius* (r. 14, 15, 17 i 32) amb què apareix el nom deriven de la tradició francesa.

⁶ *primer nat*: Esmeno d'acord amb F^a. El fet que L escrigui *primer* permet suposar que el traductor va escriure *primer nat* traduint literalment el text francès, que L ometé *nat* per error i que L¹ ho va corregir *ope ingenii* per *primogènit* (s'oblida la o).

⁷ *abans fadada o abans destinada*: El traductor ha confós el francès *aux* ('als') per l'adverbi català *ans*, per descuit o bé expressament: el text català fa sentit i sintàcticament és millor que el text francès. Cf. *Sed debebatur, ut opinor, fatis tantae origo urbis maximisque secundum deorum opes imperii principium* lat.

era stat donat segons les riques ordonances dels déus. E per açò s'esdevench que la verge Vestal —és a saber Real,⁹ filla de Munitor—, concebé II infants, qui foren appellats Romulus e Remus, los quals per tal com ella no sabé qui fo lur pare, per tal com Rea era preveresa
 25 dedicada a la deessa Vestal, sots pena de mort ella devia guardar virginitat. E per açò un jorn que llà on ella anava lavar les entràmenes dels sacrificis, ella se adormí sots un aybre,¹⁰ e Mars devallà, qui la emprenyà en durment.¹¹ La qual cosa¹² ella fengué per pahor de mort —o en veritat ella cuidà axí ésser, axí com diu Ovidi *in libro De fastis*—, la qual cosa axí fundada¹³ pot ésser que ella fo en dormint¹⁴ il·lusa o oppremuda del diable Incubus. E dix
 30 ésser engendrat de aquell déu que hom appella Març. Mas, per tot cert, ne los déus ne los hòmens no pogueren guardar ne ella ne sa generació de la crueltat del rey Emilius. Car la dita verge fo manada ésser mesa en presó e los infants foren [9r] neguats en lo fluvi.ʸ

Ara sí s'esdevench per divinal ordenança que lo
 35 fluvi Tíber era sobreexit de ses ribes, axí que hom no·s podia acostar fins al cors del fluvi per rahó de les margals qui eren entorn. Per què los portadors meteren los dos infants en una fossa hon havia una pochà d'aygua, qui segons lur albir bastava bé a neguar los dos infants. Açò fo en aquell loch hon ara és lo fer
 40 Romulus¹⁵ dins la ciutat de Roma, là hon lavors no havia sinó deserts e romegueres.

Incident. Segons Justí, ella morí per lo gran pes de ferre d'on ella era ligade. E segons Eutropi, ella fo soterrade viva segons la ley de les verges vestals.

22 riques] riqueses L 23 Real] Real L, Rea L o L' 24 preveresa] lur preueresa L 25 Vestal] vest[...al L, vestal L' 26 lavar] leuar L, lauar L' 29 fo] add. L' 30 ne'] no *corregit en ne* L 31 generació] governació L, generació L' 40 sinó] add. L'

⁸ *axí molt gran imperi*: S'ha perdut una part de la frase a causa d'un salt d'igual a igual. L¹ només en restitueix un mot, per tant el seu antígraf ja no devia portar el fragment sencer.

⁹ Cf. *Rea* P21. L'error català deriva de F^a: s'ha repetit la l de l'article que segueix (*Rea la fille* esdevé *Real la fille*). Aquest error causa el de P9 (també K): *Real* s'entén com *real* ('reial', DMF s.v. royal) i és substituït per *royal*. La lliçó catalana coincideix amb F^a, però sense l'article. L mateix o L¹ (no es distingeix quina mà) esmena el nom correctament, segurament *ope ingenii* perquè el nom apareix ben escrit abans i després (r. 16 i 24).

¹⁰ La forma *aybre* és pròpia del rossellonès (*DECat* i *DCVB* s.v. arbre).

¹¹ Cf. *Et pour ce avint que la virge vestale — c'est-a-dire Rea, la fille Munitor — conceut deus enfans, qui furent apelez Romulus et Remus, lesquels, pour ce que ele ne sot qui [fu leur] pere, ele dit estre engendrés de celui dieu que l'en apele Mars* P21. La majoria dels manuscrits francesos hi afegeixen un fragment: ... *lesquelz, pour ce qu'elle ne sot qui fut leur pere, pour ce que Rea estoit prestresse dedee a la deesse Vesta sus painne de mort elle devoit garder virginité, et pour ce elle dist que un jour ou elle aloit laver les entraillez des sacrefices elle s'endormi soubz l arbre et Mars descendí, qui l'emprengha en dormant*. Aquest nou fragment també es troba en els manuscrits de F^a (vegeu l'edició) però amb omissions i canvis que deixen el fragment sintàcticament coix (*pour ce un jour que la ou elle aloit* en lloc de *pour ce elle dist que un jour ou aloit*). El text català és traducció literal del de F^a.

¹² *La qual cosa ... hom appella Març* (r. 27-30): Aquest fragment és un incident en tots els manuscrits francesos consultats excepte en P9 i P18, i en el text català. Vegeu també n. 4.

¹³ *fundada*: El text català manté la lliçó correcta on F^a porta un error: *fondee* P21, *fraudee* F^a. L'error de F^a, exclusiu d'aquest grup, també fa un sentit en aquest context.

¹⁴ Gerundi poc usual en català medieval (*DECat* s.v. dormir). Cf. més amunt *en durment* (r. 27), que és la forma habitual. Els dos casos mantenen la preposició *en* d'origen del gerundi francès.

¹⁵ Cf. *le fier Romulus* P21, *ficus Ruminalis* lat. La lliçó errònia de L deriva de F^a: el substantiu *fier*, que significa 'figuera', es va confondre amb l'adjectiu *fier*, 'ferotge', i d'aquí la confusió de F^a.

[5] COM ROMULUS E REMUS FOREN NODRITS¹

Lavors s'esdevench, segons que diu comuna fama, que là hon lo fluvi se tornà en ses ribes, ell² leixà los infants en sech. E sí y esdevench una loba furiosa³ vinent de les muntanyes⁴
 5 per beure en lo fluvi, e trobà los infants estants en la riba e acostà's vers ells. Per la volentat divina, ella los estès volentés ses mamelles e·l·ls aletà, axí que Fastulus, cap dels pastors del bestiar del rey, los trobà mamant ab la lengua a les mamelles de la bèstia. E ell, mogut de pietat, aportà'ls a Laurença, sa muller, e·l·ls hi féu nodrir. E alguns volgueren dir que la muller d'aquest pastor, per ço que ella havia públicament sa bellea abandonada, havia nom
 10 Loba —e aquest era lavors lo nom de les fembres àvols de lurs cors— e que per açò fon dit que una loba havia nodrits Romulus e Remus.

Axí foren nodrits los dits jóvens. E quant ells foren crescuts, no foren pas pereosos ne adormits, ans per les muntanyes on ells guardaven lurs bestiar els anaven casant les bèsties salvatges. E presa virtut en corsos e en coratges, ells comensaren a svahir e a·n·calçar
 15 no pas solament les bèsties salvatges, mes ab açò los ladres de les muntanyes, als quals ells tolien les bèsties que ells havien furtades e les partien ab lurs compayons —ço és a dir, als pastors dels deserts—. Axí que de jorn en jorn la gran companya se ajustava ab ells, los quals ensemps celebraven lurs festes e lurs jochs en la muntanya que hom appella Palatina. Ço és en aquell loch que hom diu en aquest temps Lupertal,⁵ ço és lo loch a orar lo déu
 20 Pan, car Evander, lo rey d'Archàdia, havia en aquell loch establert les festes e los sacrificis de Pan a la usança dels archades, en les quals sol·lempnitats jóvens tots nuus corrien per deport.

E esdevench-se donchs hun jorn com en lo dit loch fos la sol·lempnitat e la festa dels jóvens, los ladres, felons de la presa que per Romulus los era estada presa o tolta, los

1 nodrits] nodrits e de la mort de Remus L 8 hi] hi L, li L o L' 9 ço] add. L o L' 13 on] add. L' 15 mes] add. L' 15 ladres] lades L, ladres L o L' 15 muntanyes] muntantes *corregit en* muntanyes L 16 ço és] ço es a dir als Pastors que ells hauien furtats els partien ab lurs companyons Ço es L, Ço es L o L' 21 en] om. L

¹ En algun moment de la transmissió es va rubricar el text copiant els títols d'una taula. Per això la rúbrica d'aquest capítol afegeix un fragment que no li correspon i que repeteix part de la rúbrica del capítol següent (veg. aparat).

² O sigui, *lo fluvi*. Tradueix literalment el subjecte impersonal francès.

³ Cf. *leve sitibunde* P21 (*lupam sedientem* lat.), 'loba assedegada'. La majoria de manuscrits francesos porten l'error *furibonde*, que és una *lectio faciliior*.

⁴ La traducció del francès *vint une louve des montaignes* en *y esdevench una loba vinent de les muntanyes* pot ser obra del traductor mateix, o bé el resultat d'un error: *esdevench*, que pot ser una repetició (el mateix mot apareix en la frase anterior), ocupa el lloc de *vint*, que es desplaça més endavant en forma de participi de present. També podria ser el resultat d'un error **avint* en el manuscrit francès del traductor.

⁵ Lupercal era el nom dels jocs, no del lloc. Cf. *Iam tum in Palatio monte Lupercal hoc fuisse ludicrum fuerunt* lat.

25 spiaren e·ls saltejaren. E sí prengueren Remus. E Romulus no fo pres per ço com ell se defené. E los dits ladres donaren al dit rey Aurelius⁶ lo dit Remus e l'acusaren que ell e sos companyons prenien e robaven los camps de Munitor, lo frare del rey, qui estava en presó. Sí fon donat Remus a Munitor a punir a sa volentat per rahó de sa terra que ell havia presa [9v] e guastada.

30 Ffaustil·lius, lo desús dit pastor, sabia bé que ell havia ab si lo linatge reyal, car ell havia bé notat lo temps que los fills de Rea, la filla de Munitor —qui era e devia ésser verdader rey dels latins—, foren posats là hon ell los trobà. Mas encara no u havia revelat ne a sos fills ne ha altres, ne no volia revel·lar sa ocasió si necessitat no lli ho fahia fer.⁷ E sí reputà gran necessitat de dir-ho, car ell hoý que Remus era en la presó de Munitor, son avi.
35 E dix-ho primerament a Romulus, e puix o dix a Munitor en quina guisa Remus era son nebot, qu'él tenia en presó. E li comptà la manera en quina guisa ell havia trobat los infants. E Munitor féu col·lació ab si mateix del temps del part⁸ e del gitament dels infants. E avench en⁹ alguns signes que ell conegué en Remus, axí que ell hoý que ells eren germans beçons e, encara més, que ell coneix que lurs maneres ne lurs condicions no eren gens
40 pagesesques ne servills. E axí vench a perfeta conexença que ells eren sos nebots, fills de Rea, sa filla.

E açí començà hom a tractar de la mort de Emilius e de la destrucció¹⁰ de Munitor. Axí que Romulus, de una part, ab gran multitud de sos companyós vench al palau del rey, e Remus, d'altra part, de la casa [...] ¹¹ ab gran companya. E axí mataren lo rey Emilius. E davant
45 tot lo poble de la ciutat d'Albana¹² ells saludaren com a rey Munitor, lur avi. E lavors Munitor appellà tot lo poble e comptà-lus tota la iniquitat de son germà e la maravellosa naixença e nudridura de sos néts. E axí que per acort de tots Munitor regnà d'aquí avant.

25 E Romulus] Romulus L, E Romulus L' 26 e l'acusaren] ell acusaren L, el acusaren L o L' 27 prenien] penien L, prenien L o L' 27 de] E L 32 rey] dey *corregit en* Rey L 32 posats] passats L, posats L' 36 qu'él] e quel L, quel L o L' 36 comptà] comptata L, compta L o L' 37 Munitor] Munito L, Munitor L' 42 Munitor] Muniter L, Munitor L 45 Munitor] Munito[...] L, Munitor L'

⁶ Amuli (veg. cap. 4 n. 5). L'error *Aurelius* és present en molts manuscrits francesos.

⁷ *ne no volia ... fahia fer*: El text francès *ne le vouloit reveler se occasion ou necessité* ha esdevingut en català *no volia revel·lar sa ocasió si necessitat*, probablement per error d'un copista francès, o català, i no del traductor.

⁸ *part*: Aquesta llició no coincideix amb el text francès, ni amb F^a ni amb cap manuscrit consultat, tampoc amb el text llatí de Livi, però sí que coincideix amb el comentari de Trevet: *tum comparando etatem orum cum tempore partus* (f. 5r). Veg. I.1.2.1 xiii.

⁹ *avench en*: Els errors de L i de P9 deriven tots dos d'una mala lectura d'*avench* (= avec). Un possible error com **avint* en francès (o una mala lectura del traductor en aquest sentit) explicaria l'error del text català.

¹⁰ *destrucció*: Error en relació amb F^a (*restitution*), introduït per un copista francès o català poc atent i que dona al passatge el significat contrari al que hauria de tenir.

¹¹ Manca el complement del nom: *la maison Munitor*. S'ha omès en la transmissió catalana o en la francesa.

¹² Alba. La llició del text català deriva de F^a. La confusió entre *Albe* i *Albane* es troba en gran part dels manuscrits francesos, sobretot en llocs en què el terme segueix un substantiu i podria adoptar la forma del gentilici: *la paix d'Albane* F^a (*la pau d'Albana*, cap. 24 r. 4), *le peuple d'Albane* F^a (*lo poble d'Albana*, cap. 26 r. 37).

[6] COM ROMA FO FUNDADE E HEDIFICADE E EN QUAL TEMPS, E DE LA MORT DE REMUS

Lavors vench en volentat als dos infants Romulus e Remus que ells farien una ciutat en aquell loch hon ells eren estats posats e gitats per morir. Sí hi hac gran nombre de latins e
 5 d'albans e pastors que tots digueren que açò seria ben fet, e que encara hi crexeria una aytal ciutat en esguard de la qual la ciutat d'Alba e aquella de Lavina serien petites. Axí fo feta Roma e hedificada.[✓]

Sí s'esdevench que entre los jóvens nasqué una discenció de la senyoria e del nom de la ciutat, car los
 10 huns e los altres volien donar nom a la dita ciutat e regnar en aquella. E per açò cor ells eren beçons, hom no sabia a qual d'ells era degut l'avantatge. Sí fon ordonat que sobre açò demanarien la volentat dels déus per los auguris e per les demostrances dels oçells, de la qual hom usave sovén en aquell temps.

Incident. Roma fo feta en lo temps que Atach regnava en Judea, après que Troya fo destròhida, per l'espay de CCCCXX anys o aquèn entorn,¹ e abans de la incarnació de nostre senyor Jhesuchrist DCCLII anys, axí com dien Eusebi, Eutropi, Orosi e Seliu.

Per la qual cosa a ffer, Romulus se n'anà en la muntanya Palatina e Remus en la muntanya Aventina. E a Remus aparegueren primerament VII voltors,² e après a Romulus ne aparegueren XII, per les quals aparexences diverses cascun d'ells fo appellat rey per aquells de sa [10r] part. Aquells de la part de Remus dehien que los voltors li eren primer apareguts que a Romulus. E aquells de la part de Romulus dehien que ells devien regnar
 20 per tal com ells havien hagut lo doble dels voltors que son frare no havia. E per açò se comensà una bregua molt gran e s combateren la una partida e l'altra. E en aquella bregua Remus fo ferit —no sab hom en qual manera—, axí que ell morí en aquella bataylla. Altra manera de la mort de Remus dien alguns, és a saber que, trufant-se de son frare e menyspreant los murs que ell havia fets, saltà dellà los murs, de la qual cosa Romulus fo axí
 25 irat que ell primerament blastomà lo dit Remus de bocha e depuix lo hocís per la dita ocasió. E establí que tothom qui saltaria los dits murs morís.

E axí regnà Romulus tot sol. E de son nom anomenà e appellà la ciutat de Roma, e nomenà Roma de Romulus. E primerament guarní e enformà³ lo munt Palatí, hon era stat

1 Remus] Roma L, Remus L' 5 d'albans] dabbans L 5 ben fet] bo L, ben fet L' 6 d'Alba] dalba L, dalbana L' **Incident** o aquèn entorn] aquin entorn L Seliu] seluj L, e seluj L' 9 e] om. L 12 Sí fon] fon L, si fo L' 26 que] qui L 27 ciutat] ciut L 28 Palatí] lati palati L, palati L'

¹ o *aquèn entorn*: 'aproximadament' (DCVB s.v. aquèn). Restitueixo la conjunció *o* a la vista dels exemples citats en el DCVB i de la lliçó de F^a.

² A Remus se li aparegueren sis voltors, no set. En el text francès, aquest error només es troba en P9. Es podia haver produït independentment en català (per l'ús de xifres romanes), però, tenint en compte que P9 és un dels dos manuscrits més propers a la traducció, és més probable que l'error ja fos en la font francesa.

³ Cf. *muniit* lat. ('fortificà'). El text català segueix la variant de F^a *enfourma* (= enferma).

30 nudrit. E aquí sacrificà als déus a la manera d'Albana, exceptat a Èrcules, a qui sacrificà a la manera greguesca, axí com lo rey Avander li havia antiguament ordonat.

[7] EN QUINA GUISA HÈRCULES MATÀ TURNUS¹ PER SOS BOUS QUI LI HAVIA AMBLATS

Fama comuna era que Hèrcules, qui antiguament era anat ab gran host guerrejar en Spanya, com ell se'n venia après la victòria que ell havia haüda del rey Gerión, era vengut d'un loch
 5 dessús dit.² E aquí havia amenats bous de molt gran bellea, los quals, passats lo fluvi de Tibre, ell fehia péixer en la ribera, qui ere erbosa. Sí esdevench que lo dit Hèrcules, qui era las e debatut del gran camí que ell havia fet e ple e sadoyll de vin e de viandes, se adormí
 10 après³ de sos bous. E lavors un pastor de la terra, fort e poderós, appellat Caucus, e de cruel manera,⁴ hac enveja de sos bous bells e·ls cobeegà molt. E per açò que lur maestre, qui durmia, no·ls pogués trobar, ell tirà tots los pus bells bous enrere, arrere spatle,⁵ fins a la caverna on ell habitava. E axí, quant Èrcules se despertà, ell no sabé a quina part ell anàs
 15 çerquar sos bous, cor ell vehia los passos que li mostraven que los bous eren exits de fora, mas no pas entre ells mateixes.⁶ E axí com a dubtós e no çert, ell se pres a anar e a menar [...] en altra part.⁷ Mas quant ell les se'n menava, algunes de les vaques del folcat
 20 començaren a mogir per lo desiyg de aquelles que elles havien menys. E aquelles⁸ de la caverna lurs començaren a respondre, axí que la veu féu Èrcules retornar arrere. Mes com ell volgué entrar en la caverna, Cacus se mès al davant e·ls volch defendre. Axí que Èrcules levà sa maça e·l ferí e·l matà en aquell loch.

Evander, antiguament rey de Peloponna,⁹ fugitiu de sa terra, en aquest temps habitava en aquest loch e governava aquelles partides, més per seny e per auctoritat que per imperi ni per senyoria. Lo qual era molt honorable en terra, tant per causa d'açò que ell

3 Fama comuna] SAM[...] ra fo fama comuna L, Sama comuna L' 3 Hèrcules] Ercule o hercules L, hercules L' 3 ab gran host guerrejar] add. L' 6 fehia] vehia L 6 en la] en la en la L, en la L o L' 6 erbosa] erbeciosa L, herbeosa L' 9 açò] ço correjít en aço L 10 enrere] en enrere L, enrere L o L' 11 ell?] add. L' 12 que?] add. L' 13 E] add. L' 13 menar] manar L, menar L' 18 e·l] ell ne L 19 Evander] Evand[...]r L, Evander L'

¹ Cacus. Els manuscrits de F^a, tret de P5 i K, ja presenten errors aquí: *Taucus* P9, *Tacus* G1 P18, *Titus* H. Veg. també r. 8.

² *d'un loch...*: Coincideix amb l'error de P9; la resta de manuscrits de F^a porten la lliçó correcta: *ou lieu dessus dit* (es refereix a Roma). És una confusió fàcil de cometre.

³ 'A prop?.

⁴ Cf. *un pastours du pays apelés [Cacus, fors] et puyssans et de fere maniere* P21 (*ferox uiribus* lat.). En F^a, *et de fere maniere* s'ha desplaçat del seu lloc i *ferre* ha esdevingut *cruel*. — *Caucus*: Cacus. L presenta el mateix error que P9. Els altres manuscrits de F^a porten la lliçó correcta o amb la confusió c/t (*Cacus* P18 K, *Tacus* G1 P5, *Catus* H).

⁵ *enrere, arrere spatle*: Correspon a *en arriere a reculons par les queues*. *Enrere* i *arrere* podrien semblar una repetició errònia, però semblen la traducció de *en arriere* i *a reculons* respectivament.

⁶ *entre ells mateixes*: El text català porta el mateix error que G1 i H (també K), en lloc de la lliçó correcta *entrés ens* ('entrats dins').

⁷ Manca el complement directe de *menar* (*amener autre part son farat*), omès per un copista francès o català.

⁸ *aquelles ... aquelles*: Hauria de ser masculí perquè es refereix als bous que ha robat Cacus. La confusió entre bous i vaques remunta a les branques altes de la tradició francesa (en P21 ja hi és).

⁹ Nota al marge dret del foli escrita per una mà diferent a L i L¹ que diu «nom de rey».

havia aportat e sabia les letres e l'art de scriure [10v] —de què se meravellaven molt les gents de la terra, qui eren rudes e simples—, com per ço que sa mare, appellada Carmenta, era divinadora —axí, abans l'esdeveniment de Sibil·la en Ytàlia, les gents la reputaven que hagués divinitat—. Aquest Evander, entès com los pastors se ajustaren entorn Èrcules e que manifestament era culpable de la occisió de Cacus, de present que hac enquest que lur era la colpa e viu l'àbit¹⁰ e la forma de Èrcules, qui li semblà pus gran e pus autèntich que la present vida¹¹ no requer, ell se pres a demanar qui e d'on ell era e en qual loch ell hac pare e terra. E quant Evander entès la resposta de Èrcules, él se pres tentost a saludar-lo. E dix aquests mots:

—Déus te sal —dix ell—, Èrcules, fill de Pius. Car Carmentis, qui era verdader enterpretador¹² e divinal, dix de tu que tu creixeries encara lo nombre dels déus celestials e que tu series en aquella deïtat.¹³ Aquests hòmens qui açí són te dediquen aquest altar o aquesta ara, la qual molt richa e oppulenta gent de totes les terres appellaran d'aquí avant la molt gran ara e lo molt gran altar, e·ll colran a ta guisa e a ta manera.

Lavors Èrcules estené sa drete mà, e dix que ell acceptava bé aquella ara e que ell volia ben complir les destinacions. E per açò sobre l'altar fet e dedicat volgué que sacrificàs una gran vaca, e que lo sacrifici fahessen dues companyes riques e poderoses qui lavors heretaven¹⁴ en aquella terra que hom appella los Pocians e dels Pinyayres, dels quals Pocians eren lavors presents.¹⁵ E per ço fo ordonat que les entràmenes del sacrifici lurs fossen posades, les quals menjades los Pinayres fossen reebuts a altra vianda. E lavors fo

23 com] co L 24 Ytàlia] yalia L, ytalia L¹ 24 reputaven] reputaren L 25 divinitat] diuinat o diuinat L, diuinitat L¹ 26 era culpable] eren culpables L 26 Cacus] Catus L, Cacus L o L¹ 27 l'àbit] la ma L, la uia L¹ 28 e³] e e L, e L¹ 37 destinacions] destinaços *amb una sola titlla* L 40 Pocians] Pocians L, los Pocians L¹

¹⁰ *l'àbit*: Esmeno segons F^a els errors que porten L i L¹: L porta *ma*, i L¹ ho corregeix per *via*. L'explicació més simple és que *la via* és un error derivat de *l'àbit*, i que *la ma* és una mala lectura de *la via* (a més, *ma* té la mateixa terminació que *forma*). Una altra possible explicació a l'error que transmet L¹ és que el manuscrit font de la traducció portés l'error **la vie* (en lloc de *l'abit*), que aquest s'hagués traduït en **la vida*, i d'aquí hagués sorgit *la via* per pèrdua de d. Cap manuscrit francès consultat porta cap error aquí.

¹¹ *la present vida*: El manuscrit font podria haver portat una lliçó amb errors (*huma-ine, vie*), i *present* podria ser una repetició (el mateix mot apareix més amunt, r. 26). Però es pot considerar que *la present vida* és la traducció d'*humanité*.

¹² *verdader enterpretador*: Error en el gènere que també presenta P9 (es refereix a Carmenta, la mare d'Evandre).

¹³ Cf. *en ciel deïté* P21. En F^a, *ciel* s'ha confós en *celle*, i l'error s'ha transmès a la traducció catalana.

¹⁴ *heretaven*: Error en relació amb la lliçó correcta, *habitoient*, causat probablement per la mala lectura d'una abreviatura en la transmissió francesa o catalana. Per exemple, P9 escriu el mot abreujat: *bitoient*.

¹⁵ Cf. *deus famillez de gens inclites et puissans ... que l'en apeloyt les Poticiens et les Pinaresz, des quels les Poticiens estoyent lors presents* P21. La frase porta dos errors, que ja es troben en F^a: l'addició de la preposició *de* a *dels Pinyayres* (r. 39) i la pèrdua de l'article a *dels quals Pocians* (r. 39-40). El primer (*des* en lloc de *les* en F^a) és fruit del contacte amb *desquelz*, que apareix just després. En el segon, L¹ restitueix l'article, de manera que esmena l'error transmès per F^a; la restitució podia ser feta *ope ingenii* fàcilment. D'altra banda, el nom *Pocians* ha perdut una sí·l·laba en relació amb F^a.

stabilit e ordonat que lo linatge dels Pinayres no menjàs jamés dels exçeses,¹⁶ ço és a dir de les entràmenes dels sacrificis. E los Pocians, adoctrinats per lo desús dit Evander, foren instituhits bisbes e cappellans de aquell sant altar fins a tant que aquell offici fos donat als serffs públichs e que tot aquell linatge perí e fallí.

Aquestes coses santes o sacrificis ha reebut Romulus solament de totes les sol·lempnitats que feya hom per mig lo món¹⁷ a déus stranys, per tal que d'aquí avant Èrcules havia conquistada la virtut de immortalitat, a la qual menaven lo dit Romulus sos fats e ses destinacions.˘

˘ Incident. És a dir que Èrcules fo creegut per les simples gents ésser immortal e deÿficat. E axí mateix fo Romulus en son temps semblantment.

42 stablit] sablit L, stablit L¹ 45 tot] *add.* L¹ 47 feya hom] *add.* L 47 món] *add.* L¹ 49 menaven] menauen o manauen L, menauen L¹

¹⁶ ‘Vísceres’. Cf. *exces* F^a, *exta* lat. El terme amb aquest significat no és enregirat als repertoris lèxics consultats.

¹⁷ L’expressió *per mig lo món* tradueix literalment, i malament, *parmi le monde* F^a (‘pel món’).

[8] EN QUINA MANERA ROMULUS MÈS GRAN DILIGÈNCIA A POBLAR ROMA E EN QUINA
 GUISA ELL FÉU PRIMERAMENT LEYS E ORDONANÇES

Aquestes coses divinals per Romulus degudament ordonades e fetes,¹ lo dit Romulus
 5 considerà que lo cors de la ciutat en neguna manera no podia ésser tan bé conjunt, unit e
 ajustat com per leys. E axí appellà lo poble a conseyll e donà'ls leys dretes e justes e bones,²
 les [11r] quals stimà que plus serien guardades e retengudes e pus santes reputades per
 aquell poble —com més ell era salvatge e a dubtar—,³ si ell matex, en hàbit e en ornament o
 en stament pertanyent a la altea de senyoria, se feya pus honorable que los altres e·s portava
 10 pus autènticament. E per tal,⁴ segons lo nombre dels XII voltós⁵ qui·ll⁶ significaven
 l'imperi sdevenidor, ell pres ab si XII lictors, és a saber, XII sargants d'armes. E dien alguns
 que aquest nombre de sargants⁷ él pres per exemple dels etrusques, que, axí segons lo
 nombre dels XII pobles que ells havien en lur poder, lur rey menàs sargants,⁸ dels quals
 cascun dels pobles donava lo seu com rey era novellament creat. Car axí mateix de aquell
 15 poble prengueren los romans les çelles curulles, pretextes e altres ornaments qui eren signes
 d'onor e de honestat.

E sapiats que la ciutat de Roma crexia de jorn en jorn de fortalezes, e guarnien adés
 un loch, adés un altre. E açò fahien ells car consideraven plus la multitut qui encara seria en
 aquella ciutat que no feyen aquella qui a present hi era. A ffi que la larguea de la ciutat no
 20 fos sens causa, per açò per complir-la,⁹ ells usaren¹⁰ del conseyll d'on usaven antiguament
 aquells qui edificaven les novelles ciutats: que ells appellaven per habitar ensemps la

5 considerà] considera[...] L, considera L' 5 lo] le L, lo L o L' 8 ell] ella L, ell L o L' 8 matex] matexs L,
 mateys L o L' 20 del] de corregit en del L 21 appellaven] apparellauen L

¹ Es refereix als fets explicats al final del capítol 6.

² *leys dretes e justes e bones*: El canvi del substantiu *droys* ('drets') del text francès en l'adjectiu *dretes*, i el consegüent canvi de gènere de *justes e bones*, es pot atribuir a una confusió del traductor (*droys* tant pot ser substantiu com adjectiu) o a un error de còpia català.

³ *com més ell era salvatge e a dubtar*: *com més ell* és una mala traducció de *qui encore*. — *dubtar* és un error comú a P9: *douter* en lloc de *danter* ('domar', *DFM* s.v. *dompter*), que és la lliçó de la resta de manuscrits.

⁴ 'Per això'. És traducció literal de *pour ce*, que sol ser traduït per *per tal com* o *per tal que*.

⁵ *voltós*: Substitució de la lliçó original (*oisiaux*: F^a, cf. *avium* lat.) pel mot que concreta l'espècie d'ocell que es va aparèixer a Ròmul (veg. cap. 6, r. 16).

⁶ Datiu reduït.

⁷ *sargants*: Substitució de la lliçó francesa *licteurs*, que és un cultisme, pel mot comú que ha aparegut més amunt glossant aquest cultisme (r. 11).

⁸ *lur rey menàs sargants*: Correspon al francès *ils avoient entour leur roy douze licteurs*, amb la mateixa substitució de *licteurs* (F^a) per *sargants* que a la r. 12 (veg. n. 7). Possiblement en el manuscrit font ja hi havia omeses les paraules que falten a la traducció i el traductor va refer la frase sense gaire èxit.

⁹ 'Omplir-la'.

¹⁰ *usaren*: Lliçó bona que el traductor podia haver corregit *ope ingenii* fàcilment (cf. *userent* P21 vs *usoient* F^a).

multitud de les gents stranyes, rudes, simples e ignorants, e puix dehien que la terror¹¹ les lus havia engendrats.

25 E a aquella mateixa fi de poblar la ciutat féu Romulus un temple que ell appellà assil·le.¹² E ordonà que qualsevol persona, fos stranya o privada, franca o esclava, quina que cosa que¹³ ella agués feta, que al dit temple se'n volgués fugir e star en la dita ciutat de Roma, qu'ella fos franca e quítia d'aquí avant.¹⁴ E aquesta via fo sobirana ocasió de la ciutat poblar.[∨]

30 Lavors considerà Romulus que la ciutat era plena de gent e que lo poble era fortment crescut. Sí establí aquí cent senators. E lli semblà que de aquest nombre havia assats, o per ventura no n'hi havia més negú qui fos sufficient ne digne de ésser¹⁵ appellat pare o senador. Pares foren dits per causa de honor, e çells de lur linatge foren appellats patricians.

∨ Incident. Roma fo primerament habitada de latins e de etrusques e troyans, qui vengueren ab Eneas, e dels arcades, qui vengueren ab Evandre.

26 que²] om. L 26 dit] add. L¹ 27 de] om. L 32 o] e L

¹¹ *la terror*: Error que pot ser fruit d'una lliçó confusa en francès, com la de P18 (*lacteur* en lloc de *la terre*).

¹² Cf. *locum ... asylum aperit* lat. ('va obrir un lloc de refugi'). Bersuire traduï *asylum* ('refugi') pel neologisme *asile*. És la primera atestació del terme en francès (DMF s.v.). — Al marge esquerre del manuscrit, hi ha la nota «do primer temple», escrit per una mà diferent de L i L¹.

¹³ *quina que cosa que...*: Restitueixo el segon *que*. Per a l'expressió *quin que* amb el valor de 'qual que', vegeu DECat s.v. *quin*. Vegeu també una expressió semblant al cap. 47, r. 33.

¹⁴ Al marge dret del manuscrit, hi ha la nota «introducció de Rom[a] honor libertat», escrita per una mà diferent de L i L¹.

¹⁵ *de ésser*: El traductor, o ja el manuscrit francès que traduïa, ha detectat l'error per duplicació que transmet Fa (*l'estre ne d'estre*).

[9] EN QUINA GUISA LOS ROMANS ARRAPAREN LES VERGES SABINES PER ÇO QUE ELLES LOS
EREN ESTADES DENEGADES A MATRIMONIS

Lo poble e lo poder romà era ja crescut e axí fort que en bataylla ell podia ésser igual a
5 cascuna ciutat qui estava en pau.¹ Mes molts n'í havia qui no havien mullers, sens les quals
la ciutat no podia créixer ni durar. E Romulus tramès sos leguats a les ciutats de entorn
supplicant-les que volguessen que lurs puçelles² fossen ajustades per matrimoni ab aquells
de Roma. E los preguà que ells no guardassen a açò que ells eren venguts de petit stament:

—Car —dix ell— les ciutats, axí com les altres coses, solen venir e néixer de baix
10 començament,³ mas en temps següent, segons ço que los déus e la lur virtut los ayden e los
solen lurs riqueses e lur nom exalçar, [11v] segons açò crexen.⁴ Ara és axí —dix ell— ben
cert que los déus no foren absents del començament dels romans, e axí per tot cert no·ls
falran.⁵ Per açò molt ben farets si vosaltres volets que nós e vós siam ajustats ensemps per
sanch e per linatge.

15 Aquesta leguació fo meyspreada de tot: no y hac vil·la ne ciutat que a açò se
acordàs. Tant menyspreaven ells lo poble del romans. E
axí mateix dubtaven de ten gran ciutat que entre ells Incident. Assil·le fo un loch o un
bosch en la ciutat de Roma
privilegiat, car tothom que fogia
en aquel loch era salvat de tot
crim que ell hagués fet ni comès.⁷
nexia. E axí mateix cascun era indignat de ço que
Romulus havia donat, abandonat e ubert⁶ lo asil·le
20 desús dit a fembres axí com a hòmens.

4 ell] que ell L, ell L o L' 6 de] add. L' 9 dix] dix dix *corregit en* dix L 10 començament] stament L,
stament al començament L' 15 no] ne L 18 nexia] ne[...]xia L, ne xia L o L'

¹ *en pau*: El mateix error es troba en G1 i H: *en paix* en lloc de *en pais / ou pais* ('a la terra'). Cf. *Iam res Romana adeo era valida ut cuilibet finitimarum civitatum bello par esset lat*.

² Variant de «poncella», rara en català i que es troba només en textos arcaics del nord per influència de la llengua francesa (*DECat* s.v. *poncella*).

³ *començament*: Accepto la variant de L¹ perquè coincideix amb el text francès, i descarto la de L (*stament*), que és un error: el mateix mot apareix poc abans (r. 8).

⁴ *segons açò crexen*: És un afegit (repetint *segons ço*) per corregir una frase que ja és incorrecta en F^a. Cf. *mes ensuyvant, selonc que les dieux et leurs vertu leur aydent, eles* [i.e. les cités] *seulent leurs richeces et leurs nom essaucier* P21. En F^a, el pronom *eles* s'ha confós per *et leur* i l'error es transmet a la traducció catalana.

⁵ *e axí per tot cert no·ls falran*: És possible que en algun moment de la tradició catalana o de la francesa manqués *virtut/vertu*, i un copista, o el traductor mateix, modificqués l'oració canviant el nombre del verb (el francès *faudra* esdevé *falran*); així, el subjecte del verb esdevé *los déus* en lloc de *vertu*.

⁶ Cf. *avoit ouvert et habandonné* P21. *Donat* és un error que deriva de F^a: *donné* és una duplicació de les dues últimes síl·labes d'*habandonné*. D'altra banda, en francès *habandonner* significa 'permetre': el traductor n'ha calcat la forma i el significat.

⁷ En el text francès, aquest incident va col·locat al capítol 8, on apareix el mot *asile* per primer cop. Però molts manuscrits francesos, entre els quals els de F^a, ja el copien per error al capítol 9. Aquest error explica la nota que porta el manuscrit català al marge, just al costat de l'incident, escrita per una mà diferent de L i L': «[Asi]ls fo temple lo primer que féu Romulus en Roma segons appar en lo capítol precedent».

Roma, qui era jove e novellament construhida, fon fellona del denegar dessus dit e viu bé que convenia que ella usàs de sa força. Romulus dissimulà fins a temps e fenyie si ésser malalt. E puix ordonà uns jochs sol·lempnes a Neptune lo cavalcador —los quals jochs ell appellà los jochs Tonsuans—,⁸ los quals ell féu saber per les ciutats entorn, e que
 25 cascun agués licència de venir veure los jochs e los sbatiments que·l·ls romans devien tenir o volien fer. Sí hi vengueren sens nombre gran quantitat de hòmens, ensemps ab ses fembres e infants, de la ciutat de Sabina e de les altres ciutats entorn. E foren molt bé reebuts per los romans. E com ells veeren lo siti e los murs de la ciutat e les cases d'on ella era ja plena, sí se'n meravellaren molt com en axí breu temps ella era ten crescuda. E com ells⁹ vaeren
 30 que los jochs començaren e veeren que los forans eren entenents¹⁰ a guardar los jochs, hoÿt un signe que era entre ells ordonat, los jóvens romans corregeren a aquella part e arraparen les vèrgens qui eren vengudes aquí per los jochs,¹¹ e les pus belles portaren als pares e als pus rics. D'on una qui era molt bella fon guardada de corrompre e aportada a un dels pus grans, que hom apellava Talesius. D'on s'esdevench que aquesta veu e aquest
 35 mot fon acostumat a ésser dit en noçes: Talesius, Talesius! E d'aquí avant la cambra de les sposades és dita *talamus* per ocasió de Talasi.

E los parents de les puçelles foren molt irats e hagueren gran pahor de l'investiment que ells veheren, e començaren a fugir cascun vers son alberch. E acusaren los romans de lligues trencades e de casa¹² rompuda, e Juno, qui és lo déu del qual ells eren
 40 venguts als jochs e a la sol·lempnitat e eren stats decebuts sots fe e sots licència de aquell.¹³ Les verges arrapades no havien gens mellor sperança de si ni major indignació. Mas Romulus los anava a l'entorn e los mostrava que açò era stat fet per l'ergull de lurs pares, qui no les havien volgudes atorguar als romans en matrimoni. E los dehia que elles no·s devien gens desconfortar, car ells les havien reebudes en companyia e en matrimoni de
 45 totes lurs furtunes e de lur ciutat e d'açò d'on deguna cosa no és pus cara a l'humanal

22 ella] *add.* L¹ 24 ell féu] feu L, ell feu L¹ 25 agués] a[...] L, agues L¹ 25 jochs] jochs jochs L, jochs L o L¹ 25 los?] *add.* L¹ 28 les] *om.* L 29 en axí] en[...]xi L, enaxi L¹ 29 breu] en breu L 31 signe] sgne L 32 vengudes] *add.* L 33 D'on] Don de L, Don L o L¹ 34 que!] quer L 38 cascun] [...]scun L, cascun L¹ 40 e?] *om.* L 41 gens] gens sperança L, gens L o L¹ 41 ni] ni de L 45 deguna] degu[...]a L, deguna L¹

⁸ Cf. *jeus Consuans* P21, que és la lliçó correcta.

⁹ O sigui, els romans.

¹⁰ *entenents*: Calca el significat del francès *ententis* (= ententif), 'ocupats en alguna cosa'.

¹¹ *aquí per los jochs*: Fragment que no és en F^a ni tampoc en P21, però en porta un de semblant P24 (el manuscrit de Carles V): *pour veoir les giens* P24. Els dos testimonis han de tenir un origen comú (veg. I.1.2.1 iv).

¹² Aquí, 'hospitalitat', com el francès *hostel*.

¹³ *e Juno, qui és lo déu*: Cf. *et invoqueyent le dieu* P21. Els manuscrits de F^a transmeten l'error *juno qui est* en lloc de *invoqueyent*, que s'explica paleogràficament per la confusió de grafies i la mala separació dels mots. L'error deixa la frase incompleta i amb una contradicció: el déu dels jocs és Neptú, no Juno.

linatge, és a saber de lurs infants. E per ço les preguava caramente que,¹⁴ a aquells a qui fortuna havia donats los corssos, elles los donassen lurs coratges.

—Vosaltres sabets —dehia ell— que de gran injúria ve moltes de vegades gran gràcia. E devets pensar que de tant trobarets [12r] vosaltres vostres marits millors envers vosaltras, com cascú d'ells pensarà que ell li cové quant a vosaltres supplir offici de parent e desig de pau.¹⁵

Ab açò ensemps venien los affalagaments dels marits, qui·s scusaven dients que açò era stat fet per cobejança e per amor d'elles, los quals afalaguaments e atrahiments solen valer a amollir lo engyn femini.¹⁶

46 aquells] aquelles L 54 a] e L 54 engyn] linatge L, linatge al engyn L'

¹⁴ *caramente que*: L'adverbi és un afegit en relació amb el text francès. Fa sentit, però pot ser fruit d'una confusió del traductor amb la conjunció *car* ('que') que porta F^a.

¹⁵ Cf. *quisque ... parentium etiam patriaeque expleat desiderium* lat. ('cadascun [dels marits] ompli el desig [que elles tenien] dels pares i de la pàtria'). En el text català, *pau* és un error del traductor: ha confós *pais* per *paix*. Vegeu el mateix error a la r. 5.

¹⁶ *engyn femini*: Accepto la variant que introdueix L¹ i que coincideix amb el text francès; la de L (*linatge femini*) és una *lectio facilior*.

[10] AÇÍ PARLA DE TRES VICTÒRIES DE ROMULUS E DEL PRIMER TEMPLE QUE ELL FUNDÀ EN ROMA

Là eren los coratges de les verges arrapades axí com amansades e pacificades. Mas los
 5 parents de aquelles, en vills vestiments e ab làgrimes e greus clams, scomovien e incitaven
 les ciutats entorn. Ne aturaven en lurs alberchs, abans se ajustaven los leguats de la
 encontrada tota al rey de Sabina, qui era appellat Títus Tacius, qui era de molt gran fama en
 aquelles regions. E eren principals¹ dels complanyents los crusturaments,² los senençes e los
 athenaces; aquests eren los injuriats. E semblave'ls que·l rey Tassius ab los sabins se
 10 portaven flacament. E per açò los tres pobles se ajustaren ensemps per fer guerra contra los
 romans.

E los senençes entraren per pillar lo camp dels romans. Mas Romulus e sa host los
 foren al davant en bataylla e los mostraren que ira sens força era vana e sens profit. Car ell
 scampà e foragità e perseguí lur host, e lur rey scapçà e despulà en aquella bataylla, e de
 15 plena venguda³ pres lur ciutat. E lavors se'n tornà a son hostel lo dit Romulus victoriós, axí
 com a hom preat e magnificat per sos fets e axí com ha víctor e triumphador.⁴ E de aquells
 féu fer una força⁵ covinent per açò, en la qual fermetat ell mès les armes e les despulles del
 rey que ell havia mort. E aportà-les al Capitoli e là les posà costa⁶ un roure qui aquí era, que

4 amansades] a mancades L, a mansades L o L' 6 los] tots los L 7 era¹] ea L, era L' 7 Tacius] Tacius o Cadius L, Cadius L' 8 regions] legions L 8 eren principals] era principal L 12 host] ho[...] L, host L' 14 lur rey] lur Rey [...] L, lur Rey L o L'

¹ *eren principals*: Esmeno el nombre del verb i l'atribut: el subjecte és *los crusturaments, los senençes e los athenaces* (r. 8-9), i no *Títus Tacius* (r. 7). Un copista poc acurat podia haver comès aquest error fàcilment.

² Els crustumins. Aquest nom apareix amb tres formes diferents (r. 8, 42 i 47), totes incorrectes, que deriven dels errors que ja hi ha en els manuscrits francesos (es confonen les grafies i/u/n/m i c/t).

³ *de plena venguda*: Tradueix literalment el francès *de plaine venue* (*de pleyne venue* P21), que significa 'de seguida' (DMF s.v. *venue*). Cf. *primo impetu* lat. ('al primer assalt').

⁴ *víctor e triumphador*: Cf. *ostenteur* P21 ('fatxenda'), *ostentator* lat. Una part dels manuscrits francesos, entre els quals els de F^a, hi afegeix el sinònim *boubancier*. Però els manuscrits de F^a han corromput la lliçó *ostenteur* en *constenteur*, que no significa res, segurament per influència del *comme* anterior. El manuscrit font de la traducció catalana podia portar el mateix error que H, *victorieux*, que és una repetició perquè aquest mot apareix poc abans (r. 17). Ara bé, la forma *víctor* no es documenta en català en aquesta època. Podria ser un error per *victoriós* (pèrdua de les últimes lletres, potser per canvi de línia i per analogia amb *triumphador*); en aquest cas, seria molt possible que la font llegís com H. Però la mateixa forma es troba al llibre IV: *menar lo poble víctor contra lo vençut* (*víctor* afegit per L¹), que tradueix *victour* (cap. 21, r. 17; veg. Apèndix 3). Si *víctor* ja fos la lliçó original del traductor, s'explicaria si el seu manuscrit francès portava **victour* per error (cf. H) o una nota amb el mot llatí (en el text llatí, el mot *uictore* surt més amunt: *Inde exercitu uictore reducto, ipse cum factis uir magnificus tum factorum ostentator haud minor, ... in Capitolium descendit* lat.). Cf. cap. 20: el francès *victours* (r. 31) és traduït per *vencedors* (r. 29); i el mateix al cap. 23, r. 1. La forma *triumphador*, que tampoc és usual en aquesta època, seria afegida com a sinònim pel traductor.

⁵ *força*: Error que deriva del text francès: el manuscrit font devia dur **fierte* ('força') en lloc de *fiertre* ('reliquiari'), que és la lliçó correcta (cf. *ferculo* lat.), o el traductor va llegir malament. Més avall, r. 20, es repeteix l'error: el text català diu *Fermetat* on els manuscrits francesos diuen *Fiertre*, excepte P9, que en aquest cas registra l'error *fierte*.

⁶ *costa*: 'al costat de' (DCVB s.v.).

los pastors reputaven sagrat. E Romulus en aquel loch signà un temple al déu Júpiter, e
20 mès-lli nom appellat-lo lo temple de Jovis e de Fermetat,⁷ dient axí:

–O Júpiter Feretri! Yo, Romulus, rey vençedor, te aport aquestes reyal armes e te
dedic aquest temple en aquestes encontrades axí com yo l'é en mon coratge, en lo qual mos
successors per exemple de mi te aportaran les nobles despulles⁸ dels prínceps e dels reys de
lurs enemichs com en bataylla los hauran morts.

25 Aquesta fon, donchs, la naixença e lo començament del primer temple que jamés
fos fet en Roma. E, per veritat, la veu e l'ordonança del fundador de aquest temple, per la
qual ell volgué que aquells qui après ell vendrien portassen e donassen a lurs companyes⁹
per guanyar¹⁰ honor e laor, fo als déus agradable. Tan solament II vegades après aquesta en
ten dampnajoses¹¹ e en tantes de bataylles ha Romulus açí portades ses despulles: tant fo
30 lavors tarda¹² e tant vench a tart la fortuna d'aquesta honor.[✓]

Dementres que·l·ls romans entenien en edificar¹³
aquest temple, la host de aquells de Antemne sa pres a
còrrer dins les encontrades dels romans. E la ligió romana
féu-se cuytosament al davant d'ells. E trobà-los per los
35 camps escampats e vençé-los e·ls oppremé. E pres lur vila
sens neguna trigua.

Incident. Axí com diu Solinus, Romulus, jatsia açò que ell hagués moltes bataylles, emperò jamés no n'hac sinó tres sol·lempnes victòries, és a saber, dels senencians, dels anticenaces e dels veians.

Lavors là hon Ersília, muller de Romulus, lo véu joyós e alegre per aquesta dobla
victòria, a la [12v] requesta de les dones qui eren stades arrapades, ella se n'anà a ell e·s pres
a preguar-lo que a lurs parents ell volgués perdonar e reebre-los ab si dedins la ciutat. E dix

20 appellat-lo lo] appellat lo lo L, appellat lo L' 21 Romulus, rey vençedor] Romulus vençedor te Reu L, Romulus Rey vençedor L' 21 te²] om. L 22 axí] E axí L 23 de¹] de de L, de L o L' 27 el²] ells L 28 guanyar] guardar e guanyar L 29 dampnajoses] d[...]mpna[...] L, dampnaioses L' Incident dels senencians] add. L' 33 encontrades] entrades L, encontrades L' 35 escampats] add. L' 36 sens] [...] sens L, e sens L' 37 joyós] [...]joyos L, joyos L o L' 39 ell] ell L, el L o L'

⁷ Cf. *Jovis de la fiertre* P21. L'addició de la conjunció *e* és un error que ja es troba en F^a. Veg. n. 5.

⁸ *nobles despulles*: És una *lectio facilior* que pot haver introduït el traductor o qualsevol copista: *nobles* s'assembla gràficament a *bonnes*, i és fàcil confondre les dues paraules en un passatge que tracta de prínceps i reis. Cf. *opimis spoliis* lat. ('les despulles opimes, riques').

⁹ Cf. *portassent et donassent ilecques les despoules des anemis et non pas les donassent a leurs compagnons* P21. F^a porta un error per salt d'igual a igual (no exclusiu d'aquest grup), que es transmet a la traducció catalana. *Companyes* en lloc de *compagnons* no ha de ser necessàriament un error de copista.

¹⁰ *guanyar*: L copia *guardar e guanyar*. *Guardar* és un error (per confusió amb *guanyar*) que es va cometre en algun moment de la transmissió catalana, va ser corregit restituint *guanyar*, però no va ser eliminat, sinó que va passar a formar part del text junt amb la lliçó correcta.

¹¹ *dampnajoses*: Deriva d'un error en el text francès o d'una mala lectura del traductor: **dammés*, en lloc de *d(e) annees*.

¹² *tarda*: Tot i que fa sentit, sembla una repetició del terme *tart* que apareix just després. Es pot haver introduït en qualsevol moment de la tradició. La lliçó de F^a, *rere*, coincideix amb P21. Algun manuscrit francès porta *rare* (e.g. V1). Cf. *adeo rara eius fortuna decoris fuit* lat.

¹³ *edificar*: Fa sentit, però és un error que tant es pot atribuir a un copista català (*edificar* en lloc de **dedicar*) o francès (**edifier* en lloc de *dedier*) com al traductor mateix.

40 que per aquesta manera se porien ajustar en amistat¹⁴ e concòrdia, la qual requesta li fo leugerament atorguada per lo dit Romulus.

D'aquí se n'anà Romulus contra los Trustenes,¹⁵ qui lli feyen guerra. Mas per tal com lurs coratges lus eren fallits per rahó de les males aventures de lurs vehins, per ço ell hac menys a fer ab ells e·ls vençé assats leugerament. E tramès en cascuna de les viles
45 preses una colònia, és a saber que tramès gent de Roma per poblar-la e habitar de aquells qui donaren lurs noms¹⁶ per ésser transportats als truscunians¹⁷ per rahó de libertat e de còpia de la terra, qui era habundant, e per ço que d'ellà a Roma anava hom fort sovín, specialment los parents e los amichs de les
50 dones arrapades.[✓]

Incident. Colònia o colonya és appellada com alcuna vila és guanyada o conquistada. E après tramès-hi hom novel poble per colre les terres e per habitar. Axí fon feta Colonya en Alamanya.

42 Trustenes] Trussenens o Trustenes L, Trussenens L' 43 ço] *add.* L o L' 44 e·ls] el[...s] L, els L'
45 preses] pres L 45 gent] de gent L 49 specialment] specialmint *corregit en* specialment L **Incident**
tramès-hi] trames hi L, tramet hi L' terres] terres L, terret *corregit en* terres L'

¹⁴ *ajustar en amistat*: Lliçó que fa sentit, però que pot derivar d'un error en el text francès. A partir de la lliçó correcta *engendrer amistance*, que algun manuscrit escrivé *engendrer amisté* (e.g. P23), un copista hauria confós *amiste* per *ajuste* i hauria omès *engendrer*, després s'hauria corregit el text restituint *amisté*/ *amistance* però no *engendrer*.

¹⁵ Els crustumins. Veg. n. 2.

¹⁶ El traductor ha sabut resoldre l'error que porta F^a en la frase *Pluseurs gens de ceulz qui donnerent leurs noms*, en la qual manca el verb principal: cf. *Pluseurs y ot de gens qui donerent leurs noms* P21.

¹⁷ Cf. a *Crustumenes* P21. El gentilici, en lloc del nom de la ciutat, és un error present ja en F^a.

[11] EN QUINA GUISA LOS SABINS PRENGUEREN PER TRAYÇIÓ LA TORRE¹ DE ROMA E MATAREN LA DONZELLA

Aprés aquestes coses axí fetes, una bataylla se començà ab los sabins, la qual fo pus gran
 5 que no eren estades les altres dessús dites. Car los sabins no volgueren anar avant per
 córrer² o per cobeejança, ni mostraren que volguessen fer guerra fins a ttant que ells la
 feren. E usaren de frau e de conseyll, car Tassius, qui era rey dels sabins, corrompé per
 prometença la filla de hun qui havia nom Espurius Carpeius, qui guardava la fortalea de
 Roma, a ffi que ella reebés gents d'armes de part dels sabins en la torre que son pare
 10 guardava.

E esdevench-se que un jorn de una sol·lempnitat la filla anà fora de la torre per
 demanar³ aygua e mès dedins los sabins cavallers, que tentost la offeguaren e mataren e
 prengueren la torre. E dien alguns que com⁴ ells offeguaren la donzella a ffi que hom hoís⁵
 que ells havien presa la torre per força. Los altres digueren que açò faeren ells per donar
 15 exemple a totes gents que a nengú traydor no li deu hom tenir fe. Alguns dien que, com los
 sabins faeren covinença ab la donzella de liurar-los la fortalea, ells aportaven en lurs
 sinestres braços armilles⁶ e anels d'or e de pedres
 precioses; e sí lli prometeren donar les coses que ells Incident. Armilles són certs
 portaven en lurs mans sinestres, mas açò entenien ells ornaments los quals portaven
 20 dels scuts que ells portaven en lurs braços sinestres, los antiguament en los brassos.
 quals ells tenien⁶ a l'entrant de la torre. Los altres deien que, per açò que ells portaven en
 lurs sinistres armes e scuts ab les armilles, la donzella per frau volch-ho tot haver contra la
 intenció de la covinença. Per la qual cosa los cavallers, indignats, la mataren ab lur propri
 salari —ço és a dir, ab lurs scuts e ab les armes de lurs sinistres mans—.

1 torre] terra L 21 tenien] te[...en L, tenyen L o L' 21 torre] torr[...] L, torre L' 24 ab¹] ab que L

¹ *torre*: Esmeno l'error que porta L (*terra*); és fàcil de cometre en català.

² *córrer*: Mala traducció de *couroux* ('còlera, ira').

³ *demanar*: El text francès diu *querre*, que significa efectivament 'demanar', però també 'buscar', que és el significat adequat en aquest context.

⁴ *com*: Mot superflu, però ja present en alguns manuscrits de F^a, que porten *quant* (aquest mot sol ser traduït per *com* temporal en el text català).

⁵ *hoís*: Es pot atribuir al traductor, o bé pot ser fruit d'un error en el seu manuscrit francès (**oist* en lloc de *eust veü*).

⁶ *los quals ells tenien*: Error en relació amb F^a (*o lesquelz ilz l'esteinsirent*), segurament fruit d'una lliçó confusa en la font que el traductor va traduir amb una paraula semblant gràficament (el verb «éteindre» es pot trobar escrit amb formes diferents). El mateix verb és traduït correctament per *mataren* poc abans (r. 12 del text francès).

25 Los sabins tota vegada reeberen la torre.⁷ D'on lo jorn emprés,⁸ les hosts⁹ dels romans, instruhits e aperçebuts e armats, se meteren en lo camp qui és entre lo mont Palatín [13r] e lo Capitoli. Axí que, per gran ira e per gran voluntat de recobrar la torre, ells no speraren que los sabins devallassen a ells en bataylla, ans anaren davant la torre per assaltar e combatre e per pendre-la. Los prínceps de una part e d'altra volien la bataylla, ço
30 és a saber, Mecius Curcius per los sabins e Hostius Hostilius per los romans. Aquest Hostius, en la primera scala,¹⁰ per son ardit coratge sostengué los romans en aquell loch, qui era loch perillós, axí que covench que ell hi morís. E tantost que ell fon mort, la bataylla romana se pres a enclinar e se'n fugiren los romans entrò a la vil·la e porta¹¹ del palau. Lavors Romulus e la multitud de aquells qui ab ell se'n fugiren,¹² levà al cel ses armes e dix
35 aquests mots:

—Júpiter! —dix ell—. Yo, per lo manament d'aquests oçells, gití lo primer fonament de aquesta ciutat en aquest palau aquí. E tu veus que los sabins tenen ja la nostra torre, la qual ells per tració han guanyada. E més avant, vénen ells tots armats e han ja muntat la mitat de la vall. Tu, donques, Júpiter, pare dels déus e dels hòmens, vulles ara nostros
40 enemichs gitar de nostra torre, e sotstraure la paor de aquests romans, e aquesta fuyta, qui és lega e vil·lana,¹³ cessar e aturar. E yo·t vot que, si tu nos dónes aquí ara resistència e stació, yo·t faré aquí hun temple qui serà appellat lo temple de Jovis lo Stator a perpetual memòria de aquells qui après nós vendran, que aquesta ciutat és stada guardada per ta ajuda.

25 les] los L 29 assaltar] assalt L 34 ell] ells L 37 veus] veus ja L 42 qui serà appellat lo temple] *add. L'*
42 a] *add. L'*

⁷ Cf. *retindrent la tour* P21. La traducció segueix l'error de F^a.

⁸ *emprés*: Forma influïda segurament pel text francès que llegia el traductor (veg. P18) i amb el mateix significat que en francès ('després'). Pot ser que el traductor entengués *emprés* com a «empris» i ho traduís conscientment per *emprés* pensant en el significat que té aquest mot en català ('convingut').

⁹ Esmeno el gènere de l'article. No és estrany trobar *bost* en masculí en aquest text, tot i que és més freqüent la forma femenina. En tres casos, L combina *bost* amb l'article masculí però un adjectiu en femení (e.g. «dos traïdores hosts» cap. 12, r. 12; vegeu també cap. 19 r. 29 i cap. 21 r. 11, 13 i 17). Esmeno sempre aquests casos, tot i que podrien ser el rastre d'una traducció literal (*ost* en francès és generalment masculí).

¹⁰ Cf. *ad prima signa* lat. ('a primera línia'). El traductor ha traduït literalment el francès *eschelle* ('batalló', DMF sv. *eschelle*); *escala* amb el significat 'batalló' es documenta en la *Crònica* de Desclot (*DECat*, s.v. *escala*).

¹¹ *vil·la e porta*: Error que podia haver comès fàcilment un copista francès: *vielle porte* es pot confondre fàcilment amb **ville et porte*. També es podia haver produït en català.

¹² *ab ell*: Correspon a *o lui*, que en F^a ja és afegit per error (Ròmul no fuig); cf. *de ceulx qui s'en fuyoient* P21. — Corregeixo l'error de nombre en el pronom *ell*: és molt fàcil de cometre en català.

¹³ Cf. *orde et vileyne* P21 ('innoble i vil'). La lliçó *lega* del text català deriva de F^a: *laide*.

[12] COM LOS ROMANS E LOS SABINS SE COMBATEREN E COM LES DONES FEREN PAU ENTRE ELLS

Lavors axí com ell hac sentit que Júpiter hac oïdes ses preguàries,¹ Romulus se n'és tornat e
5 ha dit als romans:

—Açí —dix ell—, o vosaltres romans, Júpiter lo molt gran e lo molt bo mana
restitir als enemichs e retornar a² la bataylla.

A aquesta veu, axí com si ella fos venguda del cel, los romans se aturaren, e
Romulus se n'anà vers los primers cuytadament. Sí s'esdevench que Mecius Tucius, lo
10 príncep dels sabins, se n'era ixit de la torre e havia encalçat e scampat los romans tant com
durà tot lo mercat. E no era pas luny de la porta del palau hon ell cridava e deya altamente:

—Nós havem vençut les traïdores hosts³ sens virtut! Ara —dix ell— poden ells bé
saber que ha gran differència entre robar vèrgens e batayllar ab los hòmens.

Dementre que Mecius se glorificava en aquesta guisa, vench Romulus contra ell
15 prestament e ab ell gran multitud de jóvens molt fers. Aquella hora se combaté Mecius en
loch pla e egual, per la qual cosa ell fon pus amanuit⁴ per a fugir-se'n. E sí se'n fugí. Los
romans lo seguiren. E la bataylla romana, enflamada per l'ardiment que vehien en Romulus,
lur rey, encalçà e scampà los sabins. E lo cavall de Mecius hac pahor del brogit de aquells
qui'l seguiren; sí'l mès dins un marjal, la qual cosa fon causa en partida d'on los sabins foren
20 desbaratats, car ells se dubtaren del perill e de la pèrdua de axí valent hom. Mas finalment
ell pres coratge per la favor e ajuda dels seus e scapà de aquell loch. Los romans e los
sabins, en lo mig [13v] loch de la vall,⁵ qui ere entre les dues muntaynes,⁶ començaren e
retornaren⁷ la bataylla. Mas la part dels romans era la subirana.

2 ells] elles L 7 retornar] retorna L, retornar L' 10 torre] torr L 11 tot] add. L' 12 NÓS havem vençut]
hauem nos vençut O nos hauem vençuts L, nos havem vençut L o L' 12 les] los L 12 virtut] add. L'
12 bé] add. L' 15 prestament] add. L' 17 romana] add. L' 19 marjal] mar[...] L, marial L' 20 de la
pèrdua] add. L' 21 favor] faror L, fauor L' 23 la subirana] la pus subirana L, pus subirana L o L'

¹ axí com ... hac. En el text francès l'oració és introduïda per *comme si* ('com si ell hagués sentit ...'). Pot ser, doncs, que el traductor confongués el *si* condicional per l'adverbi homònim (= ainsí), o que ja trobés escrit **si comme*, en lloc de *comme si*, en el seu manuscrit francès.

² *retornar a*: Lliçó que fa sentit, però que probablement deriva d'un error en el text francès semblant al que porta P18 (i.e. *recouvrer*, que es pot confondre amb **retourner*).

³ Tot i que en L *host* sovint és masculí (veg. cap. 11, n. 9), aquí esmeno el gènere de l'article perquè l'adjectiu és femení. El mateix al cap. 21, r. 11, 13 i 17).

⁴ Preparat, a punt' (DCVB s.v. amanuir). O sigui, li va ser més fàcil fugir (*aisible* és 'fàcil', LAF s.v.).

⁵ Traducció literal de *ou milieu de la vallee*. Per a l'expressió «mig loch» en català, veg. DCVB s.v. mig I, 1.

⁶ El Palatí i el Capitoli.

⁷ *retornaren*: El traductor ha entès **ont retournee* en lloc de *ont renterinee* ('han restablert', DMF s.v. reenteriner), o ja ha trobat l'error en el seu manuscrit francès. Cf. n. 2.

Lavors les fembres sabines, per la injúria de les quals la bataylla era stada
 25 començada, sí han trencades lurs robes e los cabells steses. E foragitada tota pahor
 feminina per los mals que elles vehien, elles foren gosades ardidament leixar-se anar entre
 los darts volants, e vengueren traversant per gran abrivament e·s meteren entre les dues
 bataylles enemigues e cruels, e las departiren la una de l'altra. E pregaren⁸ de l'un costat lurs
 pares e de la altra lurs marits que los sogres⁹ e·ls genres
 30 no·s ruxassen de la sanch los uns dels altres, e que ells no
 destruhissen los infantaments d'elles per parricidi en
 matant lo linatge los uns de lurs néts e los altres de lurs
 infants. E sí dehien elles:

Incident. Sogre és appellat aquell
 qui és pare de la muller en esguart
 del marit de aquella.

—Sí us desplau la affinitat qui és entre vosaltres, tornats vostres ires contra
 35 nosaltras. Nosaltras —dehien⁹ elles— som causa de la guerra e de les nafres e de les morts
 de nostres parents e de nostres marits. Per què nos valria més a nós perir que viure veylles e
 vídues¹⁰ sens los huns e sens los altres de vosaltres.

Les paraules de les fembres han induhits los duchs e la multitud de amdues les parts
 sobtosament. E feta resposta, los duchs se appartaren a tractar de les lligues. Sí han fet no
 40 pas solament lligues e pau, mas de II ciutats han feta una, lur regne han unyt e acompanyat e
 tot lo imperi de dos pobles han reportat en Roma. Per tal manera fon doblada la ciutat de
 Roma. E per ço que a la perfin als sabins fos alguna cosa donada e afita,¹¹ los romans
 acordaren que ells fossen appellats Quirites, per rahó de la honor de una companya qui era
 entre los sabins que hom appellava los Custes. E axí mateix volgueren los romans que lo
 45 lach e la marjal de la qual Mocius Curcius era scapat fos d'aquí avant appellat *Lacus Curcius*
 —és a saber, lo Lach Curcià—.

La pau sobtosa après de axí trista bataylla féu les sabines pus cares a lurs marits e a
 lurs parents e specialment a Romulus. D'on s'esdevench que, puix que Romulus departí lo

24-25 stada començada] stada feta començada L, stada començada L o L' 25 e] add. L' 28 pregaren] apartats L 29 e·ls genres] e les gens L, e los genres L' Incident aquell] add. L 31 parricidi] paricidi L, parricidi L' 32 uns] un[...]s L, uns L o L' 35 dehien elles] d[...]en o dehien ell[...] L, deyen elles L o L' 36-37 e vídues] add. L' 40 unyt] [...]unyt L, unyt L' 42 perfin] perfin que L, perfin L' 45 Mocius] l[...] Mocius L, le Mocius L' 47 axí] add. L'

⁸ *pregaren*: Esmeno l'error de L, *apartats*, que s'ha originat probablement en la transmissió catalana: és més difícil que no pas que en francès *prierent* esdevingués **trais* (cf. *appartaren* tradueix *traistrent*, r. 39). L'error pot ser motivat pel *departiren* que apareix just abans.

⁹ *dehien*: De les dues variants gràfiques que escriu L, *deyen e dehien*, escullo la més freqüent en el text.

¹⁰ Cf. *orbes et veues* P21. *Velles* és un error que probablement deriva del text francès: en F^a *orbes* és substituït per *viles* ('vils'), i l'error *vielles* ('velles') es documenta en P23 (F^b).

¹¹ Participi d'*afigir* ('afegir').

poble romà en XXX cohorts,¹² ell posà a les dites cohorts los noms de les dites dones sabines.
 50 Mas hom no sap aquelles XXX fembres en quina guisa elles foren elegides, car molt ne
 podia pus gran nombre trobar que de XXX a açò que lurs noms fossen posats a les cohorts
 axí com dit és, hon¹³ si hom guardà aquelles qui havien pus de edat, o qui ab pus dignes
 persones eren maridades, o foren elegides de cavall —és a saber, per sort—. ¹⁴

En aquell mateix temps foren scrites a Roma tres centories de gent de caval, ço és a
 55 saber Ravençes (dites de Romulus), Saences (dites de Sicius), Lucermitra (la rahó del nom e
 la naixença d'ells és incerta). E d'aquí avant lo reyalme fo als dos reys comú.

50 sap] sap que L 53 és] E L, Es L' 54 aquell] aquell aquell L, aquell L o L' 54-55 a saber] add. L'
 55 de¹] add. L' 56 incerta] add. L'

¹² *Cohors* (= cohorts, 'desena part de l'exèrcit romà') és una traducció errònia de *cours* ('cúries'). També més endavant a la mateixa ratlla i a la r. 51. El mot *cohors* és definit al glossari, on tradueix correctament el francès *coborte* (r. 92-94).

¹³ *hon*: Traducció errònia de *ou*, que aquí és conjunció ('o').

¹⁴ Cf. *eslenés par sort* P21. L'expressió *elegides de cavall* no significa res; és un error que deriva de F^a (veg. aparat): s'ha repetit *de cheval*, que apareix després (r. 57-58 del text francès) i s'ha entès malament com un sinònim de *par sort*.

[13] EN QUINA MANERA AQUELLS DE FIDENES FEEREN GUERRA CONTRA ROMULUS E EN QUINA GUIA FOREN VENÇUTS

Aprés alguns anys sdevench-se que los leguats de Lorença foren gitats e envil·lanits dels
 5 amichs del rey Tassius, per la qual [14r] cosa s'esdevench que los laurencins demanaren
 justícia al dit rey Tassius, al·leguant que sos amichs havien trencat lo dret de les gents.¹ De
 la qual cosa Tacijs no·ls volgué fer justícia, car la gràcia e
 la preguària dels seus valgué pus que lo clam dels altres. E
 per tal, la pena que ells degueren haver soferta se tornà en
 10 Tacijs, car un jorn ell anà a la ciutat de Lavina a hun
 sacrifici sol·lempnial e aquí lo seguí¹ lo poble contra ell
 e·l mataren per rahó de deffalliment de la dita justícia.

Incident. Lo dret qui s'appella lo dret de les gents ordona que tots los leguats sien reebuts franchs e salves sens violència.

De la mort de Tassius no fo pas Romulus axí felló com se pertanyia. E dien alguns
 que açò fo per tal que li semblà que ell era justament stat mort. O per ventura Romulus no
 15 li era molt leal ni li despleya per ço que Tacijs era son companyó en reyalme.² Tota
 veguada, a ffi que les injúries desús dites fossen mundades o perdonades als dessús dits
 leguats e axí mateix la mort del dit rey, renovellà liguances entre Roma e Levina. E no fon
 fet per Romulus gens de batalla contra ells, abans fon pau entre Roma e Levina contra la
 sperança de tots.

20 Una altra guerra fon engendrada molt pus pres de les portes de Roma. Car aquells
 de Fidenna, considerants en quina guisa les riqueses e lo poder de Roma s'esforçava e crexia
 cascun jorn, abans que axí gran poder com apparia volàs³ pus avant, mogueren guerra
 contra los romans. E trameteren lur jovent córrer en lur terra e guastar los camps qui són
 entre Ffidenna e Roma. E de aquel loch se tornaren a sinistre, per ço que lo Tibre
 25 empatxava que ells no correguessen vers la man dreita. E guastaren e pillaren la terra tota

4 envil·lanits] enujallanits L 5 demanaren] demanauen L **Incident** franchs e salves] franch e salus L, franchs e salves L' 7 Tacijs] Tassius o tacijs L, tacijs L' 8 valgué] volgue L, valgue L o L' 9 per tal] [...] L, per tal L' 9 se tornà] la qual pena se torna L, se torna L' 12 e·l] add. L' 15 ni][...] L, ni L' 16 fossen] fosse[...] L, fossen L' 17-18 E no ... Levina] add. L' 22 jorn] add. L' 22 volàs] uolas L, no uolas L' 23 los²] lurs L

¹ lo *seguí*: Deriva probablement d'un error de còpia en el text francès: **ensuit* en comptes d'*esmut*.

² ni li ... *reyalme*: El canvi de *et* (text francès) per *ni* (text català) i la traducció de *de ce que* per *per ço que* provoquen que el complement del verb *despleya* canviï i la frase esdevingui negativa: en el text francès, a Ròmul li desplau que Taci i ell comparteixin el regne; en el text català, a Ròmul no li desplau que Taci hagi mort perquè compartien el regne. Ara bé, *ni* és una correcció de L'; la lliçó de L no es pot llegir. *Accepto* la correcció i no l'esmenno per *e* perquè, tal com està traduïda, la frase fa més sentit així.

³ *volàs*: Error en relació amb F^a, segurament derivat d'un error en la font francesa o en una mala lectura del traductor: **volast* en lloc de *nalast*. L' hi afegeix *no*; és una correcció d'estil.

entorn, axí que lo crit e lo glay de les gents de les vil·letes qui fugiren en la ciutat fo en loch de missatge e ho denuncià dins en Roma.

Lavors se despertà Romulus. Sí considerà que la faena⁴ qui era tant pres de Roma no podia pendre dilació. E tentost mès sa host sobre los camps e s'alojà a mill passes de
 30 Fidenes.⁵ E puix se isqué de ses tendes e hi lexà un poch de companya. E partida de sa host féu enboscar aquí pres en spès boscatge. E ell e la pus gran partida de sa ost ab totes ses gents de peu e ab totes ses gents a cavayll se n'anà esvehir la ciutat fins en mig de les portes per manera de guerra tumultuosa menaçant-los. Mas per çert ell trobà tost ço que ell demanava, car sos enemichs li hisqueren al davant e·s combateren molt ferament ab ell e li
 35 reverseguaren⁶ ses gents, axí de peu com de cavayll, axí certes que ells los recularen forçadament⁷ combatent fins al loch on los altres eren enboscats. Isqueren tentost los romans emboscats e feriren al través dels enemichs. E axí mateix aquells qui eren romases en les tendes alçaren lurs banderes, axí que de totes parts los fidenates⁸ foren spahordits, axí que, abans que Romulus ne ses gents tornassen lurs cavaylls, los fidenates se prengueren
 40 a fugir e retornar-[14v]se⁹ devers lur vila. E los romans los encalçaren fins dins les portes e n'aucieren gran quantitat abans que poguessen les portes tanquar. E axí Romulus hac aquel jorn la victòria.

29 sa] son L 29 de] d[...]s L, dels L' 31 pres] pres[...] L, pres L o L' 31 sa ost] sa ost feu enboscar aquí prest en spès boscatge L, sa ost L' 32 se n'anà] e sen ana L, sen ana L o L' 34 ferament] fermament L 37 feriren] ferien L, feriren L' 37 E] add. L o L' 38 lurs] lurs lurs L, lurs L' 38 fidenates] fidenates L, fidenes L' 39 tornassen] tornaren L, tornassen L' 39 fidenates] fidenes [canvi de línia] tes L, fidenes L' 40 E] add. L o L'

⁴ Aquí *besoingne* té el significat específic 'batalla, afer militar' (DMF s.v. *besogne*). Aquest mot sempre és traduït per *faena* en el text català.

⁵ L'alternança entre les formes *Fidena* i *Fidenes* prové de F^a.

⁶ *reverseguaren*: 'girar al revés' (DCVB s.v. *revessegar*). Deriva de la variant francesa *reverserent*, que només porta P9 i que és un error: cf. *r(e)userent* G1 P5 P18 ('fer recular', DMF s.v. *ruser*), *reculerent* K (H introdueix un nou error: *raserent*). En canvi, més endavant a la mateixa ratlla, en comptes de seguir també la lliçó de P9, coincideix amb la de K, i menys amb la de G1, P5 i P18: *recularen* L, *reculerent* K, *r(e)userent* G1 P5 P18, *reverserent* P9 (H torna a introduir un nou error: *rebouterent*). Cf. *ruserent* P21 en els dos llocs.

⁷ *forçadament*: Cf. *fortement* P21. El text català segueix l'error *forcement*, documentat en G1 i també en K; la resta de manuscrits de F^a porta la lliçó correcta.

⁸ *fidenates*: L' substitueix erròniament *fidenates* (gentilici) per *fidenes*, perquè confón el nom *Fidenes* amb el gentilici i considera *fidenates* un error. També al cap. 14 r. 4. Hi influeix el fet que s'usin les formes *Fidena* i *Fidenes* indistintament per al nom de la ciutat (veg. n. 5).

⁹ *retornar-se*: Coincideix amb la lliçó de P9, que deriva de la correcta (cf. *a l'en retorner* P21). En canvi, tots els altres manuscrits de F^a porten l'error *a eulx entourner*.

[14] EN QUINA MANERA LOS ROMANS DESBARATAREN AQUELLS DE VEIA E EN QUINA GUISA
LOS DONAREN TREVES A CENT ANYS

Aquells de Vega foren fellons de lurs amichs e cosins los fidenates desús dits, qui eren stats
5 desconfits, car aquells de Fidenes eren strusques axí com aquells de Vega. E foren irats e
provocats contra los romans. E axí mateix a açò los comovia la proximitat del loch, e los
semblà que molt seria mal si les armes romanes eren dampnatgoses a tots aquells de la
terra. E prengueren-se a córrer per la terra dels romans, no pas per manera de justa bataylla
10 o de guerra ordonada, mas per manera de pillar o de roberia. Axí que sens metre tendes ne
sens sperar lurs enemichs, ells robaren e prengueren ço que pogueren e se'n tornaren e
portaren lur presa en lur ciutat de Vega. E los romans los eren exits a l'encontre, mas ells
no·ls trobaren en los camps, car ja se n'eren tornats axí com és dit. Los romans passaren lo
Tibre e volgueren anar fins al davant de Vega. Mas aquells de la ciutat ho hoÿren dir e
vengueren-los a l'encontre per combatre ab ells, car molt los semblava millor ixir contra ells
15 e combatre-se sobre los camps que esperar-los e combatre sobre·ls murs e desús les cases.

E axí se són combatuts. E Romulus obtengué la victòria sens haver ajuda de una
part ne d'altra per la força e per la virtut dels antichs cavallers que ell havia ab si. E féu fugir
sos enemichs e·ls encalçà fins a les portes de la vila. Mas per tal com la ciutat era molt fort
de murs e de siti, ell se'n tornà guastant lur terra e lur encontrada, més per rahó de venjança
20 que de cobejança de voler presa. Aquells de Vega no foren pas menys torbats e
desconfortats per la desconfitura desús dita que si ells fossen stats presos e supeditats. E
per açò trameteren a Roma preguant per pau.¹ E si·l·ls condempnà Roma que lexasen als
romans partida de lur terra. E axí los donaren treves per cent anys.

4 e] *add.* L o L' 4 fidenates] fidenates L, fidennes L' 6 comovia] con[...]uia L, comouia L' 12 tornats]
tonats L, tornats L o L' 14 combatre] combatre L, combatrese L' 15 esperar-los e combatre] combatre
esperar los L, esperarlos e combatre L' 17 ne] *add.* L' 17 força e per la] *add.* L' 18 e·ls] el[...] L, els L'
19 fort] fort[...] L, fort L o L' 20 torbats] t[...]bats L, torbats L'

¹ Cf. *il ont tremis a Rome leurs legaz pour prier de la paix* P21. En F^a ja falta el complement *leurs legaz*.

[15] EN QUINA MANERA ROMULUS FON ARRAPAT PER UNA GRAN TEMPESTA

Los fets desús dits, qui foren fets vivent Romulus tant en la ciutat com en diverses bataylles, no foren gens discordans del linatge romà¹ d'on ell era nat e procreat² axí com desús és dit, ne de la divinitat que ell devia haver après sa mort axí com hom creu. Car, per tot cert, lo coratge que ell hac a recobrar lo reyalme de son avi e lo conseyll que ell hac de deffendre³ sa ciutat e la treva que ell fermà ab aquella, la qual treva durà XL anys après la mort d'aquell, mostraren bé les coses desús [15r] dites ésser verdaderes de sa divinitat.⁴

E sapiats que lo dit Romulus era molt agradable a la multitud del poble e sobiranament als cavallers, molt pus que no aspra⁵ —és a saber, als senadors o als gentills hòmens—. E per ço que pogués viure pus segurament, ell stablí CCC hòmens armats a la deffensió de son cors, los quals ell appellà hineas⁶ e los quals ell tench totstemps ab si e en temps de pau e en temps de guerra.

Aprés aquestes coses inmortal,⁷ sdevench-se que Romulus manà gran ajust de gent a ffi de elegir una host qui era pres de una marjal que hom appellava la Marjal de la Cabra. E lavores, soptosament, gran tempesta e grans trons e pluga spessa vengueren en aquell loch, qui cobriren lo rey per tal manera que lo poble perdé la vista d'ell. E de lavors ençà jamés Romulus no fo vist en terra.

Aprés açò que aquella tempesta fo passada e la clara lum fo en lo món tornada, la joventut romana, jatsia que ella creegués bé als pares qui eren pres d'ell, qui dehien que ells havien vist que ell era stat arrapat al cel per la tempesta, noresmenys llà on ella viu la cadira reyal ésser buyda, ella fo ferida de pahor e de dubte, e·s tengué per algun temps en dol e en

Incident. Inmortals són dites aquelles obres per tal com lur memòria jamés no deu perir ni fallir.

3 la] *add.* L¹ 3 diverses] diuses L, diuerses L¹ 4 ell era nat e procreat] ells eren nats e procreats L 7 treva¹] t[...]*a* L, treua L¹ 7 treva²] t[...]*a* L, treua L¹ 11 E] *add.* L¹ 16 que hom appellava la Marjal] *add.* L¹ 17 soptosament] *add.* L¹ 18 cobriren] cobrien L 19 E] *add.* L¹ 19 jamés] *add.* L¹ 20 tornada] fo tornada L, tornada L¹ 21-22 que ells havien vist] que ells havién vist que ells havién vist L, que ells havien vist L¹ 22 viu] vin L, vju L¹ 23 ferida] fer[...]*da* L, fer ida L¹ 23 tengué] tengu[...]*L*, tengué L¹

¹ Cf. *lignage divin* P21. Romà és un error que prové de F^a.

² *ell era nat e procreat*: Esmeno l'error que transmet L (*ells eren nats e procreats*). És fàcil que un copista s'hagi equivocat d'antecedent (més amunt hi ha *los fets*).

³ *de deffendre*: Error que deriva probablement de la font francesa o d'una mala lectura del traductor: **defendre* en lloc de *de fonder*. Aquest error no és tan fàcil de cometre en català (*deffendre* hauria de provenir de **de fundar*).

⁴ Cf. *monstrerent bien estre vraies les choses desus dites de sa divinité* P21.

⁵ *no aspra*: Error que deriva de la font francesa: és molt fàcil d'explicar paleogràficament per l'error d'un copista francès: **aspere* en lloc de *aus peres*.

⁶ Són els cèleres. Cf. *quos Celeres appellavit* lat. Tota la tradició francesa porta *hineas* o *hineaus*, amb diverses variants gràfiques.

silenci. Mas après que foren confortats alguns d'ells de primer e après tots ensemps,
 25 manaren que hom saludàs Romulus axí com a déu e nat de déu, e com a pare e rey de la
 ciutat de Roma. E tuyt lo preguaren dolçament que·ls volgués donar pau e li plagués son
 linatge aleugar e guardar. Alguns n'í hac en la companyia qui eren en oppinió que los pares
 havien Romulus de lurs pròpies mans mort e tayllat, e de açò isqué una obscura fama. Mas
 l'altra oppinió ennobleý e conformà la pahor que havien haüda aquella hora e la admiració
 30 de la valor de l'home —és a saber, de Romulus—. E axí, per lo conseyll de un sol hom
 appellat Proculus, fo ajustada fe a la dita oppinió de la transmutació de Romulus. Car
 aquest, reguardant que la ciutat era tota torbada per lo desig e per la amor que havia al rey
 Romulus e fellona contra los pares, axí com si volgués començar a parlar de gran cosa,
 appellà lo poble en públich parlament e rahonament⁷ e parlà ab ells en aytal manera:

35 —O vosaltres —dix ell—, Quirites! Romulus, lo pare de aquesta ciutat, és stat huy
 matí, mi veent, devallat del cel e m'avench a l'encontre. E com yo fos plen de pahor e de
 spordiment, ell me començà a dir e ab gran reverència preguar que yo guardàs contra ell.⁸ E
 començà a dir aquestes paraules: «vés-te'n», dix ell, «als romans denunciar que los déus
 celestials volen e ordonen que Roma, la mia ciutat, sia cap e ordonadora de les terres. E per
 40 ço digues-los que continuen⁹ e apprenquen los fets de les armes e de cavalleria e que la
 ensenyen axí mateix a lurs infants.¹⁰ [15v] Axí mateix sàpien que negunes humanals riqueses
 no·ls poran contrastar». Les quals coses dites, ell se n'anà en alt e muntà en lo cel.

Maravellosament donà gran fe aquest hom al poble romà denunciant aquesta cosa.
 E d'aquí avant lo desig que havien a Romulus lur rey, huýda e feta fe de sa immortalitat, fo
 45 assats temprat e assuavat.¹¹

24 silenci] sulenci L, silenci L o L' 25 nat] net L 29 aquella] [...] aquella L, aquella L o L' 32 tota] add. L'
 33 volgués] volguessen L 34 parlà] parlaua L, parla L' 37 E] E L, Em L' 40 continuen] con
 continuen L 42 poran] ho porà L 44 de] a L, de L' 45 temprat] temprada L 45 assuavat] assuauada L,
 assueuada L'

⁷ en públich parlament e rahonament: En el text francès, en *publique parlement et araisonnement* és la glossa que explica el mot culte *concion* (veg. r. 37-38). En el text català, el cultisme s'ha suprimit, aquí i més amunt (r. 15, on *grant concion et grant assamblee de gens* esdevé *gran ajust de gent*). Aquest mot figura al glossari, on es traduït per *consció* (r. 88-90).

⁸ *ell me començà ... contra ell*: S'ha confós el pronom de datiu francès *li* (= lui) pel pronom personal *il* i s'ha perdut el verb *lessast*. Això dona un significat equivocat a la frase: no és Ròmul aparegut qui diu a Pròcul que el miri, sinó Pròcul que demana a Ròmul que li permeti mirar-lo.

⁹ *continuen*: Error que deriva del text francès i que es troba en P9 i H. La lliçó correcta és *continvent*.

¹⁰ Manícula petita al marge.

¹¹ *temprat e assuavat*: Esmeno l'error de gènere que transmet L: els adjectius es refereixen a *desig*, no a *immortalitat*. És fàcil que un copista es confongués.

[16] EN QUINA MANERA MINUS¹ FON ELEGIT REY DE ROMA APRÉS LA MORT DE ROMULUS

En coratge e en pensa dels pares se demanava cura e bataylla e cobeejança de regnar. Mas
 encara entre ells no·s feyen negunes conjuracions, per ço que en aytal novell poble havia
 5 poch qui sobremuntàs la hun a l'altre en suficiència. Tota vegada entre les ordes havia gran
 contrarietat, car aquells qui eren nats dels sabins dehien que depuis de la mort de Tecius
 negun no havia regnat de lur partida, e requerien que ells fossen reebuts en igual possessió
 de l'imperi e que haguessen rey de lur partida axí com Romulus era estat de l'altra. Los
 ancians romans dehien que jamés no se acordarien en haver rey d'estranya nació. E axí eren
 10 ells en diverses voluntats, tota vegada havent voluntat de regnar, car encara no havien
 assajat quin dubte ha en libertat.²

Los pares, emperò, havien gran pahor com la ciutat era sens governament e la host
 sens emperador que alguna potència stranya de les ciutats entorn, de les quals los coratges
 eren contra ells fortment provocats, los volgués³ e los moguéus guerra. Axí se acordaren
 15 caschuns bé que hom faés rey. Mas no y havia nengú que son assentiment volgués donar a
 l'altre. Sí s'acordaren los cent sanators que ells se departissen en X deenes, e de cascuna
 deena ells elegirien hun. E axí en un cent n'auria X axí elegits,⁴ qui haurien senyoria sobre lo
 poble e governarien lo imperi dels romans fins a tant que ells haguessen elegit rey. Dels
 quals X ells ordonaren que n'i hagués hun qui portàs los ornaments e les noblees de l'imperi
 20 e hauria entorn si los sargants d'armes, mas que son poder no durava sinó V jorns e que
 aquest poder iria de l'hun a l'altre als dies⁵ desús dits. Per l'espay d'un any durà aquesta
 faena e fo appellat aquell entrevall interregne.

1 En] E L 4 encara] *add.* L' 4 feyen] ferien L, feyen L' 5 entre] en L, entre L' 7 ells fossen reebuts]
 fossen reebuts ells L, ells fossen reebuts L' 11 assajat] voluntat ass[...]ada L, voluntat assaiada L'
 12 e la host] El host L, Ela host L' 17 elegirien] elegiren L 17 un] un[...] L, un L' 17 n'auria] [...]ria L,
 nauria L' 20 hauria] haura L, hauria L' 22 entrevall] ent[...]uall L, entreuall L'

¹ Numa Pompili. L'error *Minus* es troba també en la rúbrica de P9. Aquest nom surt diverses vegades al llibre I, sobretot del capítol 16 al 18 (dedicats al seu regnat); la confusió entre les grafies m/n/i/u fa que al costat de la lliçó correcta (*Nume*) es trobin diverses variants errònies en els manuscrits francesos (*Nune/Mine/Mune/Nimie*). En la traducció catalana el nom és escrit sempre correctament, excepte en la rúbrica d'aquest capítol.

² *assajat quin dubte ha en libertat*: Per una banda, esmenen la repetició del mot *voluntat* que porta L (el mateix nom apareix just abans), que obligà a canviar *assajat* per *assajada* (veg. apart). Per altra banda, *dubte* és un error del traductor, o d'un copista francès, que hauria confós *dou(l)teur* per **dou(b)teux*. — Al marge del manuscrit, assenyalant el passatge, hi ha una manícula amb la cara d'un rei.

³ *volgués*: Fa sentit, però és un error: un copista, francès o català, va saltar de línia i va copiar el mot que apareixia després (veg. r. 15: *volgués donar*) en lloc del mot que tocava (*envahist* en francès).

⁴ Cf. *Et ainsi en y auroyt dis ainsi esleus* P21. L'error *un cent* de la traducció catalana deriva de F^a: és un afegit que repeteix paraules del context.

⁵ *dies*: Error per *dix*. Segurament és un lapsus del traductor que s'equivoca traduint *dix* per *dies* perquè són gràficament semblants.

Lo poble se enfelonia e·s dolia de lur servitut, qui era crescuda segons que·ls semblava. E dehien que ells solien haver un sol senyor e ara ne havien cent. E dehien que
 25 ells no sofferrien pus que no haguessen rey e que aquel rey fos creat d'ells. La qual cosa com los pares haguessen oÿda, sí se avisaren que ells offerrien al poble cosa la qual no contrastarien e que ells complirien lur volentat. E axí volgueren que lo poble elegís rey. Mas tota vegada aytant dret com ells donaven al poble, aytant se'n volien [16r] retenir, és a saber, que la conformació de la dita electió romangués als pares e que la electió del rey feta
 30 per lo poble no hagués virtut sinó en tant que los pares la pronunciassen. La qual ordonança té encara en roguacions e en electió de reys⁶ e de officis, és a saber, que lo suffragi de la electió que lo poble feya als jorns de comices⁷ era incert e sens virtut fins a tant que los pares la pronunciaven.

35 Lavors aquell qui era interroys⁷ —és a saber, qui aquell jorn havia la dignitat e lo offici reyal— appellà lo poble e los dix:

—Cosa benaventurosa vos puixa venir a vosaltres, Querites! Creats lo rey, car axí ho volen los pares. E si vosaltres creats hom qui sia digne de
 40 ésser successor a Romulus, los pares depuix ne seran actors e lo confermaran.

Aquesta cosa e aquesta oferta que los pares faeren al poble los fo axí agradable que, a ffi que ells no fossen vençuts per aquella cortesia, ells avisaren e manaren que lo sanat dels pares determenàs qui seria rey de Roma.

En aquell temps era la justícia e la religió de Numa Pompilius de molt gran fama.
 45 Aquell habitava en hun loch que hom appella de les Cures dels sabins.⁸ E era axí savi en dret divinal com en dret humanal que molta de gent dehien que aquest fo Pichtàgoras. La qual cosa no pot ésser vera, car Pichtàgoras fo après cent anys al temps d'un rey de Roma qui fon dit Tul·lius Servilius. Lo qual Pictàgoras, en les darreres encontrades de Ytàlia, pres de Tracone, entorn Eracle e Metaponte, tench scoles de fadrins qui volien apendre. E jatsia
 50 que Numa Pompilius fos stat en lo temps de Pictàgoras, no és bé ver semblant que de axí luny ell fos vengut per ensenyar en Sabina, la qual no era de tan gran fama que ella degués

Incident. Comices eren dits los jorns en los quals lo poble romà se ajustava cascun any per elegir lur novell governador e officials, los quals cascun any se mudaven tots. E fahien aquestes elections en Roma lo primer jorn de gener en hun camp qui à nom lo Camp Marcia.

25 creat] *add. L'* 32 jorns] jons *L*, jorns *L'* 34 pronunciaven] pronunciaren o pronunciaven *L*, pronunciauen *L'* 36 e] *add. L'* 36-37 lo poble] *add. L'* 39 qui sia] *add. L'* 42 ells²] que ells *L*, ells *L'* 47 al temps] appres *L*, al temps *L'*

⁶ *reys*: Error que ja es documenta en H: *roys* en lloc de *loys*.

⁷ *interroys*: Mot calcat del francès. Vegeu l'entrada corresponent del glossari (r. 199-207).

⁸ Cf. *Cil habitait ... l'en apeloyt les Cures des sabins* P21, *Curibus Sabinis habitabat* lat. ('habitava a Cures, ciutat dels sabins'). L'error *des* per *les* que porta F^a s'ha transmès al text català.

haver tirat a si mateixa Pictàgoras e l'hagués fet passar per tent diverses gens en costums e en lenguatges. Donques yo creu que aquest hom, és a saber Numa Pompilius, no fo pas Pictàgoras, ne apprenqué ab Pictàgoras. Abans creu que de son propri engeny ell hac lo cor
 55 temprat en virtuts e introduhit en sciències stranyes e specialment en la sciència cetricua,⁹ que és scura e trista, diu dels ancians sabins,⁹ del qual poble negun antiguament no fo jamés pus corromput. Hoÿt lo nom de Numa, los pares
 romans, jatsia que faent-lo rey era ver semblant qu'éls
 enclinaven ses riqueses romanes als sabins per ço com ells
 60 eren de lur part,¹⁰ noresmenys no hac jamés nengun qui
 si mateix ne hom de sa part ne negú altre dels pares o dels ciutadans gosàs nomenar¹¹ aquell
 hom, ans tots ensemps, negú no exceptat, [16v] li atorguaren lo reyalme de Roma.

Incident. Ells appellen la sciència cetricua la sciència de idromància, ço és a ssaber, sciència de devinar en aygua.

Lavors los romans trameteren en Sabina per querir lo dit Numa Pompilius, lo qual ells havien elegit en rey. Mas com ell oÿ que ell volia que los déus fossen d'açò consultats
 65 per augurament¹² —és a saber, per sciència de devinar per los auçells, axí com antiguament era stat fet com Romulus fon fet rey de Roma—. Sí fo appellat lo augur, qui pres Numa e amenà'l en alt en la torra del Capitoli, e féu-lo seure damunt una pedra e tornar la cara vers migjorn. E lo augurayre¹³ se acostà a la sinestra d'ell, la testa cuberta, tenent en sa mà un bastó curt, sens nuu, lo qual ell appellava litue.¹⁴ Sí reguardà los camps e la ciutat preguant
 70 los déus e departí en son coratge les regions de orient fins en occident. E dix entre les destres partides vers migjorn e les sinistres vers septentrion li diffinís en son coratge lo derrer loch fins al qual sos ulls podien reguardar.¹⁵ Sí transportà lo bastó dessús dit de sa dreta mà en la sinistra e mès sa man dreta desús lo cap de Numa. E après dix en aquesta manera:

52 e l'hagués] ell hagues L 55 e²] e en L, e L¹ Incident idromància] Idromaancia L, Idromancia L¹
 56 que] add. L¹ 61 sa] sar L 63 Sabina] sauina o Sabina L, Sabina L¹ 72 lo] lo[...] L, lo L o L¹

⁹ Cf. *la science cetricue — c'est obscure et triste — des anciens sabins* P21. *Diu* és un error heretat de F^a.

¹⁰ *per ço com ells eren de lur part*. cf. *pour ce que il* [i.e. Numa] *estoyt de celuy peuple* P21. Els errors deriven altre cop de F^a: *ilz* en lloc de *il*; *partie* (traduït en *part*) en lloc de *peuple*, que és un error per repetició (*de sa partie* torna a aparèixer poc després).

¹¹ *nomenar*. Correspon a *preferer* en el text francès, però és una traducció poc encertada. La frase ha de dir que ningú va gosar proposar cap altre rei que no fos Numa; la traducció diu el contrari. La transcripció *a quell* per *aquell* (cf. *a cellui* F^a) no solucionaria el problema.

¹² Cf. *Mes quant il le oyt, que il voloyt que les diex fussent de ce conseillés par augurement* P21. Segurament hi sobra el primer *que*, com en F^a i en el text català, i per tant l'error ja ve de les branques altes. A causa d'aquest *que* superflu, en F^a ja s'ha perdut el pronom *le*, i la frase queda penjada.

¹³ 'Augur'. Els repertoris lèxics consultats no enregistren aquesta forma.

¹⁴ *litue*. Calc de la forma francesa, que al seu torn és un calc del terme llatí *lituus*.

¹⁵ Cf. *Et dit estre les dextres parties ... Si defenit en son courage ...* P21. L'error *entre* (en lloc de *estre*) i la confusió de *li* (en lloc de *si*) ja són en F^a.

75 —O Júpiter! Si és cosa leguda e covinent que aquest Numa de qui yo tench la testa sia rey de Roma, demostre-nos certs signes e clars dedins aquells térmens los quals yo he designats en mon cor.

 Lavors lo augurador dix per paraules quals signes e quals auspices ell volia ésser designats e demostrats, los quals Júpiter li havia enviats e trameses, declarant que Numa
80 Pompilius era digne de ésser rey dels romans. E axí fo declarat Numa ésser rey e devallà tantost al temple de Jovis. E al dit augurador, en signe de gràcia e de honor, fon atorguat perpetuament lo offici de presbiterat de augureria.

[17] EN QUINA MANERA NUMA ORDONÀ PREVERES E BISBES PER SERVIR ALS DÉUS

Axí regnà Numa en la ciutat de Roma. E albirà's que la ciutat, qui primerament era stada fundada per poder o per armes, refundaria per drets e per leys e per bones costumes. Mas per tal que ell vehia que aquestes coses no·s podien fer en coratges acostumats en guerres e enferehits¹ per cavalleria, ell se pensà que covenia que la feredat² dels coratges fos abans de totes coses amansat e amolit per desacostumança d'armes. E per açò fundà un temple, lo qual appellà lo temple de Janus, en un loch que hom dehia lo baix Aguil·let. Lo qual temple ell volgué que fos indicador e desmostrador de paus e de bataylles, car com ell era ubert significava que la ciutat era en armes, e com ell era tanquat significava que los pobles entorn e la ciutat eren en pau tots ensemps. Sapiats que aquest temple jamés no fos clos sinó II veguades³ après aquesta, és a saber, una veguada après la bataylla púnica primera perfeta e acabada⁴ sots lo consolat de Titus Manlius, e una altra veguada en temps de Cèsar [17r] August —aquest fo Octovià—; car los déus han donat que nós, en nostres coratges e edats,⁵ après la bataylla Actique⁶ guanyada per mar e per terra feta per lo emperador Cèsar August, lo havem vist clos.

Lavors donques, com Numa hagués los coratges de tots los pobles entorn a ssi ajustats e confederats per fermes lligues, gità fora totes cures de perills forans. E ell féu cloure aquell temple en senyal que no havia guerra ab negun hom. Mas per ço que ell dubtava que·ls coratges del poble per pau o per ociositat se abandonassen a superfluitats o

4 refundaria] refundaua L, refundaria L o L¹ 9 que fos] add. L¹ 11 e] om. L 12 II] II o III L 12 púnica] púnica L 13 e acabada] add. L¹ 14 que nós, en nostres] en via L, que nos en vien L¹ 15 Actique] a[...que L, antique L¹ 20 del poble] dels pobles L, del poble L o L¹

¹ *enferehits*: No coincideix amb la lliçó de F^a, *effrontés* ('abatuts', DMF s.v. *effronter*), comuna a la major part de la tradició, ni amb l'error particular de P9, *efforciés* ('reforçats'), però sí amb la de P21, *efferoncés* ('feroços'); cf. *eferari militia animos* lat. Per tant, el manuscrit font de la traducció portava la lliçó correcta.

² *feredat*: S'ha d'entendre amb el mateix significat que el francès *fierté*, 'crueltat, ferocitat', no amb el significat 'por' que el mot té en català.

³ *II veguades*: L copia *II o III veguades*. El temple va ser tancat només dues vegades. *III* és un error de còpia, que es va corregir però no va desaparèixer i que es transmet junt amb la lliçó bona.

⁴ *e acabada*: Afegit per L¹. No és en F^a, però l'accepto perquè L¹ no acostuma a afegir res que no sigui en el text francès si no hi ha cap error al text. A més, *perfeta e acabada* és un doblat sinonímic que es pot atribuir al traductor.

⁵ *que nós, en nostres coratges e edats*: Esmeno l'error que porta L, mal corregit per L¹: *en via* és un error per *en nostres*, difícil d'explicar paleogràficament tant en francès com en català. És possible que *nostres* abreuja es confongués amb *via* en català. Llavors, L¹ hauria entès *envia*, com a verb, i n'esmena el nombre per fer-lo concordar amb *déus* (*los déus han donat que nos envien coratges e edats*); la frase resultant no fa sentit. L'error també es podria atribuir a una mala lectura del traductor o d'un copista francès (**en voia*), però el fet que L separi els dos mots fa pensar que l'error s'ha produït en català. — *coratges*: És un altre error. Aquest deriva de F^a: *couraiges* (*corages* en alguns manuscrits) va ser afegit per contacte amb *aages*, i les dues lliçons es transmeten juntes en tots els manuscrits. Cf. *quar les diex ont doné que nous en nos eages ... le avons veu clos* P21.

⁶ *Actique*: No es llegeix què havia escrit L sota la correcció de L¹ (veg. aparat). Per la terminació, calcada del francès, és possible que el traductor escrigués tal com l'edito.

a luxúries (les quals la pahor dels enemichs e la disciplina de cavalleria e lo trebayll de les armes hageren antiguament contengut e temprat), semblà-li que en aquella multitut gran e grossera la fe⁷ dels déus seria sobirà e virtuós remey, qui bé los podia ensenyar e metre en cor. E per açò que ell veyia que no y poria induhir lo coratge del poble sinó per algun
 25 covinent ho pacte⁸ e per fenta de algun miracle, ell fenyeie que havia familiaritat ab una deessa la qual appellava Egèria, e de nit ell parlava ab ella; e que per sa monició e ensenyament, ell volia instituhir alguns sacrificis, los quals serien fort agradables als déus celestials; e que ell volia a cascun dels déus ordonar sos preveres.

Primerament e davant totes coses, stablí l'any
 30 segons lo cors de la Luna e·ll departí en XII mesos. Mas per tal com la Luna no abasta⁹ son cors a XXX jorns, que és un mes, axí que és en deffalliment pus tost que aquell any qui·s compta per lo cos del Sol, ell ordonà certs jorns per ajustar a certs mesos e·ls ordonà per tal manera car
 35 l'any XXe quant a la Luna e quant al Sol començaven a una unitat e a un punt, e retornaven los jorns, complits los spays de cascun any, al primer punt hon havien començat.¹⁰ Aprés ordonà Numa alguns jorns en l'any, los quals appellà nefastes, en los quals no era profitable
 40 alguna cosa tractar ab lo poble, e alguns d'altres, que ell appellà faustes, en los quals fahia bon tractar ab los empreses amichs.¹¹

Incident. Hom havia en temps passat, e Romulus axí matex, lo temps partit per X mesos, axí com diu Ovidi, per tal que en X mesos les fembres infanten, e per ço com tant de temps les fembres solien plorar lurs marits morts. Mas per ço com aquest nombre no se acordava als corsos del Sol e de la Luna, Numa hi ajustà dos mesos: la hun que ell consecrà al déu Janus, qui era déus dels començaments, e sa ymatge havia dues cares per ço que los començaments de les coses van a diverses fins; l'altre mes ell donà al déu Ffebrus, és a saber a Pluton, qui era déu dels morts, axí com diu Ovidi en lo *Libre de les façes* (fastes et non fastes volen aytant dir com benahuyrats e malhuyrats).

Incident no se acordava] non se acordaua L corsos] cossos L Pluton] pruton L 31 abasta] [...] L, abasta L' 31 a XXX] MXXX L, a XXX L' 32 és?] s[...] L, es L' 33 lo] add. L' 34 e·ls] el L, els L' 36 retornaven] retornauem L, retornauen L o L' 39 era] add. L'

⁷ *fe*: El canvi en relació amb el text francès, *crainte* ('por'), dóna un significat diferent a la frase.

⁸ *covinent ho pacte*: *Covinent* s'explica tant a través de l'error de G1 (*convent*) com del de H (*convenant*, amb la forma adjectiva com en català). La lliçó correcta és la que porten P18 i P5, *coment*, que és traducció literal del llatí «commentum»: *sine aliquo commento miraculi* lat. ('sense la invenció d'alguna cosa extraordinària'). *Pacte* és afegit en relació amb F^a, segurament per aclarir el significat de *covinent*.

⁹ *abasta*: Accepto la correcció de L¹ perquè no es pot llegir què havia escrit L a sota, i a més fa sentit encara que no coincideixi literalment amb F^a.

¹⁰ Cf. *intercalariis mensibus interponendis ita dispensavit, ut nicesimo anno ad metam eandem solis unde orsi essent, plenis omnium annorum spatii dies congruerent* lat., o sigui, va afegir mesos intercalars de manera que al vintè any el sol tornava al punt on havia començat i es recuperaven els dies que s'havien perdut cada any. — En F^a, *uniété* és un error per *mete* (P21), 'terme, meta'. L'error es transmet a la traducció catalana.

¹¹ *ab los empreses amichs*: El text francès diu *avec lui*, referint-se al poble. La substitució d'un pronom del text francès pel nom corresponent és habitual en la traducció catalana, però aquí el sintagma escollit es desvia una mica del que hi hauria de dir.

Numa se curà¹² a crear los preveres dels déus, jatsia que ell mateix feés per si molts sacrificis, e speci[17v]alment aquells qui ara se pertanyen al flamina dial¹³ —ço és al prevere de Jovis—. Bé és ver que, per tal que ell se pensava bé que en la ciutat de Roma havia temps a venir més reys qui serien semblants a Romulus que a Numa, que covendria que ells anassen a les bataylles, per ço, a fi que los sacrificis e les sol·lempnitats que los reys a lur fada¹⁴ devien fer no fossen lexats, ell ordonà a Júpiter un prevere o bisbe special, lo qual ell appellà flamina dial, lo qual ell aornà de nobles vestidures e de sella corula e real.^v Et a aquest ell ajustà dos altres flamines, la un al déu Mars e l'altre a Quirino —és a saber, a Romulus —.¹⁶

Incident. Cadira corulla era ceylla e cadira d'onor¹⁵ en la qual sehien los maestres dels officis e los subirans poetes.

Aprés, a la deessa Vesta él ha elegides vèrgens.

Aquest offici de preveria¹⁷ fo antiguament trobat en Alba, e a lo edificador de aquesta ciutat no fo stranger, per tal com ell nasqué aquí d'una verge vestal, axí com desús és dit. Aquestes verges, per tal que continuadament fossen prevereses, a aquelles deesses¹⁸ ell ordonà que elles viurien del comú e que perpetualment virginitat e altres cirimònies servarien e serien tots temps honorables e santes.

Aprés ell féu altres XII flamines o bisbes e preveres a Mars lo pus gran,¹⁹ e·ls donà cotes e gonelles pintades²⁰ per lur aornament, e desús lo pits una pessa d'aram en dret lo pits. E·ls donà armes celestials, les quals hom appellà armes actilianes —aquestes són

43 se curà] se atura L 43 mateix] mateix L 45 que¹] add. L¹ 46 més reys qui] mes reys que *corregit en mes reys qui L*, en que mes reis L¹ 47 los²] lurs L Incident d'onor] donar L 51 Quirino] Quirin[...] L, Quirino L¹ 52 él] [...] li L, el L o L¹ 53 Alba] Alba L, Albana L¹ 53 a] om. L 58 e·ls] Ell L, Els L¹ 59 e¹] add. L 59 pintades] puntades L, pintades al pin L¹ 60 E·ls] Ell L, Els L¹

¹² *Numa se curà*: Esmeno l'error que transmet L: *se aturà*. El text francès diu *a mis Numes sa cure*. En català, *se curà* s'hauria confós en *se aturà*. Una altra possibilitat és que el traductor hagués traduït **Numa mès sa cura*, i que l'omissió del verb hagués provocat que *sa cura* es llegís *s'atura*.

¹³ Cf. *ad Dialectem flaminem* lat., 'al flamen dial', sacerdot dedicat a Júpiter. L copia *flaminodial*, junt, perquè ja no ho entén com a nom i adjectiu, sinó com a un sol nom. El mateix a la r. 49.

¹⁴ *fada*: El traductor ha confós *fie* ('fe'), escrit *fee* en alguns manuscrits, per *fee*.

¹⁵ *d'onor*: Esmeno l'error que transmet L: *donar*. És molt fàcil que un copista català es confongués, tot i que també seria possible que l'error ja s'hagués produït en francès (**donner* en lloc de *d'onneur*).

¹⁶ Al marge esquerre del manuscrit, hi ha la següent nota copiada per una mà diferent a L i L¹: «[D]onchs avia nom Romulo Quirino».

¹⁷ *preveria*: Tradueix *prestrie*. No és enregistrada als repertoris lèxics consultats. Vegeu la forma *presveria* al cap. 33, r. 22.

¹⁸ *aquelles deesses*: Error en el nombre: ha de ser singular perquè es refereix a Vesta. Ja és en F^a.

¹⁹ Mart Gradiu. *Lo pus gran* no és equivalent al francès *le Gradif* (nom amb què es coneixia Mart). Pels orígens del nom com a atributiu de Mart, veg. Robert M. Ogilvie, *A Commentary on Livy Books 1-5* (Oxford: University Press, 1970), p. 99.

²⁰ *pintades*: L escriu *puntades* per error. L¹ ho corregeix per *pintades*. La majoria de manuscrits francesos porten *pointes* o *paintes*, totes dues variants de *peyntes* (P21), que significa efectivament 'pintades'. Cf. ... *tunicaeque pictae insigne dediti* lat. («picta» significa pintada o brodada). La correcció de L¹ és bona, doncs (esmena *puntades* per *pintades* expuntuant mitja u, i a més afegeix al marge *al. pin*, i.e. *alias pintades*).

dargues e rudelles—,²¹ e manà que les dites armes ells portassen per la ciutat en cantant e ballant cançons e mel·lodies.

61 ells] elles *L*

²¹ Una darga és un escut ovalat (*DCVB* s.v. adarga) i una rodella és un escut circular (*DCVB* s.v.). El traductor ha substituït l'adjectiu *rondes* del text francès pel nom *rudelles* (*targes rondes* són 'escuts circulars').

[18] EN QUINA MANERA NUMA POMPILIUS ORDONÀ QUE LOS ROMANS CELEBRASSEN GRAN SOL·LEMPNITAT A FFE, LA DEESSA

Aprés d'açò hordonà gran bisbe sobre tots los altres la un dels sanators que hom appellava
 5 Numa Marcia, al qual ell ha donades totes les ordonances de les coses sanctes per scrit: en
 quals jorns e quals sacrificis e en quals temples les sol·lempnitats serien fetes. E axí mateix
 establí de quals diners les despeses se farien, e totes les altres santes coses públiques e
 privades sotsmès a la ordonança del sobiran bisbe, e que a ell vengués lo poble a conseyllar,
 per ço que de nenguna cosa pertanyent al dret divinal no fos torbat negligent les custumes
 10 de la terra¹ e siguent les custumes stranyes. E axí volia que al dit bisbe se pertangués
 prosseguir no solament les cerimònies celestials, mas encara aquelles qui·s pertanyen a les
 justes mortalles et a pacificar les ànimes de les gents mortes. E encara volia ell que son
 offici fos de prodigis e de senyals, fossen lamps o altres signes, [...] de la manera ...²

4 gran] un gran L 5 ordonances] coses ordonances L, ordonances L o L' 6 quals¹] los quals L, quals L'
 6 quals³] quals L, en quals L' 8 sotsmès] sotsmesos L, sotsmes L o L' 8 ell] [...] ell L, ell L o L' 9 de] add.
 L o L' 9 negligent] per negligencia negligent L 11 qui·s] ques *corregit en* quis L 12 mortalles]
 morta[...]lles L, mortalles L' 13 de²] add. L'

¹ *negligent*: Esmeno l'error que porta L, *no fos torbat per negligència negligent les custumes de la terra*: el sintagma *per negligència* és una repetició.

² El text queda interromput per la pèrdua del foli XIII (numeració antiga). També falta un fragment de l'última frase (veg. r. 14 del text francès).

[Manca un foli]

[Manca un foli]

[19]

[18r] ... rey que yo appell en testimoni los déus qual del dos pobles és aquell qui ha primerament los leguats demanants les coses arrapades o pillades ésser retudes refusat e gitat, e que plàcia als dits déus de aquell poble demanar e requerir la disconfitura de la bataylla empresa.⁷

- 5 Aquestes coses denunciaren los legats albans a lur
 10 hostal. Sí apparellaren la bataylla de una part e d'altra
 diligentment, la qual bataylla era molt semblant a bataylla
 civil, axí com aquella qui era entre·l·ls pares e los fills, per
 ço que la hun poble e l'altre eren troyans: e que Lavina
 15 era venguda de Troya, Alba era venguda de Lavina,¹ e del linatge dels reys albans eren los
 romans exits e procreats.

Incident. És a saber que ell appellava los déus en testimoni e·ls pregava que ells donassen disconfitura a·quell poble qui havia refusats primerament los leguats desús dits.

- 15 Tota veguada la fi que se'n seguí féu aquella dissensió menys miserable, car la fi fo
 que hom no·s combatés en bataylla renguada, ans destruhís hom les cases de la Ia ciutat, e
 los dos pobles fossen ajustats axí com vos huÿrets açí après. Los albans, per gran
 20 abrivament, menaren lur host en lo camp romà e s'alojaren pres de Roma per l'espai de
 VM passes. E environaren lurs tendes de fosses, qui per lonch temps foren appellades les
 Fosses Sivilianes per ço que lo rey dels albans havia nom Sivilius, mas finalment e lo nom e
 25 la cosa deperí per vellesa.² En aquest loch morí lo rey Sivilius, per la qual cosa los albans
 elegiren dictador e capità hun príncep que hom deya Mecius Fuscus.³

1 qual] [...] qual L, qual L o L' **3** la¹] aquella o la L, la L' **9** Lavina] la Ia L **10** Troya] Troya e l'altra axi mateix L **10** Alba] alba L, albana L' **11** Lavina] Troya de la huna part L **15** alojaren] alo[...]aren L, aloiaren L' **18** albans] [...] L, albans L' **19** Mecius] Me[...]ius L, Mecius L' **19** Fuscus] susecius L

¹ *Lavina era venguda de Troya, Alba era venguda de Lavina*: Esmeno el text de L, que copia: *la Ia era venguda de Troya e l'altra axi mateix*; *Alba era venguda de Troya de la huna part*. En aquesta frase s'han encadenat un seguit d'errors. L'origen fou la confusió entre el primer *Lavina* i **la una* (que L copia *la Ia*). Quan es va haver perdut aquest nom, la frase s'amplià per tal que tingués un sentit. El segon *Lavina* pot ser igualment fruit d'una confusió gràfica (cf. *la huna* L). Aquests errors també podrien remuntar-se a la font francesa: alguns manuscrits de F^a copien *la mime* o *la mine* en lloc de *Lavine* (veg. aparat r. 39); la qual cosa hauria pogut confondre el traductor.

² *per vellesa*: Cf. *par vielté* P21. El text català porta la llició correcta (cf. *donec cum re nomen quoque vetustaque aboleuit* lat.), i no l'error dels manuscrits de F^a (*vilté*, 'vilesa'). Podria haver-lo corregit el traductor *ope ingenii* pel context o haver-lo trobat esmenat en el seu manuscrit francès.

³ Els manuscrits de F^a alternen les formes *Fuscus* (la bona) i *Susecius*. La confusió s/f es pot haver produït en qualsevol moment.

[20] EN QUINA MANERA MESSIUS REQUIRÍ TUL·LI QUE REGUARDASSEN ENTRE ELLS
MATEIXES QUAL POBLE SERIA SENYOR

Tul·li, qui hac oÿda la mort del rey albà, fo pus fer que dabans, e li semblà que la sobirana
5 potència dels déus, qui ja havia començat en lo cap de sos enemichs, demanaria vengança
contra tot lo nom albà de la bataylla iniquament empresa. Sí·s levà Tul·li de nits e trespasà
ab tota sa host les tendes de sos enemichs e s'alojà en lo camp dels albans, la qual cosa
comogué Mecium exir de ses fosses. E se n'anà après de Tul·li, e s'alojà lo pus pres d'ell
que poch. Mas abans de tota obra, ell tramès un missatger a Tul·li e li féu asaber que abans
10 que·s combatessen ell volia parlar ab ell, e si li playa que parlassen ensemps, ell li diria coses
qui·s pertanyirien a l'un poble e a l'altre. Aquest missatge no menyspreà Tul·li. Tota vegada,
per tal com aquestes paraules li semblaven ésser vanes, ell ordonà sa host sobre los camps;
e los albans, axí mateix d'altra part.

Mas là hon les dues hosts foren arrenquades deçà e dellà, los dos prínceps se
15 meteren al mig loch¹ per tractar e per parlar ensemps. Lavors començà a parlar Messius en
aytal manera:

—Tul·li —dix ell—, yo hoÿ dir al rey Sibilius abans que ell morís que les rahons e
ocasions de aquesta guerra eren les coses robades e toltes qui eren stades demanades e no
retudes. E axí, Tul·li, yo creu que vós mateix al·leguets [18v] aquesta rahó per part vostra.
20 Mas, per veritat, jatsia que no sia bella cosa a dir, la rahó o causa verdadera la qual dos
pobles cosins e vehins punyen e s'esforçen a ffer aquesta guerra és cobejança de regnar e de
senyoregar. Ara, sia aquesta bataylla justament o injusta empresa, los albans m'an creat e
ordonat capità de lur host. E per açò, Tul·li, yo·t vull avisar e requerir que tu·t prengues
guarda com lo poder dels etrusques és gran entorn nós, encara pus pres de vós que no de
25 nós, en tant com vosaltres sots pus prop dels volsques que nós no som, axí mateix los
trusques, qui són gent² qui han gran poder en terra e més en mar. Ara sapiats que, si nós

2 mateixes] mateix L 5 cap] camí L, cap L o L' 6 empresa] presa o empresa L, empresa L' 6 Tul·li]
Tull L, Tulli L' 7 s'alojà] salot[...]a L, salotia L' 9 obra] la obra L 13 albans] *add.* L' 22 sia] si L
24 com] en L, com L' 24 etrusques] etr[...]sques L, etrusques L'

¹ *al mig loch*: Veg. cap. 12, n. 5.

² *axí mateix los trusques, qui són gent*: La diferència en relació amb F^a (*si comme tu scez bien, ce sont gent...* r. 28) pot tenir origen en un error de la font francesa: (*comme*) *tu scez*, mal copiat, es podia confondre amb (*e*)*trusques*, el poble del qual s'està parlant, i això hauria induït el traductor a reescriure la frase de manera que tingués algun sentit.

nos ajustam, nós no haurem reguart d'aquesta gent,³ qui no·ns amen res. E si nós nos combatem, com ells veuran que nós som en bataylla affeblits e gastats, ells nos correran dessús, primerament als vençedors e puix als vençuts. E per açò, si los déus nos amen, com
 30 pot ésser que nosaltres, no contents de nostra libertat, nos metem en un joch dubtós e no pas cert de conquerir imperi o servitut? Donchs lexem açò star e prenguem altra via per la qual hom puxa departir, conèxer e determenar sens gran dampnatge d'un costat ne d'altre qual dels dos pobles senyorejarà l'altre.

A Tul·li no desplaç pas aquesta offera que Messius li havia feta, jatsia que ell fos fer
 35 e corajós e que ell hagués gran sperança de haver victòria. Als pobles de Ia part e d'altra hom declarà aquesta offera,⁴ per la qual complir fortuna obrí tantost la porta.

Per aquell mateix temps, havia en la host tres germans de un part que hom appellava Curasses [...], los quals tots tres eren beçons nats de una ventrada, e eren tots tres de un temps e de una força.⁵ E jatsia que entre les coses antigues poques n'í havia haüdes
 40 pus nobles que aquesta, noresmenys hi hac una error, car hom no sabia bé dels VI frares quals tres eren dels romans ne quals tres eren dels albans. E sobre açò los actors eren variables, tota veguada dien que·ls Orastes heren romans. E a·çò jo m'acort.

Los reys d'aquests dos pobles han appellats aquests VI frares, e·l·ls han preguats e manats que si ells volen combatre per lur terra los huns frares contra·ls altres en tal manera
 45 que aquell poble haurà imperi e senyoria sobre l'altre de qui los combatents hauran haüda victòria. Aquesta cosa los frares no han refusada. Loch e temps han pres. Mas davant tota obra, les covinençes són stades fetes e fermades entre los romans e·ls albans per tal ley que

29 nos] nons L 30 nos] nos nos L 30 joch] [...]och L, joch L¹ 33 senyorejarà] senyoreiar L, senyoreiara L¹ 33 l'altre] segueix un espai en blanc de mitja ratlla 34-35 fos fer e corajós e que ell] add. L¹ 36 offera] offera o proferta L, proferta L¹ 38 Curasses] Oraces L, Curasses L¹

³ *no haurem reguart d'aquesta gent*: La diferència en relació amb F^a (*nous serons ou regart de ceste gent*) fa canviar el significat del text. Es pot atribuir a una mala traducció.

⁴ *offerta*: Escullo aquesta variant de les dues que escriu L perquè coincideix amb F^a i perquè és el mot amb què el traductor sol traduir *offre* (cf. r. 34). L¹ escull l'altra variant, *proferta*, segurament per raons d'estil.

⁵ Falta un fragment de la frase a causa d'un salt d'igual a igual que també s'ha produït en P9 (veg. aparat i cf. r. 39-40 del text francès). L'error no és conjuntiu i també es troba en manuscrits d'altres branques de la tradició francesa, com per exemple N4, P6 (un manuscrit del duc de Berry), P11, P12 i P24 (el manuscrit de Carles V). Per tant, la llacuna del text català no ha de derivar necessàriament de la font francesa, però el fet que P9 també la porti fa molt possible que sigui així. A més, L¹ corregeix el nom *Oraces* per *Curasses*, però no restitueix la llacuna, la qual cosa indica que en el seu antígraf ja faltava aquest fragment de la frase. *Accepto* la correcció del nom que fa L¹ (tot i que aquí no soluciona el problema) perquè els manuscrits francesos que tenen la mateixa llacuna mantenen el nom *Curaces* i no *Oraces*. Això a banda, partir d'aquí i fins al capítol 24 (tot el que dura l'episodi dels Oracis i els Curacis), L transmet un error greu: sempre que hauria d'aparèixer el nom *Curasses*, L copia *Oraces*, de manera que els germans albans i els romans reben el mateix nom. L¹ corregeix bé l'error restituint *Curasses* cada vegada. La confusió que provoca el salt d'igual a igual a l'inici de l'episodi pot haver provocat aquesta substitució errònia dels noms.

aquell poble del qual los batallers en aquella bataylla vençrien se ajustarien⁶ en bona pau a l'altre poble. En diverses lochs se fan bataylles e en diverses maneres, jatsia ço que en altres
50 coses se façen [19r] en una guisa.⁷ La manera de aquesta liguança fo aytal car de pus antiga covinença no és memòria. Lo prevere facial^v preguà a

Tul·li e dix en tal manera:

—Tu, rey, me manes ensemps ab lo pare patrat
del poble albà fer e fermar liguança.⁸

55 E lavors lo rey lo li manà.

—Yo donques —dix lo oficial— te deman
saguma.^v

E lo rey dix-li:

—Ve e pren-la neta e pura.

60 E lavors lo ffezial portà de la torre —és a saber, del Capitoli— de la herba pura. Sí ha encara dit al rey aquestes paraules:

Fas-me tu misatger real del poble romà querita, mos vassalls e mos
companyons?¹¹

E lo rey li dix que:

65 —Yo ho fas, ab què açò sia sens frau de mi e del
poble romà.

Ffezial era en aquel temps Manlius Valerius,¹² qui
ha fet e creat pare patrat^v del poble romà hun que hom

Incident. Fecial era appellat lo prevere qui havia poder de liguançes e de covinençes de part dels déus.

Incident. Saguma⁹ era una erba de què hom usava lavors en públiques cerimònies e en públiques liguançes.¹⁰

Incident. Pare patrat era axí com a procurador del rey e del poble per veure e jurar en lurs armadures.

48-49 a l'altre] al altra o altre L, al altre L' 57 saguma] Saguna L, Saguma L' 60 portà] porta L, aporta L'
67 Manlius] Maulius L

⁶ *se ajustarien*. El canvi de verb en relació amb F^a (*seignourioient*) es pot atribuir a una confusió del traductor, o d'un copista francès, que hauria entès **se joignoroient* (= se joindroient). A més d'això, la traducció manté l'error en el nombre del verb que ja porta F^a (plural en lloc de singular).

⁷ *En diverses lochs ... una guisa*: Cf. *Aliances en divers lieux se font...* P21. La frase en F^a no s'entén perquè hi falta *aliances*, i l'error es transmet a la traducció. L'afegit *bataylles* sembla un intent de suplir el subjecte que manca.

⁸ S'entén: fer aliança amb el pare patrat.

⁹ Cf. *sagmine* P21, *sagmina* lat. ('herba sagrada').

¹⁰ El primer *públiques* és una repetició, però com que la frase porta altres canvis, potser ja ve de la font francesa.

¹¹ *vassall*: És un error que segurament ja contenia el manuscrit francès que tenia el traductor: el mateix error (*vassaulx* en lloc de *vaissiaux*, 'recipients') es documenta en P23 i V2 (de la branca F^b; II.1.2.1 ii). Cf. *Rex, facisme me tu regium nuntium populi Romani Quiritium, uasa comitesque meos?* lat., 'em fas missatger reial del poble romà dels quirits a mi, als meus recipients i als meus companys?'

¹² Tots els manuscrits de F^a porten només la inicial del nom (*M. Valerius*), però alguns manuscrits francesos d'altres grups de la tradició el desenvolupen: e.g. *Mumcius Valerius* V1. En el manuscrit francès que tenia el traductor també s'havia introduït el nom, però no el mateix que V1. Ara bé, en el text llatí, la M significa Marcus. La còpia de P21 de què dispo no permet llegir clarament el fragment.

appellava Spurium Fusium. E faent aquell, tenia barbena¹³ de la qual ell tochava lo cap e los
 70 cabeylls de aquell. Lo pare patrat era ordonat per sagrar e per fer los sacraments. La
 liguança fon feta e conformada, e hac-hi moltes paraules e conjuraments, los quals no és
 necessari de recitar. Aprés açò, recitades les leys e les covinençes, lo ffezial, qui tenia un
 porcell en sa mà e una pedra en l'altra, dix aquestes paraules:

—Ojes tu, Júpiter! Ojes tu, pare patrat del poble albà! Yo vull que les coses e les
 75 covinençes parlades primeres e darreres, axí com elles són stades scrites en taules o en cera,
 sien enteses dretament sens falsia. E són cert —dix ell— que lo poble romà no falrà gens de
 totes les dites leys e covinençes. E si s'esdevenia que·l poble romà, per públich conseyll o
 per falsia, fallís primer de tenir les dites covinençes, tu, Júpiter, puneix-lo e fir-lo, car tu és
 pus poderós e pus valent que yo no són.

80 Les quals coses dites, lo ffezial ferí lo porcell de¹⁴ la pedra e·l matà. E los albans axí
 mateix de la altra part faeren axí mateix lurs seguretats¹⁵ e lurs sacraments per lurs preveres
 e per lur dictador, és a saber, per lur príncep Messius desús dit.

69 faent] faent que L, faent L¹ 70 Lo] om. L

¹³ Planta de la família de les verbenàcies que tenia usos medicinals (*DCVB* s.v. verbenà). Bersuire utilitza el nom *verveine* per traduir el llatí *verbena*. «Verbena» era el nom que rebien les branques de llorer, d'olivera o de murtra que els sacerdots utilitzaven en sacrificis i cerimònies religioses (Lewis & Short s.v.).

¹⁴ Traducció literal de la preposició *de* indicant instrument (veg. *DCVB* s.v. de III.4).

¹⁵ *seguretats*: Error en relació amb el text francès, que diu *chermes* (= charmes, 'encanteris'). Pot tenir origen en la font francesa (**seures*) o ésser la confusió d'un copista català per influència de *sagraments*.

[21] AQUESTA ÉS LA BATAYLLA DELS TRES FRARES BESSONS CONTRA LOS ALTRES TRES, LOS
UNS DEL POBLE ROMÀ E LOS ALTRES DEL POBLE ALBÀ, E EN QUINA MANERA LOS DOS
FRARES ROMANS MORIREN¹

5 Feta e fermada la ligança e la covinença entre·ls dos pobles axí com dit és, los III jóvens
de cascuna partida han preses lurs armes. E com cascuns dels pobles amonestàs sa partida e
los metés davant que lurs déus, lurs parents,² lurs cases, lur host e totes altres coses qui a
ells se podien pertànyer havien lur sguart e lur sperança en lurs armes e en lur bataylla e en
lurs mans cruels e coratgoses, [19v] lavors los VI frares, tant per lur pròpria volentat com
10 per les veus de aquells qui·l·ls amonestaven, se'n són entrats en lo camp tot dret³ en lo mig
loch de les dues hosts desús dites, les quals se heren assegudes de una part e d'altra per
manera de gent qui seu en lurs tendes. E eren molt més sens perill que sens cura, car per
cert molt staven pensius de ço que ells vehien que l'imperi e la senyoria de les dues hosts e
dels dos pobles era mesa e posada en la virtut e en la fortuna de axí pocha gent. Axí que los
15 coratges d'èls, alçats e entenents en aquest trist sguart, heren molt scalfats e enflamats.

Hom ha fet senyal e los VI jóvens, per manera de bataylles renguades ab lurs armes
cruels, portans los coratges de les dues grans hosts desús dites, van los uns contra los altres.
E havien més lur sguart e lur enteniment a la senyoria e a la servitut pública e a la fortuna
de la terra de cascun, qui penjava⁴ en lur fet e en lur aventura, que no havien a lurs propis
20 perills. Sí s'esdevench que là on les armes dels jóvens començaren a brondir e los glavis

1 altres tres, los] *add.* L' 3 moriren] moriren e la un Roma mata tots los altres albans L 5 entre·ls] entre L
6 amonestàs] amonestat[...] L, amonestas L' 9 coratgoses] coratgoses E L 9 tant] stant L 10 dret] dret
Incident *seguit d'un llarg espai en blanc* L 11 de les dues] dels dos L 12-13 per cert] cert per L, per cert L o L'
13 que l'imperi] quell imperi L 13 de les dues] dels dos L 17 de les dues] dels dos L 18 enteniment] en
enteniment o L 18 pública] publica L, publica L' 19 a] *add.* L'

¹ Esmeno l'error que porta L: acaba la rúbrica dient *e la un romà matà tots los altres albans*. El tercer germà romà no mata els albans en aquest capítol, sinó en el següent. L'afegit s'explica si L, o un antecedent, copiava les rúbriques d'una taula. El mateix passa a la rúbrica del cap. 5.

² *parents*: Error que prové segurament de la font francesa, potser a causa d'una abreviatura afegida per descuit: **parens* en lloc de *pays*. Aquest error seria difícil d'explicar en català, perquè el traductor sempre tradueix *pays* per *terra*.

³ Just en aquest punt, tallant la frase, el copista ha deixat un llarg espai en blanc de gairebé mitja columna amb la indicació *Incident*. Cap dels manuscrits francesos consultats porta un incident en aquest capítol, ni tampoc més text del que ja porta L. L'espai en blanc pot indicar que en algun moment de la transmissió va semblar que aquí s'havia de copiar un incident llarg (potser perquè un copista va afegir el mot *Incident* per error) i es va reservar l'espai per si es podia restituir. Una altra opció és que aquest espai en blanc indiqui que un antecedent de L estava il·luminat i el copista s'equivoca deixant l'espai (L no ha de ser un manuscrit il·luminat; veg. II.2.1). És habitual que els manuscrits francesos que porten petites miniatures repartides pel text en portin una a l'inici d'aquest capítol il·lustrant la batalla entre els Oracis i els Curiacis. És el cas de P18, en F^a; P9 també ha reservat espai per a una petita miniatura que no s'ha fet. En tot cas, és clar que el copista de L creia que aquí faltava alguna cosa.

⁴ Cf. *dependoient* P21. El text català porta el mateix error que F^a: *pendoient*, amb la pèrdua de la primera sí·l·laba en relació amb la lliçó correcta. El verb concorda en singular amb el subjecte múltiple.

resplandents a luhir,⁵ molt gran horror e pahor constrengué e envehí tots quants qui·lles guardaven.⁶ E per tal que neguna de les dites parts no havien sperança de victòria, la veu e l'esperit lur era fallit. Mas puyés après vengueren mà a mà, axí que hom vehia a éls no solament los moviments dels cossos e los dubtosos brondiments de les lançes e de les armes, hoc encara los traucs de les nafres e la sanch surtir.

E sdevench-se que dos dels romans beçons caygueren morts la un sobre l'altre, e los tres bessons alban foren greument nafrats. Al caure dels dos romans, molt gran alegria se levà en la ost albana. E lavors les ligions romanes, axí com si fossen cors sens ànima, tota l'esperansa, no pas tota cura, desepararen et lexaren per ço com ells no havien sinó sol hun bataller, lo qual los tres Curasses alban havien ja enclòs.

21 horror] error L 21 envehí] enuelli L 21 qui·lles] [...] quills L, quills L o L' 25 hoc] ho[...] L, hoc L' 25 traucs] traus L, traucs L' 26 dels] add. L' 28 albana] [...]alba L, albana L' 29 no pas tota cura, desepararen] no pas tota cura desepararen L, desepararen no pas tota cura L o L' 30 Curasses] Oraces L, Curasses L'

⁵ Cf. *et les glevs luyans a resplendir* P21. En F^a, el primer verb s'ha perdut: *luyans a resplendir* hi ha esdevingut *resplendissans*. Però el text català manté els dos verbs, tot i que amb l'ordre capgirat. Per tant, en el manuscrit francès que utilitzava el traductor ja s'havia restituit el verb omès.

⁶ *horror*: Esmeno l'error que porta L, *error* en lloc de *horror*, fàcil de cometre en el dictat intern, tant per un copista català com francès. — *envehí*: Esmeno l'error de L: confusió de h per ll. Mantinc la grafia -e- perquè és més habitual que L escrigui *envehir* que no pas *envahir*. — *quants*: El text francès diu *ceulx*. *Quants* pot ser fruit d'un error de còpia, però també una solució del traductor.

[22] EN QUINA MANERA LO TERÇ FRARE ROMÀ DESTROHÍ E MATÀ LOS TRES FRARES
BESSIONS ALBANS

Ara era axí que aquell romà era sans e entegre. E jatsia açò que ell no fos igual per anar
5 contra los tres, emperò era ell assats fort contra la hun après l'altre. E a ffi que ell los
departís [20r] la hun de l'altre, ell féu semblant de fugir e pensà's que cascun d'ells lo
seguiria segons que cors naffrat poria sofferir. E ell se n'era ja fugit per gran spay de aquell
loch hon ells se eren combatuts, com reguardà derrere si e viu que los altres per grans
entrevalls lo seguien e que la un d'ells era molt luny dels altres. E sí tornà ivaçosament
10 contra aquell e tantost lo matà, jatsia que·ls albans cridassen als Curasses que ells aydassen a
lur frare. Aquesta cosa vista, los romans començaren a cridar paurugament e a confortar
lur cavaller, lo qual, abans que lo terç frare, qui no era molt luny, pogués atendre, ell à mort
e desconfit l'altre segon frare.¹

Axí s'esdevench que, igual·lada la bataylla, no eren sinó dos entre una part e l'altra.
15 Mas per tot cert ells no eren eguals en força ne en sperança, car la i here entegre e sa e son
cors no hera violat d'armes ne de ferre, e ab açò la dobla victòria que ell havia haüda li feya
créxer lo coratge de si mateix metre en la terça bataylla. L'altre, per lo contrari, era las e
naffrat e ja vençut per la mort de dos frares que ell hac vists morir. Lo batayller romà se
pres a alegrar e dix, hoints tots aquestes paraules:

20 —Yo he —dix ell— donats als déus d'infern dos dels Curasses e als morts. E per cert
yo faré axí del terç, e axí los romans senyorejaren per mi al poble dels albans.

Lavors se tornà contra lo ters dels frares, qui envides podia ses armes sostenir per
les rahons dites. E meté-li son coltell per la gorga e·ll despullà de ses armes. Ab haytant los
romans, fahent alegria e festa, prengueren lo dit Orasce² e agren alegria de tant major com
25 ells eren stats pus pres de perill e de dubte. La una part e l'altra anà soterrar los seus, mas
per cert no ab eguals coratges, car lo imperi de l'un era crescut e l'altre era sotsmès a
senyoria d'altre. Encara són los sepulcres tot a punt en aquells lochs en los quals caschun fo

6 de2] de de L, de L' 8 com] e com L 10 als] als als L, als L o L' 10 Curasses] Orasces L, Curasses L'
11 cridar] cridar e L 11 paurugament] pourugament L, paurugament L' 17 de] e L 18-19 se pres] *add.* L'
19 e dix] *add.* L' 19 hoints] hoints L, hoits *corregit altre cop en* hoints L' 19 tots] totes L 20 Curasses]
Orasces L, Curasses L' 23 haytant] hayant L, haytant L' 24 Orasce] orasce L, orasse al oraci L' 24 e
agren alegria] alegra L, e agren alegria L' 26 cert] cer L, cert L' 27 aquells] aquell L

¹ Cf. *liquels, anc que le tiers frere* [albà], *qui n'estoyt pas moult loing, peust teyndre a son frere*, [el germà romà] *a le segunt Curace ocis et desconfit* P21. En el text de F^a hi ha un embolic entre uns germans i els altres i sintagmes desordenats; la frase no funciona. Segurament a causa dels errors de F^a, el traductor català modificà la frase.

² *Orasce*: L¹ afegeix al marge la variant *Oraci* (no ho fa en cap dels altres llocs on apareix el nom). Aquesta és la forma catalana, mentre que *Orasce* és una forma calcada del francès (com *Curasses*). L fa servir les dues formes, però tendeix a usar *Orasces* quan el nom és en plural i *Orassi* quan és en singular.

mort: los dos romans són en un loch pus pres d'Alba; los tres albans són envers Roma, distans per entrevalls là hon la bataylla fo finida.

- 30 Lo príncep Messius, abans que ell se partís del loch per força de la liguança feta, demanà a Tul·li, axí com a son emperador, si ell li volia neguna cosa manar. Lo qual li manà que ell tengués son jovent en armes a ffi que ell usàs de lur ajuda si mester los havia contra aquells de Veia.

[23] EN QUINA MANERA LO VENÇEDOR ROMÀ MATHÀ SA SOR, QUI CRIDAVA PER TAL COM ELL LI HAVIA MORT SON MARIT

Axí donques se'n tornaren les hosts a lurs alberchs. E lo príncep Orassi portava ab si les
 5 despulles dels tres jóvens Curasses, que ell havia morts. E sí havia huna sor verge, qui era
 stada sposada novellament de¹ la hun dels tres Curasses. E com ella vench a l'encontre de
 son frare davant [20v] la porta Capenna e ella conegué sobre ses spatles les robes e la
 despulla de son spòs e en special lo aparel² que ella li havia fet en ses sposalles, ella
 scabellà sos cabells e plorant se pres a nomenar son spòs qui mort era. Lo coratge del
 10 jovencell Orassi, frare seu, fo scomogut en feredat com ell viu que sa sor plorava en la
 victòria d'ell e en lo goig públich, qui era ten gran. E primerament la blastomà, e après pres
 son glavi e passà-la³ part a part dient aquestes paraules:

—Vé-te'n ab la amor vera que tu has a ton spòs!⁴ E has meses en oblit tos frares
 morts e mi, qui són viu, e ta terra. Axí —dix ell— prengua a tota persona qui plorarà,
 15 enemich dels romans.

Aquesta mort o crim fo molt desplaent als pares e al poble, mas lo mèrit seu,⁵ qui
 era tant fresch, contradehia al fet. Tota veguada fo lo jove pres e menat en jutjament davant
 lo rey, lo qual, a fi que ell no fos actor de axí gran e greu e axí trist jutjament e axí
 desagradós al poble e del turment qui's devia seguir del jutgament, a açò appellà lo conseyll
 20 del poble dient en tal manera:

—Yo instituhí segons la ley dos hòmens⁶ qui Incident. Dos hòmens, en tot un
 jutgen [...] perduel·lion.⁶ mot, açò és nom de officí.

2 ell li] *add. L* 5 Curasses] Orasces *L*, Curasses *L'* 6 de la] della *L* 6 Curasses] Orasces *L*, Curasses *L'*
 7 Capenna] Campenna *L* 7 robes] *add. L* 8 ella²] e[...]la *L*, ella *L'* 9 sos cabells] *add. L'* 11 la] *add. L'*
 17 davant] dauat *L*

¹ *de*: La preposició adient seria «ab».

² *aparell*: El text francès diu *parement*, que és un mantell que es col·locava sobre l'armadura (*Gdf* s.v.). *Apparell* pot ser un error de còpia (possible tant en francès com en català) o la solució del traductor (si entenia *aparell* com a peça d'ornament).

³ 'La travessà'.

⁴ Cf. *avecques ton amour immeure que tu as a ton espous* P21 (cf. *immaturò amore* lat., 'amor intempestiu'). El text català porta la lliçó correcta *amor*, com P9, en lloc de l'error dels altres manuscrits de F^a (*mort*). L'adjectiu *vera* és un error que deriva del text francès: confusió de *meure* per **uere*, amb pèrdua de *non*.

⁵ O sigui, el mèrit d'Oraci.

⁶ Falta el complement directe de *jutgen*: *a Orace* F^a. Podia ser omès ja en la font francesa. — *Dos hòmens*: Són els duúmvis. Alguns manuscrits de F^a ja porten *deux hommes* en lloc de *duyhombres*. — *Perduel·lion*: Calca el mot francès *parduellion*, que és igualment un calc del llatí *perduellionem*, 'alta traïció'. L copia el mot separat (*perduel·lion*) perquè ja no s'entenia com a una sola paraula. A la r. 30, *parduellion* apareix en català com *de part de duel·lion*, potser perquè la font francesa duia l'error **part duellion*.

E era aquella ley, que hom appellà ley perduel·lion, una ley de horrible imprecació, car ella donava sentència de mort. E era en aquell temps la sentència d'aquella ley dictada
 25 en aquestes paraules: los dos hòmens jutgen perduel·lió; si la hun se appel·la dels dos hòmens, men lo dampnat sa appel·lació davant lo poble;⁷ e si és condempnat, sia-li cubert lo cap e puix sia batut e après sia penjat d'una corda d'arbre malauyrat.⁸

Aquests dos officials o jutges que hom appella dos hòmens eren stats ordonats a dictar la sentència de part de duel·lion⁹ contra Orassi. E no·ls semblava que ells deguessen
 30 o poguessen absolve lo dit Orassi e que ara'n fos ignocent. Sí dix la un dels dos:

—Orassi, yo·t jutge perduel·lió. Morro-de-vaques,¹⁰ ligua-li les mans.

Lo morro-de-vaques se tenia a liguar-lo ab lo liguam, quant Orassi, per la voluntat e interpretació de bon ayre¹¹ del rey Tul·li, ha dit:

—Yo porroch que aquesta appel·lació sia menada davant lo poble.¹²

35 E lavors les gents se són fort scomogudes en aquell jutjament per la part de Orassi. E specialment son pare cridava e al·leguava que sa filla era stada per son fill morta justament e que, si son fill no la agra morta, ell per dret paternal hagra mes la mà en ella.¹³ E axí preguava ell lo poble que ell, qui no havia una hora era stat guarnit de molt bella generació —és a ssaber, de tres fills e una filla—, no·l volguessen del tot privar e fer exorch
 40 de tots sos infants. E lavors lo pare vellart se prenia a·braçar son fill e mostrava al poble les despulles dels Curaces, qui penjaven aquí sobre un pilar qui encara és appellat lo Pil·lar Oraçia. E deya més:

23 horrible imprecació] [...]ble impre[...]cracio L, horrible imprecacio L¹ 25 perduel·lió] add. L 25 appel·la] apparella L 26 men] me[...] L, men L¹ 27 malauyrat] malaluyrat L 28 jutges que hom appella] que hom appella o jutges L, o juges que hom appella L¹ 28 ordonats] add. L¹ 32 a] ab L 33 interpretació] imprecació L 35 jutjament] jutament L, jutjament L 37 si] om. L 37 ell] om. L 37 hagra] ne hagra L

⁷ Cf. *li deus homes adjugent parduellion*; si *l'en apelet des deus homez*, *debatet le dampné son apellation devant le peuple* P21. O sigui, els dúumvirs jutgen l'alta traïció; si el condempnat apel·la la decisió dels dúumvirs, pot portar l'apel·lació davant el poble. El text català segueix l'error de F^a: *l'un* en lloc de *l'en*.

⁸ Cf. *infelici arbori reste suspendito* lat. S'anomenaven «arbores infelices» els arbres que s'utilitzaven com a instrument per complir les sentències dels condemnats a mort; es creia que eren custodiats pels déus d'infern (Robert M. Ogilvie, *A Commentary on Livy Books 1-5* (Oxford: University Press, 1970), pp. 115-116).

⁹ Veg. n. 9.

¹⁰ 'Botxí' (DCVB s.v. *morro-de-vaques*).

¹¹ *interpretació*: Esmeno l'error que porta L, *imprecació*. S'explica paleogràficament per la pèrdua d'una síl·laba i la confusió de c/t; a més, el terme *imprecació* apareix més amunt (r. 23). No es documenta en cap manuscrit francès, tot i que això no descarta que derivés del manuscrit font. — *de bon ayre*: Traducció literal del francès *debonnaire*, adjectiu que significa 'bo, indulgent'. Pot recordar el significat 'gentilesa' que té *aire* en català (DCVB s.v. *aire* II.2).

¹² S'han unit dues frases que en el text francès són independents (r. 38-39) de manera que la intervenció del botxí és més llarga. No perjudica el significat del fragment.

¹³ *si ... ell*: Restitueixo el condicional i el pronom personal, i elimino un pronom sobrer (la frase, tal com l'escriu L, quedaria: *e que son fill no la agra morta per dret paternal · ne agra mes la mà en ella*).

—O vosaltres Querites! E no és aquest mon fill que vosaltres ve[21r]hiets no ha guayre anar joyós e alegre per rahó de la nobla victòria? E vosaltres lo vehets ara entre los
 45 turments e batiments, liguat desots la forca. E creu —dix ell— que los albans los quals ell ha vençuts no porien guardar tant leig e tan trist miral.— E cridava: —Vé, morro-de-vaques, liguia les mans les quals armades no ha sinó poch de temps han guanyat e conquistat als romans un noveyll imperi! Va, corre e cobre lo cap del deliurador d'aquesta ciutat!¹⁴ Ligua'l a l'arbre malaluyrat! Fér-lo, bat-lo dedins la pomarada! E
 50 aquí trobaràs armes e despulles dels enemichs de Roma, e açò vol dir de los Curasses.— E los dehia ell: —On menats vosaltres aquest jovencell? O vosaltres no trobats algun signe o algun entresenyal de sos fets honorables qui-l deguen deliurar del turment?¹⁶

Incident. La pomarada era un loch hon hom turmentava los crimosos. D'altra part, trop yo que açò és l'espai sens cases entorn los sants¹⁵ dins la vila per anar les gents d'armes.

55 Lo poble romà no ha pus soffertes les làgrimes del pare ne lo coratge del joveçell, qui era totstamps equal en tots perills, e han-lo absolt e deliurat de mort, més per la admiració de sa virtut que per rahó de justícia. Tota veguada, per tal que lo crim, qui era tant manifest, fos punit en alguna manera, hom manà al pare que ell paguàs per lo fill certa
 60 necessaris a aytal crim, los quals d'aquí avant stigueren¹⁷ en lo linatge dels Orasses dessús dits. E fo a aquell linatge donat lo privilegi que ells farien aquestes maneres de sacrificis totstamps que lo cas s'esdevendria. E ultra açò, lo pare pres son fill e li cobrí lo cap, e més una bigua¹⁸ al través de la carrera e més desota lo joveçell, axí com si·l metés sots un jou

45 forca] força L 51 de] *add.* L¹ 51 Curasses] Orasces L, Curasses L¹ **Incident** crimosos] crimosos *corregit en* criminosos L 54 deliurar] *add.* L¹ 57 que¹] e L, que L¹ 59 pública] publica L, publica L¹ 60 stigueren] stiguessen o stigueren L, stiguessen L¹

¹⁴ La frase fa sentit, però *corre* prové d'un error de F^a: cf. *Va, couvre et envelope le chef du deliureur de ceste cité* P21 (*couvre* i *envelope* són sinònims). Els manuscrits de F^a porten *cour* (alguns *court*), que s'ha entès com a imperatiu de *courir*.

¹⁵ *entorn los sants*: No hi fa cap sentit: és un error originat en F^a. A la lliçó correcta, *l'espace sans maisons entour les murs*, F^a hi afegeix *sans* al final repetint la preposició que apareix just abans. El segon *sans* esdevé *sains* en alguns manuscrits (P9, P5, H) i en P9, a més, es perd *murs* (exactament com en el text català).

¹⁶ Cf. *Elas ! disoit il, ou pourrez vous mener cest jowencel ou ne trenchez aucun signe ou acun entreseyn[e] de les fayz honorables lesquelz le doyent deliurer de torment ?* P21. En primer lloc, en F^a *pourrez ... mener* s'ha simplificat en *portez*. Que el text català tradueixi *menats* no indica necessàriament que el manuscrit font hagués restituit *mener*. En segon lloc, el traductor ha confós el segon *ou*, que és adverbial ('on'), per la conjunció ('o'); hi pot haver influït la pèrdua de *pourrez* en F^a.

¹⁷ *stigueren*: L¹ s'equivoca corregint: de les dues variants que copia L, *stiguessen o stigueren*, ratlla la bona.

¹⁸ *bigua*: Coincideix perfectament amb el terme llatí (*transmisso per uiam tiglio* lat.). Però el text francès no hi diu exactament això, sinó *tyu* (P21), que significa 'jou'. A més aquest és un mot conflictiu en els manuscrits de F^a (veg. aparat); G1, per exemple, porta *tuyau*, 'tub'. La lliçó del català hauria de procedir de **tigi*: el manuscrit que tenia el traductor hauria d'haver introduït aquesta lliçó, potser copiant-la de més avall (veg. nota següent). Si no fos així, la lliçó del text català hauria de provenir d'una nota afegida que donava el terme llatí.

en signe de subjectió. E aquesta bigua ha totstamps perseverat là, e és stada reparada fins al
 65 dia de vuy present, e encara s'apella lo sigil¹⁹ de la sor. La filla morta fo soterrada là hon ella
 fo ferida en hun sepulcre fet de pedra cayrada.

64 stada reparada] stat reparat *L*, stada reparada *L'* 65 sigil] silgil *L*

¹⁹ *sigil*: Només dos manuscrits de F^a, G1 i H, porten la lliçó correcta *tigil* ('biga'). L'error del text català coincideix amb P5. *L*, però, copia una *l* supèrflua, *silgil*, que esmeno malgrat que el terme ja és erroni. És d'esperar que si el traductor hagués trobat la lliçó bona l'hauria entès (veg. nota anterior).

[24] AÇÍ PARLA DE LA DESCONFITURA DELS FFIDENATES E DE AQUELLS DE VEGE, E EN QUINA MANERA TUL·LI HO DESBARATÀ TOT

La pau d'Albana no durà longuament, car la envega del poble de ço que la fortuna pública
 5 era stada comesa als tres Curasses corrompé lo va engyn del dictador. E per ço que·ls
 consells dreturés no li eren bé avenguts, ell volgué reconciliar a ssi los coratges del poble
 per nous conseylls, e no pas que ells lo tractassen sinó axí com aquest en temps de pau
 queria e percassava guerra.¹ Mas per ço com ell vehia que sa ciutat havia més coratge que
 força, per ço ell scomoch los altres pobles d'entorn a fer guerra uberta als romans e
 10 desafiar-los a ells e als seus. Sots ombra de societat e de liguança que havien ab los romans,
 reservava traïció e fenta en son cor per usar contra los dits romans com ell veuria son loch.

Los fidenates, qui eren colònia romana [21v] —és a dir, bastida feta del poble dels
 romans—,² ajustats ab si los coratges d'aquells de Vege per la covinença que los albans
 entrassen los romans, farien de lur vila e sí·s són armats notòriament e apperta contra los
 15 romans.³ E com Tul·lius o sabé, appellà a si la host dels albans, los quals cuydava ésser leals
 companyons e subjects. E·s meté en los camps contra aquells de Fidenes e assignà sa host
 en aquell loch hon lo fluvi de Meuna se ajusta ab lo Tíbre, entre lo qual loch e Ffidenes la
 host d'aquells de Vege havia passat lo Tíbre. Lur host s'és ordonada. Aquells de Vege
 tingueren lo destre cor,⁴ e aquells de Fidenes lo sinistre, pres de les muntanyes. Tul·li contra
 20 aquells de Vege ordonà sos romans; la host dels albans ordonà contra la legió de aquells de
 Fidenes. Mas axí era que lo duch dels albans no havia més coratge que fe. E per tal com no

5 als] als a L, als L¹ 5 Curasses] Orastes L, Curasses L¹ 5 lo] [...] L, lo L¹ 6 reconciliar] reconciliacio L, reconciliar L¹ 7 que ells lo tractassen sinó] ells [...] L, que ells lo tractassen sino L¹ 11 e] om. L 12 eren] eren en L, eren L¹ 12 feta] add. L¹ 12 del poble] dels pobles o poble L 14 entrassen] entrassen L, avien entre si e L¹ 14 farien] farien L, fugiren L¹ 14 e] add. L¹ 16 assignà] assigne L, assigna L¹ 17 Ffidenes] ffidenates L, ffidenes L¹

¹ *nous consells ... percassava guerra*: Els canvis en relació amb el text francès es poden atribuir a la necessitat d'esmenar errors: l'adjectiu *nous* pot ser fruit d'una mala lectura de *non deus* en francès; hi ha un salt d'igual a igual (cf. r. 8-9 del text francès: *ainsi ... aussí*). Ara bé, part de la frase en català està corregida per L¹ i no es llegeix què havia escrit L sota la correcció (veg. aparat). Per tant, no sabem si l'esmena de L¹ és feta *ope ingenii* o si restitueix la lliçó del traductor (en aquest cas, la font francesa ja portaria errors).

² *del poble dels romans*: La lliçó de L, *dels pobles o poble dels romans*, és el resultat d'haver copiat alhora un error i la lliçó bona corresponent. Elimino *pobles*, que és l'error (els romans són un sol poble), encara que es podria haver produït en la tradició francesa.

³ *los albans entrassen ... contra los romans*: La frase arrossega errors que ja són en F^a i que L¹ intenta corregir. L'error *entrassen* es documenta en P5 (*entrassent*), G1 i H (*entraissent*). Cf. *les albains, en traissant les rommains, feroient de leur ville* en la resta de la tradició. L'error s'explica paleogràficament. Els lectors podien entendre «entrar» com 'atacar'. Pel que fa a *farien* (= ferien), mantinc la lliçó de L perquè coincideix amb F^a. Les correccions de L¹ deixarien la frase així: *Los fidenates ... per la covinença que los albans avien entre si e los romans, fugiren de lur vila*. Seria correcta i tindria sentit, però no s'adiu amb el que va escriure el traductor.

⁴ 'corn, angle'. La forma *cor* coincideix amb la de F^a.

gosava palesament star ab los romans ni tornar si mateix de la altra part, a poch a poch se
 amblà o furtà ell de la plasa e se n'anà en les muntanyes. E là hon ell viu que era assats luny,
 ell arrenguà sa host e despleguà ses banderes. E passant lo temps ordonà ses bataylles. E
 25 hac haüt son conseyll que là hon fortuna declinaria ell faria ajuda.

Los romans foren molt marvellats com ells ne veeren anar sos companys. E
 corregué-y tantost hun cavaller per denunciar-ho al rey. Lavors Tul·li en aquell perill votà a
 Mars XII preveres que hom appellava xantres,⁵ e votà temples a II deesses, és a saber,
 Palour e Pohor.⁶ E lavors se pres a blastomar lo
 30 missatger qui li havia aportada la fenta dels albans e li dix
 altament, a ffi que los enemichs lo hoÿssen, que no y
 havia gens de perill e que los albans se n'anaven de son
 manament a ffi de circuhir e environar la ost de Ffidenes e de córrer-los dessus de part
 dererre là hon ells heren tots nuus de deffenedors. E ultra ço manà lo rey Tul·li que cascun
 35 de la host levàs en alt ça lança, la qual cosa tolgué la vista dels albans, qui se n'anaven ab
 gran partida de sa gent a peu. E açò féu ell a ffi que la vista no·ls faés pahor. Hoÿda la
 paraula de la bocha del rey, los cavallers romans creegueren-ho axí. Per tal, se prengueren
 ells pus ardidament a combatre e a batayllar.

Incident. Aquest vot féu Tul·li a
 Mars per tal que li donàs victòria,
 e a Pahor e a Pal·lor perquè
 enveïssen los enemichs.

Lavors terribil·litat e pahor svahí los enemichs, axí que los ffidenates, qui eren
 40 anthiguament venguts de Roma, qui entenien latí e havien hoÿdes les paraules del rey,
 hagueren gran pahor que ells no fossen sobtosament enclosos per los albans devallants per
 les muntayes. E per açò ells giraren la esquena e fugiren a lurs vilatges o viletas. E Tul·li los
 encalçà. E vençudes les bataylles dels fidenates, ells [22r] tornaren pus ferament sobre la
 bataylla de Vege, qui eren ja plens de glay e de pahor. Aquests no lli feren neguna
 45 resistència. És bé ver que lo riu pres los guardava derrere que no se'n fugissen. La fin fon
 aytal que los uns lançaren les armes lurs e·s meteren en lo riu e·s neguaren. Los altres,
 mentre que deliberaven de combatre o de fugir, foren oppremuts per los romans, car en
 veritat neguna bataylla romana no era stada jamés pus aspra ne pus cruell.

23 muntanyes] muntaynes L 24 temps] tempo L, temps L¹ 25 ell] add. L¹ 28 appellava] appella *corregit*
 en appellaua L **Incident** Tul·li] Tull L, Tulli L¹ enveïssen] enueïssen L, essueïssen L¹ 31 hoÿssen]
 hoÿssen e L 33 la ost] lost L 34 deffenedors] deffedors L, deffenedors L¹ 39 terribil·litat] terbillitat L
 39 que] add. L¹ 41 ells] add. L¹ 44 qui] quin L 46 e·s²] e L 48 no] add. L

⁵ Cf. *duodecim uouit Salios* lat., que Bersuire traduí per *saliez* (P21). Són els salis, sacerdots dedicats a Mart que celebraven rituals cantant i dansant (Lewis & Short s.v. salii). La traducció en català per *xantres* (músics, especialment de capella) podria tenir a veure amb el fet que els salis són «preveres» —o amb el fet que cantaven, si el traductor ho sabia—.

⁶ *Palour e Pohor*: Calc formal dels noms francesos. En canvi, a l'incident els mateixos noms tenen la forma catalana que els correspon: *Pahor* i *Pal·lor* (por i pal·lidesa).

Lavores Messius, qui havia reguardada la bataylla, retornà en camp la ost dels
 50 albans, e·s pres a alegrar e a solaçar⁷ ab Tul·li per rahó de sa victòria. Mas Tul·li, per lo
 contrari, ha parlat longuament a Messius e manà-li que les tendes dels albans ajustàs ab les
 tendes dels romans. E aparellà un sacrifici que hom appellava lustral per fer a l'endemà.^v
 E com lo jorn començà esclarir en l'endemà, totes coses
 foren aparellades per fer lo sacrifici. E fon fet e complit
 55 axí com se pertanyia. Lavors Tul·li tramès sos cridadós e
 appellà les Iies hosts a parlament. E los cridadors
 comensaren devers la fi de la host, hon eren los albans,
 los quals, per la novelletat de la cosa e axí mateix per oyr
 parlar lo rey romà, se meteren avant. És axí que lo rey
 60 havia ordonat que una legió romana ab ses capitànies s'era mesa a l'entorn dels albans, a ffi
 de fer ço que mester seria. Lavors Tul·li començà a parlar e dix en aquesta manera:

Incident. Sacrifici lustral era aquell que hom fehia per ocasió de purguar algun crim e nedegar. En altra guisa, açò era una sol·lempnitat que hom faya al déu Vulcà en lustrant, és a saber, environant la ciutat ab brandons e trompes en XI de les kalendes de juny.

—O romans! Fóssets jamés vosaltres en bataylla en què deguésets retre gràcies
 primerament als déus immortals e despuix a vostra virtut, per veritat aquesta fo la bataylla
 de ir. Car ir vosaltres haguets bataylla no solament ab vostres enemichs, mas, ço que més
 65 és, ab la falsetat e traïció de vostres companyós e falses amichs. A ffi que falsa oppinió no
 us enguan, fas-vos asaber que sens mon manament ir los albans se n'anaren a les
 muntanyes. E lo manament que yo dix haver fet no fo manament, ans fo cautel·la e
 semblant de manament a ffi que los coratges de vosaltres, ignorants e no sabents que·ls
 albans vos lexassen, ne fugissen per pahor de destornar la bataylla,⁸ e axí que los enemichs,

49 reguardada] areguardada L 49 la bataylla] la bataylla la bataylla L, la bataylla L o L' 49 camp] camps L 49 la ost] lost L 50 a alegrar e a solaçar] a alegrar e a solaçar e alegrar L, a alegrar e a solaçar L' 51 tendes] add. L' Incident lustrant] [...]strant L, lustrant L' Vulcà] vulça L environant] e environant L 56 appellà] apparella L, appella L' 56 parlament] p[...]lament L, parlament L' 59 És axí] add. L' 61 seria] faria L 62 Fóssets] fos L 63 fo] add. L' 64 haguets] haguets L, haguets L o L' 65 companyós] copayos amb una sola titlla de nasal L 65-66 no us] nons L, nous L' 69 destornar] destornar L, destorbar L'

⁷ a alegrar e a solaçar: Doblet sinonímic que correspon al francès *esjoir*. El verb *acoïntier* ('freqüentar', DMF s.v. *accoïntier*), que va coordinat amb *esjoir*, s'ha perdut en el text català, potser per error de còpia: L escriu *a alegrar e a solaçar e alegrar* (tres verbs); el segon *alegrar* podria ocupar el lloc del terme corresponent a *acoïntier*.

⁸ ne fugissen per pahor de destornar la bataylla: La frase porta un error procedent del text francès: *fugissen* és traducció d'una lliçó com la de P9 (*fuissent*, en lloc de *fuissent*), que fa igualment sentit. Ne sembla una mala traducció de l'adverbi negatiu francès. — *destornar*. No accepto la correcció de L': substitueix *destornar* per *destorbar*. Faria igualment sentit, però *destornar* ('desdir-se') ja és correcte i coincideix amb el text francès.

70 cuydans e dubtants ésser convenguts⁹ e sobrepreses de part derrere, per glay e per pahor
 se'n poguessen fugir. E de açò yo no don la colpa ne la falta a tots los albans, car ells han
 seguit lur duch e lur capità axí com vosaltres haguérets fet mi si yo vos hagués [22v] volgut
 menar¹⁰ en aquella part. Messius és lur duch e guiador de lur via. Messius és estat rahó
 75 cauthelosa per fer venir aquesta guerra.¹¹ Messius és aquell qui ha rompuda la ligua dels
 albans e dels romans. E per tal, si yo no don encontinent aquest en exemple e ensenyament
 dels altres traïdors, ardidament se prengua un altre a fer semblant trahició.

70 e dubtants] *add. L'* 71 yo] *add. L'* 72 hagués] ho hagués *L*, hagués *L'* 73 menar] manar o menar *L*
 75 encontinent] *add. L'*

⁹ *convenguts*: Deriva d'un error en la font francesa (que no he documentat) o d'una confusió del traductor: **conventus* en lloc de *circonventus*, amb la pèrdua de la primera síl·laba.

¹⁰ *menar*: L copia dues variants, *manar* o *menar*: la primera és un error d'un copista català; la segona, la lliçó correcta. Un i altra es van transmetre junts. L'error *manar* explica el pronom *ho* (veg. aparat, r. 73); *L'* elimina aquest pronom correctament, però no elimina *manar*, potser per descuit (hi ha canvi de foli a mitja frase).

¹¹ *rahó cauthelosa*: Segurament el traductor va entendre **cause machineux* (*machineuse*) en lloc del substantiu *machineur*. — *Per fer venir*: El traductor ha resolt així el francès *pourveeur* ('proveïdor').

[25] AÇÍ PARLA DEL TURMENT E DE LA MORT DE MESSIUS, QUI LO REY TUL·LI FÉU TIRAÇAR
A CAVAYLLS

Lavors los capitans de la host environaren Messius¹ que no scapàs, e Tul·li començà parlar
5 als albans per tal lenguatge:

—Que bona ventura e bona fortuna sia al jorn de vuy al poble romà e a mi e a
vosaltres, senyors albans. Sapiats que yo he en coratge he en volentat tot lo poble d'Albana²
transportar en Roma, e de donar lur ciutat e habitació al temple alban³, e los pus sufficients
elegir en pares e en senadors, e de dos pobles fer una ciutat e un poble, a ffi que, axí com
10 antiguament la potestat d'Albana fon departida en II con Roma fon feta, axí mateix
mantinent ella sia tornada⁴ en un poble e en una cosa.

Aquestes coses hoÿdes e enteses, la joventut de Albana, no armada e tota veguada
d'armes environada, fo en diverses pensaments e volentats. Mas per tal com tots eren plens
de gran pahor e de gran glay, no y hac negú qui gosàs dir mot. Lavors Tul·li endreçà ses
15 paraules a Messius, lur príncep, e li dix aquestes paraules:

—Messius, si tu poguesses appendre a guardar fe e ligançes, yo·t castiguaría
guardant-te la vida. Mas per ço com ton engyn és axí pervers que no·s pot guarir, tu
ensenyaràs a l'humanal linatge per ton turment e per ta pena a creure e a tenir que les coses
que tu has trencades e trespasades són sanctes e de ffe. E per ço —dix ell— que⁵ no ha
20 guayre que tu has hagut lo cor dubtós e departit e destret contra aquells de Roma e de
Fidenes,⁶ axí ton cors serà encontinent stiraçat e squinçat.

4 Messius] Messius ho Mecius L, Mecius L' 6 ventura] *add.* L 7 he²] ho L, he L' 7 d'Albana] dalba L,
dalbana L' 10 d'Albana] dalba L, dalbana L' 12 de Albana] de alba L, de albana L' 16 Messius] Mecius o
Messius L, Mecius L' 21 encontinent] encoment L, encontinent L'

¹ *Messius*: De les dues variants gràfiques que porta L, *Messius ho Mecius*, escullo la primera perquè és la més habitual en L. L¹ ratlla aquesta opció i hi deixa la segona: la seva esmena és bona, com quasi totes les esmenes gràfiques que fa (veg. II.2.3). Tots els manuscrits de F^a (també P21) hi porten *Mecium*, en forma acusativa, tret de G1.

² *d'Albana*: Aquí i a les ratlles 10 i 12, L escriu *Alba*, i L¹ ho corregeix per *Albana* tal com havia fet als capítols 17 i 19. Ara bé, a diferència dels capítols 17 i 19, aquí F^a i bona part de la tradició ja porten *Albane* en lloc de *Albe* (veg. cap. 5, n. 12). Tenint en compte la fidelitat del traductor català al text francès, considero que va mantenir la lliçó de F^a. Per això en aquest cas accepto la correcció de L¹.

³ Cf. *doner cité et habitation au peuple albain* P21. *Temple*, en lloc de *peuple*, és un error que deriva de F^a. També és un error de F^a l'addició del possessiu *leur*.

⁴ *tornada*: És la lliçó correcta: *tournee* P21 (*in unum redeat* lat.). Tots els manuscrits de F^a porten *trouee*. No és un error prou evident perquè el traductor pogués esmenar-lo *ope ingenii* fàcilment: *trouee* també hi fa un sentit. Devia trobar-lo corregit en el seu manuscrit francès.

⁵ L'error de F^a (repeteix *pour ce*, r. 19-20 del text francès) ha estat corregit en la traducció. Cf. *Et pour ce, dist il, aussi comme n'a pas granment...* P21.

⁶ Cf. *et distrayt entre ceux de Rome et de Fidene* P21. L'error *contra* prové de F^a: s'ha confós la e- inicial d'*entre* per l'abreviatura de con-.

Lavores Tul·li lo féu liguar a II carretes, a caschuna ensellar sos cavaylls e punyir-los en diverses partides. E axí son cors tentost fo tiraçat e peçejat, axí que cascun dels carros se'n portà çà pessa. Tothom girà la cara per la orribilitat d'aquella terribla pena. E fo aquella
 25 manera de turment primera e darrera que negun jamés hagués hoÿda fer per los romans. Car, per veritat, en altres coses se poden los romans glorificar, mes jamés a negun poble no plagueren tantes punicions de bon ayre e simples.⁷

23 E] *add. L¹* 24 la] *add. L¹*

⁷ O sigui, els romans poden estar orgullosos que sempre preferiren càstigs més moderats (*mitiores poenas* lat.). L'adjectiu *debonnaire* ('bo, moderat') és traduït pel doblat *de bon ayre e simples*, amb la traducció literal i un mot que la complementa. Vegeu també cap. 23, n. 13. — Una manícula al marge del manuscrit assenyala aquest passatge.

[26] EN QUINA MANERA LA CIUTAT D'ALBA FO CREMADA E DESTROUIDA E TOT LO POBLE
MENAT EN ROMA

[23r] Tul·li havia trameses ja sos cavallers en Alba per la multitud del poble transportar a
5 Roma. E après les gents a cavayll, ell¹ tramès les legions de gent de peu per tota la ciutat
destrohir. E com les legions entraren en la vila, no cuydets pas que y hagués gran clamor ne
tumult axí com és acostumat en ciutats quant són preses, quant los murs e les torres són
trenquades per engenys e les places² són per força ocupades, e ferre e flama volen tot
derompre e guastar. Encara hi haguérets vist créxer scilenci e spordiment, per tal manera
10 que cascun oblidà quines coses devien o lexar o portar per falta de conseyll e avisament, e
s'eren scampats e anaven vaguabunts en los portals de lurs alberchs per guardar ço que
hom volia fer.

Lavors se prengueren les gents de cavayll a cridar e a comandar que caschun dels
albans se n'hisqués e se n'anàs a Roma perpetualment star. Açí començà hom a hojr la
15 clamor e tabustol³ e lo so de les cases qui cahien e que hom abatia en les derrerres partides
de la ciutat, e la pols de aquelles qui·s levava en l'àer e cubria-ho tot a guisa de huna nuu. E
lavors cascun pres ço que poch portar e se n'isqué cascú de la casa e hostel hon era stat
engendrat e nodrit, e se n'anaren a grans companyes vers la ciutat de Roma, axí que·ls
camins ne heren tots plens. Là hoýrets plans e plors, sospirs e gemechs de aquells qui se
20 n'anaven, dels quals l'u a l'altre no podien confortar. E specialment hòmens e fembres
ploraven agrament⁴ com ells passaven davant los temples e·ls veyien presos e ocupats per
les gents d'armes, car semblava-los que·ls lurs déus fossen preses e que ells los lexaven
presos e encarçerats.

Com los albans foren fora la vila,avors los romans se meteren pertot, e tantes
25 maneres de cases públiques e privades han abatudes⁵ e aplanades fins a la terra, axí que en

4 sos] los L, sos L' 4 Alba] Alba L, Albana L' 4 transportar] transporta L, transportar L' 5 ell] e L
6 pas] add. L' 16 cubria-ho] cubria L, cubria-ho L' 17 cascun] tot hom o cascun L, cascun L' 17 e!] ho L,
e L' 18 se n'anaren] [...]naren *corregit en* sen anaren L 20 confortar] con confortar L, confortar L'
21 presos e ocupats] add. L'

¹ *ell*: Esmeno l'error que transmet L segons la lliçó de P18 i H, perquè és la més propera a l'error.

² S'ha esmenat l'error que porten els manuscrits de F^a: afegeixen *de Tuille* (r. 7 del text francès). L'esmena pot ser deliberada (no és difícil de detectar l'error), o una omissió casual.

³ *clamor e tabustol*: Doblet sinonímic que correspon a *effraieur* ('por molt gran, inquietud') en el text francès, però que no significa el mateix en català; la idea del soroll de les cases caient ha propiciat aquesta traducció.

⁴ *agrament*: En el text francès, hi diu *tendrement*. La traducció dóna un to més dramàtic al passatge.

⁵ S'ha esmenat l'error que porten tots els manuscrits de F^a, una conjunció i un pronom superflus: *et toutes manieres de maisons ... et les ont abatues et rasees* (r. 23-24).

una sola hora les obres de CCCC anys que Roma⁶ havia durat són stades enderrocades e rompudes de tots punts. Mas tota veguada los temples⁷ dels déus, per manament del rey romà, foren lexats entegres.

Axí donchs se començà Roma a créxer per lo enderrocament de Alba e·s doblà lo poble de aquella. E per açò hom ajustà a la ciutat de Roma aquella muntanya qui à nom Celius e, a ffi que la muntanya fos mills habitada, lo rey de Roma hi féu son palau et habitació. Luys príncep dels albans, ordonats ésser pares e senadors,⁸ a ffi que lo senat cresqués en son loch, he y ajustà he y elegí aquells que hom nomenava Tul·lios, Servilios, Quincios, Gegamos, Curasses, Excel·leticos. E a·quest orde de senadors novellament
30
35
stablits ell féu una cort a guisa d'un temple, qui fo appellada la Cort Hostiliana fins al temps present. A ffi que a cascun orde —és a saber, a cascun stament de gent de Roma— fos alguna cosa [23v] ajustada per lo poble d'Albana, per ço stablí ell x turmes de gent de cavayll dels albans. E axí mateix cresqué ell a les ligions romanes⁹ e féu-ne de novelles en aquella mateixa guisa.

29 se] ques L 29 Alba] alba L, albana L' 29 e·s] e L 30 ajustà a] aiusta L 36 a!] om. L 38 romanes] Romanes *corregit en Romanes* L

⁶ Error per Alba. No es documenta en cap manuscrit francès consultat, però el podria haver comès per confusió qualsevol copista, francès o català.

⁷ *temples*: S'ha esmenat altre cop l'error que porten els manuscrits de F^a, *tentes*: cf. *les temples des dieus* P21. El manuscrit font ja portava la lliçó corregida, o el traductor va saber corregir l'error *ope ingenii*.

⁸ *Luys príncep ... senadors*: La frase ja és poc clara en el text francès: cf. *Principes Albanorum in patres (...) legit* lat. ('va elegir els prínceps albans com a senadors/pares'). *Luys* és el resultat d'un error de còpia en la font francesa (**Løys/Lois* en lloc de *Lors*) o d'una mala lectura per part del traductor.

⁹ S'ha omès el fragment que en F^a és problemàtic. Cf. *Et ainssi en acrent et en suploya veylles legions romaynes* P21. F^a porta l'error *employa* en lloc de la lliçó correcta *suploya*, i la frase no fa sentit. L'omissió d'aquest verb en el text català es podria deure a un simple error de còpia, però tantes omissions de llocs on F^a porta errors en aquest capítol fan pensar que totes són deliberades.

[27] EN QUINA MANERA LO REY TUL·LI FO MORT PER LAMP E PER TEMPESTA

Per confiança de son poder crescut, ha lo rey Tul·li moguda guerra als albins,¹ qui en aquest temps era molt poderós poble d'Estrúria en gents e en armes. E fo la rahó de aquella guerra
 5 per ço que los huns havien feta injúria als altres e pillat los huns als altres sens restitució. Car Tul·li e ls romans planyien-se com lo mercat dels romans² ere stat pres per los sabins en ple mercat comú al temple Fferrònia. Los sabins dehien que lurs gents se n'heren fugides en Roma al bosch scur^v e noresmenys los romans

los havien retenguts. Açò era la rahò de la bataylla deçà e
 10 dellà. Incident. Aquel bosch escur en lo acil·le hon tothom qui fugia era sens perill, axí com dessús és dit.

Los sabins eren bé accorreguts,³ car en temps passat, en temps de lur rey Tacius, gran partida de lur poder era romasa en Roma. Açò fon com ells havien regne ensemps ab Romulus. Axí vehien ells que Roma era crescuda de la mitat per rahó dels albans. E per tal ells
 15 s'esforçaren de percaçar stranyes ajudes d'Estrúria e de Vege, qui eren lurs vehins, los quals per rahó de les antigues squires⁴ que havien ab los romans foren d'açò leugerament tirats. E axí hagueren algunes ajudes de pobre gent qui vengueren a lurs guatges. Mas ells no hagueren jamés alguna pública hajuda, és a saber, que neguna ciutat no·s mès jamés públicament per ells aydar, ne axí mateix aquells de Vege, per ço com ells heren anats⁵ als
 20 romans del temps de Romulus ençà per treves de C anys.

Donques, com de una part e d'altra la guerra fos presta e uberta, no y fallia àls sinó que un d'ells començàs primer. Tul·li ocupà e se n'entrà primer en lo camp dels sabins. E fo la bataylla cruell e fera en un loch que hom dehia lo Bosch Maliciós. Los romans havien gran força e gran poder en gent a peu e en gent de cavayll per rahó de lur nombre, qui
 25 l'altre dia de novell los era stat crescut. Les gents de cavayll sobtosament se n'entraren sobre los sabins e romperen lurs bataylles, en tant que los sabins no pogueren pus perseverar en camp, ne aytan poch no se'n pogueren fugir sens gran occisió.

7 se n'] ser L, sen L' 13 fon] feu L, fou L' 15 d'Estrúria] de Scuria L 15 lurs] lur L 17 ells] add. L'
 18 pública] publica L, publica L' 19 ells] elles L 26 e] nou pogren pus perseuerar · E *corregit en E L*
 26 no] nou L, no L o L'

¹ *albins*: Error per sabins. Documentat en P9. Propiciat per la confusió entre albans i sabins.

² *lo mercat dels romans*: En el text francès, hi diu *marcheans rommains*, 'mercadors romans'. El canvi es pot atribuir un error de còpia en la tradició francesa: **marche aus rommains*.

³ *accorreguts*: En francès, hi diu *recors*, o sigui, els sabins recordaven. El traductor potser va trobar la variant *recours* (documentada en K), i va confondre així «recorder» per «recourir».

⁴ 'Malvolença', DCVB s.v. esquira. Tradueix *hainnes*.

⁵ *anats*: Error que deriva del text francès: es troba en P9. La resta de manuscrit de F^a porten la lliçó correcta, que és *aliez*.

Vençuts los sabins, com lo realme de Tul·li e lo poder dels romans fos entrat en gran glòria, missatges són venguts qui han denunciat al rey e als pares que en un loch de la terra que hom appellava Mont Albà havien plogudes pedres del cel. Per la qual cosa ells trameteren [24r] en aquelles parts per veure aquesta maravel·la, qui no era creadora, e trobaren que era axí. E foren les pedres en gran multitut caygudes, axí com cabramassa com per lo vent és amonturullada.⁶ E axí sdevench en aquell mateix temps que hom huý una veu de un molt alt loch qui era en aquell munt qui dehia e manava que·ls albanos a la guisa de lur terra faessen sacrificis a lurs déus e lurs sol·lempnitats, los quals, axí com si lurs déus fossen stats preses ab ells e ab lur terra, ells havien del tot oblidats, car havien reebuts los sacraments romans, d'on ells eren irats contra lur fortuna. E axí per fellonia ells havien leixat lo colre de lurs déus. Axí mateix los romans, per rahó de aquestes coses maravel·loses, reeberen un sacrament e una sol·lempnitat novella, que appellaren la sol·lempnitat novendial —és a saber, de nou dies, per tant com aytant durava—, la qual reeberen o per rahó de la veu celestial hoýda en la muntanya Albana o per lo amonestament dels aruspices⁷ —ço són devinadors—. E fo aquella sol·lempnitat en Roma de tal fama que tota veguada que les dites coses maravel·loses heren recitades lo poble feya festa per l'espai de nou jorns.

Esdevench-se assats tost après que pestilència se pres a agreugar la terra de malalties, per la qual cosa, com lo poble fos pereós de guerrejar, noresmenys no los donava lur rey spai ne repòs que no fossen totstamps en armes.⁸ Car semblava al dit rey que los corsos de sos jóvens eren pus sans en l'ost que a casa, fins a tant que ell mateix fo empatxat de longa malaltia. D'on s'esdevench que en aquella malaltia los fers sperits d'ell ab tot lo cors són stats cascats e trencats per aytal manera car a ell devant res no li semblava menys reyal que abandonar son coratge a coses santes e divines. Sobtosament fo axí mudat que ell se sotsmeté a totes supersticions, grans e poques, sí que ell omplí tot lo poble de religions. E públicament demanaven les gents que vengués aquell temps qui antigament era stat en lo temps del rey Numa, qui sobre tots los altres volia honrar los déus. Car, per tot cert, lo poble creya que los corsos dels malalts no podien cobrar sanitat, ne les guerres pau, si no heren impetrades dels déus.

29 de] de de L, de L' 30 havien] hauia L 33 huý] huya L, huy L o L' 34 manava] mananava L, manava L' 35 e] de L, e L' 37 per] per per L 43 feya] feyria L, fayria L' 44 la] la la L, la L' 46-47 los corsos] lo cors L, los cossos L' 50 abandonar] abandonas L 51 supersticions] superticions L 52 les] les amb titlla de nasal supèrflua L, les L o L'

⁶ *cabramassa*: 'calamarsa'. Forma no enregistrada als repertoris lèxics. — *amonturullada*: 'amuntegada', com el francès *amontele*. Forma no enregistrada als repertoris lèxics. Cf. *los gal·les beren ja ten anujats de soterrar los morts que ells los ajustaven per monturulls e·l·ls cremaven* (llibre V, f. 188r), on *monturulls* tradueix el francès *monceaux*.

⁷ Forma calcada del francès *aruspice*.

⁸ És omès el fragment corresponent a *tant estoient ilz preux* (r. 49), però la llacuna no malmet la frase.

Alguns dien que aquest rey, com ell hagués I jorn trobats alguns libres del rey Numa, en los quals ensenyava de fer alguns sacrificis al déu Jovis e lo dit rey los volgués fer en un loch secret, esdevench-se que no·ls féu dretament, axí que neguna semblança del cel en aquel sacrifici no li fo demostrada, ans Júpiter, felló per rahó de la religió no degudament feta, tramès lamp del cel qui matà lo rey e·l cremà, e a ell e a son alberch. [24v]

60 E axí regnà Tul·li a Roma molt gloriosament XXXII anys.

[28] EN QUINA MANERA LOS ROMANS FAEREN REY E LOS LATINOS PILLAREN LA TERRA DELS ROMANS

Quant Tul·li fo mort, l'imperi de Roma, axí com en lo començament hom havia ordonat,
 5 fon devolut¹ als pares, los quals tantost elegiren e ordonaren un interregne² —és a saber, un
 regent—, lo qual fehent e celebrant les comisses —és a saber, lo jorn de la electió— lo
 poble elegí e creà un rey appellat Maraucio,³ lo qual los pares tantost confermaren. E era lo
 dit Maraucio nét de Numa, fill de la filla del rey Numa, qui en temps passat havia regnat en
 Roma. Lo qual, considerant e recordant la glòria de son avi e ultra sperant⁴ que lo regne de
 10 Tul·li, son predecessor, era stat en totes coses prosperat exceptat en una —és a saber, que li
 semblava que les religions dels serveys divinals heren stades lexades o mal continuades—,⁵
 per ço ell pensà que faria regonèixer les ordonances dels sacrificis en temps passat en los
 antichs libres del rey Numa, son avi, e los donaria al bisbe e·l·ls faria legir en públich a fñ
 que fossen d'aquí avant fets e guardats a punt.⁶

15 D'on s'esdevench que a sos sotsmesos, cobeejants lo repòs, e a les ciutats d'entorn
 fon ben vejares que·l rey Auscus⁷ se volia conformar als costums de son avi. Los latins, ab
 los quals Tul·li havia fets en temps passat liguances, falsaren lurs coratges e corregueren
 dins les terres e camps dels romans. E com los romans demanassen ésser les coses
 restituhides, los latins respongueren orgullosament, car cuydaren que·ls romans, axí com a
 20 pereoses, e lur rey devia menar son reyalme entre los temples e·ls altars dels déus.⁸

5 devolut] Revolut L 7 Maraucio] Marauci[...] L, Maraucio L o L¹ 7-8 E era lo dit Maraucio] *add.* L¹, *amb el nom escrit* Mauratio 11 continuades] comanades L, continuades L¹ 16 conformar] informar L, conformar L¹ 20 altars] altars L

¹ 'Retornat per dret' (DCVB s.v.).

² Confusió per *interrey*.

³ Ancus Marci. El manuscrit font devia portava el nom copiat junt, com P9; d'aquí la confusió.

⁴ *sperant*: Traducció massa literal d'*attendans*, que aquí significa 'atent a'.

⁵ *continuades*: Error que deriva del text francès i que es documenta en P9 i P18; la resta de manuscrits de F^a porten la lliçó correcta, que és *continees*.

⁶ *a punt*: 'en el moment oportú' (DCVB s.v. punt), com el francès *à point* (DMF s.v. point).

⁷ I.e. el mateix *Maraucio*. Per a les diverses formes d'aquest nom, vegeu cap. 30, n. 7.

⁸ Cf. *respondirent les latins orgueilleusement que il cuidoyent que le roys romayns, come parecus, devoyt demener son royalme entre les temples et les autels des diex* P21. La traducció catalana segueix F^a, amb l'afegit erroni *les rommains*.

[29] AQUESTA ÉS LA HORDONANÇA ROMANA DE DESAFIAR E MOURE GUERRA CONTRA TOTS ENEMICHS

Abans havia¹ un engeny entre pau e guerra recordants del temps de Numa, son avi, e de
 5 Romulus. Tota veguada li semblava que la pau era pus necessària al reyalme de son avi que
 la guerra, com lavors lo poble fos fresch e novell. E axí li semblava que Numa havia haüda
 pau sens injúria e sens resistència en son temps, la qual, axí com li semblava, ell no podia
 haver leugerament, car vehia que lo poble latí temptava sa paciència e aquella temptada lo
 10 menyspreava. E per veritat los temps heren tals que més havia hom mester de Tul·li que de
 Numa, *id est* de guerra que de pau.² E diu ultra que Numa en temps de pau instituhí les
 religions dels déus, e que ell instituhiria les cirimònies de les [25r] guerres no solament fer e
 mantenir, hoc encara de guerres donar e obrir e envehir. Los drets dels dits altars (d'on los
 preveres facials, qui són instituhits a fer tenir les liguances e a fer restituhir les coses toltes
 en temps de treves) vench antiguament d'una gent anciana que hom deya Equitubes.³ E
 15 era la ordonança aytal com⁴ lo leguat, là hon venia en les encontrades d'aquells qui havien
 rompudes les treves pillant o portant ço de l'altra partida,⁵ per les coses toltes demanar e
 cobrar de aquelles gents, lo dit leguat devia cobrir son cap de drap de lana vermella e dir
 aquestes paraules:

1 contra tots] [...]tra [...] L, contra tots L o L' 5 li] lin L 8 latí] leti o lati L, lati L' 13 facials] facils *corregit*
 en facials L 16 de l'altra] del al altri l'altra L, del al altre l'altra L' 17 drap de] *add.* L' 17 dir] di[...] L,
 dir L o L'

¹ Cf. *Ances* P21 (i.e. Ancus Marci). *Abans* és un error propiciat per les lliçons confuses dels manuscrits francesos: el nom del rei Ancus pren diverses formes que poden ser difícils de reconèixer. Es pot atribuir a una confusió del traductor: a l'inici del capítol següent el mateix nom causa un altre error (veg. cap. 30, n. 1). — *havia*: Lliçó bona (cf. *Ances avoyt ...* P21). Els manuscrit de F^a porten l'error *savoit*.

² *id est de guerra que de pau*. Glossa que no és en el text francès, però sí en el comentari de Trevet: on Livi diu *temporaque esse Tullo regi aptiora quam Numae*, Trevet afegeix: *id est bello quam paci* (f. 20r), exactament el mateix que en el text català. Veg. II.1.2.1 xiii.

³ Cf. *il institueroit les cerimonies des guerres non pas seulement fayre et meyntenir, mes encores des guerres indire, ouvrir et envayr*. [calderó] *Le droyt, dit Ances (dont les prestres fecials, qui sont institués ans aliances fayre tenir et au[s] choses ravies en temps de treves fayre restituer) vint anciennement d'une gent ancieyne que l'en disoyt les equitules* P21. En F^a, *le droyt, dit Ances* ha esdevingut *les drois des diz autelz*. Així s'entén com a complement directe d'*envahir*, en lloc de subjecte de *vint* (*envahir les drois des diz autelz*), i es malmet la sintaxi del fragment. La traducció catalana arrossega els errors de F^a. Cf. *ius ab antiqua gente Aequiculis quod nunc fetiales habent descripsit, quo res repetuntur* lat. ('va copiar a l'antiga gent dels equículs el dret que ara tenen els fecials, amb el qual reclamen les coses'). Puntuo correctament per facilitar la lectura. — *Equitubes*: Coincideix amb l'error de P9, però la confusió b/l es podria haver produït independentment del text francès.

⁴ Cf. *Si estoyt l'ordonance tele que le legat... P21*. El text català segueix F^a: *aytal com* tradueix *telle quant* (*quant* sempre és traduït per *com* temporal).

⁵ *l'altra partida*: Esmeno L i L' segons F^a. L copia *ço del al* [canvi de línia] *altri l'altra partida*, i L' corregeix *altri* per *altre*. El terme *altri* podria ser una lliçó alternativa a *l'altra partida*.

—Ojes tu, Júpiter! Oyes aquestes encontrades, e tot lo país ohia, e les dehitats
 20 celestials hoyen lo dret divinal!⁶ Yo són —dehia ell— públich misatge del poble romà e
 vench aquí justament e piadosament com a leguat. E per aço hom dóna fe a mes paraules.

E lavors lo dit leguat començava a fer sa demanda, e feya son testimoni del déu
 Júpiter⁷ dihent aquestes paraules:

—Si yo no dignament e no justament deman aquestes coses ésser retudes e
 25 restituhides al poble romà e a mi, tu, Júpiter, no·m leix tornar ni entrar en la terra sa ne
 alegra.

Lavors lo leguat se'n passava tot oltra e replicava les paraules al primer que trobava,
 e en aquesta guisa a l'entrant de la cort, en dient algun poch de ses paraules e de sos
 sagraments axí com li donava vigares.⁸ Si hom no li volia retre les dites coses dedins XXX
 30 jorns —car tant de temps hi havia de dilació—, lavors ell los dehia e denunciava la bataylla
 e lo desafiament dient aquestes paraules:

—Tu Júpiter, e tu Juno, tu Quirín!⁹ E vosaltres déus celestials tots, e vosaltres déus
 terrenals¹⁰ tots, e vosaltres déus infernals tots! Yo vos protest que aquest poble és injust e
 no vol retre ço qui és de dret. Mas en nostra terra nós consultarem nostres senyors en qual
 35 manera nós porem recobrar nostre dret.

E axí lo dit leguat se'n tornava a Roma per conseyllar. E lavors lo rey demanava
 conseyll.¹¹ E dehia aquestes paraules al primer a qui ell parlava de les coses, dehia ell:

—Dels plets e de les qüestions o causes de les quals lo pare patrat del poble romà
 querites ha demanat e request del pare patrat dels prisques latins o¹² dels hòmens prisques

22 començava] comença L 25 ne] e L, ne L' 33 terrenals] eternal L 33 vos] *add. L'* 36-37 demanava
 conseyll] consellaua e demanaua conseyll L 38-39 romà querites] Roma · Querites *corregit en* Roma L

⁶ Cf. — *Oyes, dist il, Jupiter ! Oyent cestes contrees — et nomoyt le pais —. Oyent les deités celestes le droyt divin !* P21. Els manuscrits de F^a transmeten dos errors: *oyes cestes contrees* en lloc de *oyent cestes contrees* (amb el verb i el subjecte que no concorden), per analogia amb la frase anterior; i *oyant les deités* en lloc de *oyent les deités*, confonent l'imperatiu per la forma pròpia del gerundi. En la traducció catalana, el primer error és l'únic que es manté. A més, *et nommoit le pays* s'ha incorporat i adaptat al parlament del legat, potser per confusió.

⁷ S'entén que feia del déu Júpiter el seu testimoni.

⁸ *a l'entrant de la cort*: Falta un petit fragment per salt d'igual a igual (cf. r. 28 del text francès). No altera el sentit del passatge. — *en dient*: En el text francès hi diu *en muant*, 'canviant'. El canvi es pot atribuir tant al traductor mateix com a la confusió d'un copista.

⁹ Cf. *Audi, Iuppiter, et tu, Iane Quirine* lat. La confusió de Janus per Juno és de Bersuire o del text llatí que traduïa.

¹⁰ *terrenals*: Esmeno l'error que transmet L, que pot haver comès fàcilment un copista català: *terrenals* escrit de forma abreujada es pot confondre amb *eternal*, encara més en el context en què es troba el terme.

¹¹ *demanava conseyll*: Esmeno la repetició que transmet L, tot i que podia trobar-se ja en la font francesa.

¹² *o*: Cf. *et* P21. O sigui, el pare patrat dels antics llatins i els homes antics llatins. La confusió de *et* per *ou* ja es troba en F^a.

40 o¹³ latins, les quals dites coses no han volgudes retre ne pagar ni satisfere e heren tenguts a retre-les e pagar o fer pagar, donques diguats-me què·m consellats.

E lavores aquel responia en aytal manera:

—Yo determén e jutge e consent e atorch que aquestes coses deguen ésser demanades e recobrades per bataylla e per guerra.

45 E axí o demanava hom als altres tot per orde, e caschun responia a sa voluntat. E si s'esdevengués que la major partida consentís la guerra, lavors lo prevere feial, qui era ordonat a les liguances, confirmava-ho. E prenía una asta ferrada e sanguonosa cremada a la hun cap e anava-se'n a aquella terra o ciutat hon devien fer la guerra. E en la presència de tres jóvens, dehia aquestes [25v] paraules:

50 —Los prisques latins han fet e fortfet contra lo poble dels romans quirites, e han dessernit que lo poble dels romans quirites, e lo senat de aquells ha comanat e ordonat la guerra contra ells.¹⁴ Per la qual cosa yo e lo poble romà do e denonciu e fas contra ells bataylla e guerra al poble prisque latí e·ls desafiú.

E aquestes coses dites, lo dit prevere ffecial gitava la lança en la terra dels enemichs.

55 En aquesta manera són stades demanades les coses dels latins, e la bataylla donada e carreguada. E aquesta manera de desafiaments fo de lavors en avant guardada per los romans.

40 volgudes] volguda *corregit en* volgudes L **43** Yo] e yo L **44** demanades] demanades e atorguades L, demanades L' **49** dehia] dehien L **50** e fortfet] [...] fort fet L, un fort fet L' **51** lo senat] los senats L **56** desafiaments] desafisaments L

¹³ Conjunció supèrflua. És probable que derivi del text francès: P9, P5 i P18 també la porten.

¹⁴ El text català segueix F^a fil per randa. La frase ja és incompleta en els branques altes de la tradició francesa. La llició original de Bersuire podria haver estat **Les prisques latins ont fait et fourfait contre le peuple des rommains quirites, et le peuple des rommains quirites et le senat de ceulz ont deserni, commandé et ordené la guerre contre eulx* (cf. *Quod populi Priscorum Latinorum hominesque Prisci Latini aduersus populum Romanum Quiritium fecerunt deliquerunt, quod populus Romanus Quiritium bellum cum Priscis Latinis iussit esse senatusque populi Romani Quiritium censuit consensit consciuit ut bellum cum Priscis Latinis fieret* lat.). Alguns manuscrits (e.g. P1, P14, P12 o N3, també P5) ometen el fragment *ont desserni que le peuple des rommains quirites*: semblaria que és per esmenar sintàcticament la frase, però és probable que només sigui un error per omissió (coincideix amb un salt d'igual a igual). Els manuscrits del grup F^r (P7 i P20), que recorre al text llatí en alguns passatges (veg. II.1.1), corregeix l'error completant la frase: *Les prisques latins, si estoit la, ont fait et forfait contre le peuple des roumains quirites, et ont desserni que le peuple des roumains quirites face guerre contre eulx, et le senat l'a commandé et ordené.* — dessernit: Llegiu «discernit».

[30] EN QUINA GUISA LOS ROMANS DESCONFIREN LOS LATINOS

En aquest temps,¹ lo rey dels romans comès² la cura de les coses sanctes e dels sacraments e los serveys dels déus als preveres e als bisbes. E scrisqué e elegí una host tota novella, e
 5 anà-se'n en una ciutat dels latins que hom appellava Policara e pres-la per força. E segons la manera dels altres reys, sos predecessós, los quals havien auçmentat e crescut l'imperi de la ciutat de Roma dels³ enemichs transportats en la ciutat, ab açò ell ha transportat a Roma tot lo poble de la ciutat de Policara. E com fos axí que los sabins haguessen complit tot lo loch entorn lo Capitoli e los albens de⁴ la muntanya Celius, lo rey atorguà lo munt Aventí a la
 10 novella multitut per habitar, als quals ajustà hom assats tost après aquells de la ciutat de Celius,⁵ qui foren preses. Los dits prisques latins havien trobada la ciutat de Policayre buyda. E de cap⁶ la host dels romans tornà e destruhiren-la de tots punts, e abateren la dita ciutat, a ffi que'ls enemichs no s'i poguessen pus alotgar.

Aprés aquestes coses, tota la bataylla tornà contra una ciutat appellada Medul·la. E
 15 fo la victòria una gran peça dubtosa, car la ciutat era segurament fermada de fortalises e molt bé establida, e les tendes dels romans eren en loch pla e ubert. E sovent s'esdevenia que la host dels latins devallava pres de la host dels romans e's combatien ab les banderes desplegadas. Mas finalment, totes les bataylles arrenquades e meses avant, Ancus⁷ rey ha haüda victòria e preses grans preses. E se'n tornà a Roma.

20 Lavors prengué e reebé en la ciutat de Roma molts de cavallers latins, als quals, a ffi que lo palau e lo munt Aventí se ajustassen ensemps, hom los assignà per habitar les plaçes

3 sanctes] anctes L, sanctes L' 9 albens] Albans lo[...] L, Albans L o L' 9 de la] de la L, la L'
 17 devallava] deualla L, deuallaua L' 17 combatien] comatien L, combatien L' 18 desplegadas. Mas] desplegadas Mas finalment totes les banderes desplegadas arrenquades Mas L, desplegadas Mas L o L'
 18 Ancus] astus o aucus L, astus L' 21 e lo] del L

¹ *En aquest temps*: Solució adoptada segurament pel traductor davant d'un mot que no va saber reconèixer com al nom del rei, *Ancus* (vegeu les diverses variants que porten els manuscrits de F^a). Cf. cap. 29, n. 1.

² 'Encomanà' (DCVB s.v. cometre).

³ Preposició amb valor d'agent o instrument, traduïda literalment del francès.

⁴ *de*: Preposició supèrflua. És probable que ja derivi de la font francesa: G1 també la porta (els altres manuscrits de F^a no), i és poc probable que dos testimonis cometin aquest error independentment. L' fa una bona esmena eliminant la preposició.

⁵ *Celius*: El nom de la ciutat és *Telliene* (P21), però en F^a s'ha corromput en *Cellione*. La semblança entre l'error transmès per F^a i *Celius*, el nom de la muntanya que apareix més amunt (r. 9) devia provocar la repetició. Notem també que en el text català és omès el nom de l'altra ciutat presa junt amb Tel·lena (r. 12 del text francès).

⁶ *de cap*: Tradueix *de rechief*, que vol dir 'altre cop'. També al cap. 32, r. 46.

⁷ Ancus Marci. El nom d'aquest rei pren formes diverses al llarg dels capítols 28-32 i 35: *Marancio*, *Auscus*, *Austus*, *Ancus*. *Ancus* és la correcta, i la que coincideix amb F^a; *Auscus* i *Austus* són males lectures. Fins en aquest capítol, la més habitual és *Auscus* (per aquest motiu, de les dues variants que L copia aquí, *Astus* o *Ancus*, L' elimina la segona); després ho serà *Ancus*. Pel que fa a la forma *Ancus*, L tendeix a escriure-la *Ancus*, però no sempre és clara la grafia. La regularitzo segons la forma correcta, amb n. La vacil·lació n/u també es troba en els manuscrits francesos.

de Uncie, qui eren entre abdós. E axí ajustà hom a la ciutat la muntanya de Janiculo, no pas per fretura d'espai ne de loch, mas a ffi que'ls enemichs en temps sdevenidor no poguessen ocupar la força⁸ d'aquell loch. E han murada la dita muntanya e fet un pont de
 25 fusta per passar desobre lo Tìbre. E hagueren [26r] haüda la fossa dels Quiricians, qui no era pas petita força quant en loch pla, fo feta per lo rey Auscus.⁹ E com lo rey consideràs que la ciutat era molt crescuda e molt plena de gent e que molts de crims e de mals començava hom a fer amaguadament e privada, dels quals alguna veguada se sabia tentost la veritat,¹⁰ ell féu fer una càrcer pública gran e alta al mig loch de la vila per repembre¹¹
 30 l'ardiment dels malvats.

La ciutat no cresqué tan solament en lo temps d'aquest rey, mas l'imperi e lo poder romà cresqueren tots ensemps, car ell tolgué als vehians la forest de Masie e dilatà e examplà sa senyoria fins a la mar. E edificà aquella ciutat que hom appella Hòstia là hon Tìbre¹² se n'entra en la mar. E axí mateix edificà salines entorn la mar pres de Hòstia. E
 35 totes coses per bataylles noblament complides, ell examplà e cresqué lo temple e la casa de Jovis Feretri.

25 fossa] força L 27 crescuda] crescad[...] L, crescuda L o L' 29 càrcer] carc[...] L, carçer L'
 29 repembre] repenbre L, rependre L' 33 examplà] exemple L, exampla L' 35 examplà] exemple L,
 exampla L' 36 Feretri] feretri L, feretri L o L'

⁸ Aquí 'fortalesa' (DCVB s.v.). El mateix a la r. 26.

⁹ *E hagueren haüda ... rey Auscus: Hagueren haüda* és afegit en relació amb F^a, i malmet la sintaxi i el significat de l'oració. L'afegit podria ser fruit d'una lliçó confusa en el manuscrit font: *ensement* ('semblantment'), potser escrit abreujat, es podria confondre amb **eurent*. — *fossa*: Esmeno l'error que porta L, *força*, provocat per la repetició del terme *força* en aquest fragment.

¹⁰ *dels quals alguna veguada se sabia tentost la veritat*: Cf. *desquels aucune [fois] l'en ne pooyt pas tantost savoir la verité* P21. En F^a, hi falta el verb *savoir* i la frase queda incompleta. El manuscrit font de la traducció havia estat corregit amb la restitució del verb, però no amb la resta de la frase que omet F^a. P9 ha esmenat l'error escrivint *l'en a oy la verité*, però aquesta no és la lliçó que segueix el text català.

¹¹ 'Reprimir' (DCVB s.v.).

¹² Manca l'article davant de *Tibre*, però en P18 tampoc no hi és. El mateix nom tampoc no porta article al cap. 7, r. 6.

[31] EN QUINA MANERA LUCUNUS¹ LEXÀ SA TERRA E VENCH STAR EN ROMA, E DE LA ÀGUILA QUI LI LEVÀ SON CAPEL DEL CAP E LLI TORNÀ ALTRA VEGUADA, E FO NOMENAT PRISCUS TARQUINIUS

5 En aquest temps, Austus regnava en Roma. Sdevench-se que hun hom appellat Lucunus, saví e rich, era vengut en Roma per cobeejança e per sperança de conquerir alguna gran honor. Car en la ciutat de Tarquina, d'on era nadiu, li semblava bé que no y poria gran honor conquistar per tal com Domanico, son pare, era llà vengut pobre hom e stranger de la terra de Corinti. Aquest Domanicus havia conquistades en Tarquina grans riqueses e engendrats dos infants, és a saber, Lucunus, lo primer, e Arcus, lo segon. Arcus morí abans
10 de son pare e lexà sa muller prenys, mas negun no·n sabia res. Son pare morí tantost après e lexà totes ses riqueses a son fill Lucunus, e no féu neguna menció del fill de son altre fill, qui era encara a néxer, car ell no·n sabia res. E axí l'infan nasqué, qui fon appellat Egerion, qui vol atant dir com pobre e freturós, per ço com ell no hac gens dels béns de son avi e
15 Lucunus los hac tots devers si.

Lucunus fo rich e ses riqueses li cresqueren coratge. E pres en matrimoni huna donzella de alt loch appellada Tanaquill, la qual era axí bé de gran coratge que ella no podia sofferir ne sostenir pus humil stat que sa natura requeria. E per tal com ella vehia que los sturques e los Tarquins menyspreaven son marit e havien enveja sobre ell per ço com era
20 de stranya nació, ella no poch sofferir l'endeny² ne lo menyspreu de aquells. Abans oblidà la amor natural que cascun ha a sa terra, e no donà res en res que hagués sol que ella pogués veure son marit en honor.³ E donà-li de conseyll de anar-se'n de Tarquina per star en algun altre loch. E semblà-li que lo loch del [26v] món hon persones stranyes podien més ésser honrades e avançades era Roma, en la qual era lo comú poble novell e per tal tota noblesa
25 hi era sobtosa e novella, emperò és hi engendrada per virtut, e pròpriament és loch pertanyent a hom fort e prous e excercitat. E recitava-li⁴ en quina manera Tassius en temps

1 Lucunus] [...]umjs L, lucunus L' 5 Lucunus] [...]unus L, locunus L' 8 llà vengut] vengut la L, lla vengut L' 10 Lucunus] lu[...]u[...] L, lucunus L' 14 per] e per L 18 requeria] no requeria L 19 menyspreaven] menyspreauen L, menyspreauen L' 20 ella] ell L, ella L o L' 20 menyspreu] menyspreu L, menyspreu L' 21 que¹] qui L, que L o L' 21 cascun] cascuna L 25 hi¹] li L, hi L' 25 e¹] add. L' 25 hi²] add. L'

¹ *Lucunus*: L¹ corregeix el nom els primers tres cops que apareix (r. 1, 5, 10); no es llegeix què havia escrit L sota la correcció. Cf. *Lucumo* P21.

² 'Indignació' (DCVB, s.v.). Cf. *ferre indignitatem non potuit* lat. *Indignitatem* és traduït en francès per *dangier*, que significat 'tort' (LAF s.v.). El significat d'*endeny* és més proper al llatí *indignitas* que al francès *dangier*, però això no implica necessàriament que *endeny* depengui del text llatí: el traductor podia haver trobat en francès un error com **dedaing*.

³ O sigui, no es preocupà de res més que de veure el seu marit honorable.

passat, stranger, per sa virtut havia regnat en Roma e stat elegit per regnar; e com Numa, qui era nadiu de Cures, e Hancus, qui era nadiu dels sabins, qui de part de mare solament era noble, per una sola ymaginació —és a saber, que ell era nebot del dit Numa—, foren per
 30 lur virtut reys e senyors de Roma. Assats leugerament féu Tanaquil son marit consentir a⁵ leixar sa terra e partir-se de Tarquina, majorment com aquesta terra no era pas sa pròpia terra sinó solament de part de sa mare.

Axí que ell e sa muller prengueren lurs béns e se n'anaren en Roma. E là hon ells foren en aquella part de Roma que hom diu Geniculus e ells eren asseguts en carro, una
 35 àguila vench de alt e stès ses ales dolçament sobre ell volant, e pres un capell que lo dit Lucinus havia sobre son cap e levà-lo-li⁶ ab gran crit dessús lo carro. E axí com si ella hagués fet ço que los déus li havien manat, ella tornà arrere e li tornà son cappell en lo cap assitiat covinentment. Lavors se n'anà en alt sens neguna trigua. Tanaquil, sa muller, fo molt alegra d'aquest prodigi e de aquesta maravella celestial, axí com a fembra qui molt
 40 sabia de auguraments e de devinar segons la costuma dels strusques, d'on ella era nadiua. E tantost abrasà son senyor e li manà que hagués sperança de altes coses, dient que aquell auçell, qui era vengut de la part del cel e qui era stat misager del gran déu Júpiter, li era significança de sobirana altea, que en tant com era stada il·luminada, açò és sa honor, e li havia divinalment retudes ses speranças e sos pensaments.⁷

45 Per açò ensemps abdosos se'n són entrats en la ciutat e compraren un alberch. E la gent de la vil·la appellaren-lo Preston Tarquinon, car la novelletat e habundància de ses riqueses lo fahia a tots meravellós. E axí mateix él aydava bé a sa fortuna per cortesia e per bell parlar, e liguava ab si mateix tots aquells que podia per beneficis. E féu tant que la sua

28 part] prt *amb abreviatura de ar* L 29 ell] ell qui L 30 a] e L, a L¹ 34 Geniculus] Genculus L, Geniculus L¹ 36 levà-lo-li] leua lo liu L 37 ella] ell L, ella L¹ 42 misager del gran déu Júpiter] [...] L, misager del gran deu Jupiter L¹ 46 la²] *add.* L¹ 48 beneficis] be beneficis L

⁴ *en la qual era ... exercitat*: El text català simplifica la sintaxi en relació amb el francès, afegeix algun element i esmena un error que porten tots els manuscrits de F^a (*et proprement lieu* en lloc de *est proprement lieu*). Accepto les correccions de L¹ (veg. aparat r. 25), necessàries perquè la frase funcioni. — *hom fort e prous e exercitat*. *E recitava-li...*: Cf. *home fort et prous et virtuous. Et li metoyt avant...* P21. Els manuscrits de F^a, excepte P9, substitueixen *virtuous* per *exercitant*, una lliçó que no és exclusiva d'aquesta branca; P9 ho substitueix per *recitoit*. El text català porta els dos errors, el de P9 i el de la resta de manuscrits de F^a, i elimina *et li mettoit avant*, que no li cal tenint *recitava*.

⁵ *a*: L havia escrit *e* i L¹ ho corregeix per *a*, que és la lliçó bona. El mateix error de còpia s'ha produït també en els manuscrits P18 i H, però això no implica que l'error de L depengui de la font francesa: és un error poligenètic.

⁶ *levà-lo-li*: Combinació de pronoms gens usual en el text, especialment després del verb. Esmeno L (*levà-lo-li-ü*) en vistes de casos com *lo li manà* (cap. 20, r. 55) o *lo li denegarien* (llibre II, f. 50v) i del text francès.

⁷ Cf. *en tant come il avoyt ousté a l'umeyne teste son boneur et le li avoyt devinement rendu* P21. Per confusió de grafies, *a l'umeyne* ha esdevingut un mot sense significat en F^a, *halumeme*, i *teste* s'ha confós per *cest*. El traductor ha traduït *halumeme* per un mot semblant gràficament, *il·luminada*, fent referència a la *sobirana altea*; probablement ha entès **esté enlumené*. A més d'això, l'oració està mal separada de la següent (veg. r. 44-45 i cf. r. 43-44 del text francès).

fama s'estès fins a l'alberch del rey, sí que dedins breu temps ell hac officis e familiaritat
 50 amb lo rey. E fon de son conseyll públich, axí en casa com en bataylla. E breument⁸ a
 parlar ell era axí spert e savi que lo rey mateix lo lexà tudor de sos fills en son testament.

Ancus, donchs, regnà XXVIII anys par e egual als altres reys anscians en l'art e en
 glòria, en fet de pes e de bataylla.⁹

50-51 breument a parlar] a parlar breument *L* 52 l'art] laor *L* 52 XXVIII] XXXVIII *L*, XXVIII *L* o *L'*
 52 egual] equals *L*, equal *L* o *L'*

⁸ 'Al cap de poc temps'.

⁹ *l'art*: Esmeno l'error que transmet *L*: *laor*. Fa sentit, però és l'error d'un copista català influït per *glòria* (és fàcil confondre *l'art* per *laor* en català en aquest context). — *pes*: Confusió del traductor: devia llegir una variant gràfica com la de P9, *pes*, en lloc de *paix*.

[32] EN QUINA MANERA PRISCUS TARQUÍ FO FET REY DE ROMA

Los fills del rey Ancus eren ja pres de haver edat e [27r] Tarquí, lur tudor, fahia molt gran instància que los comices —és a saber, los temps stablits a crear rey— fosen cuytats e
 5 ordonats. E féu e ginyà per frau que a aquella jornada no y fossen los fills del rey. E no y foren, car ell los havia trameses defora de la vila per caçar e sbatre. E al dit jorn, lo dit Tarquí demanà ambiciosament lo reyalme. E ordonà una rahó¹ e una manera de parlar al poble sobre açò per lurs coratges atraure e acordar a si mateix. E tot primerament ell se
 10 desiguava haver lo realme, car ell no seria lo primer strany hom, hans seria lo ters stranger, qui hauria regnat en Roma:

—Taciús —dix ell— no pas tan solament de poble pelegrí e estrany, mes encara de poble enemich e adversari, fo feyt rey de Roma. E Numa axí mateix, qui no sabia res de les costumes de la ciutat, sens que no u demanà, fo appellat defora per regnar aquí. E yo —dix
 15 ell— del temps a ençà que yo haguí poder, me transporté e me vinguí a Roma ab ma muller ensemps e ab tota ma bona ventura.³ E axí mateix yo he exçerçit lo major temps de ma edat en officis reals. E pus longuament he viscut açí que en ma terra, tant en alberch com en camps, sots i molt savi maestre. Aquest fo Ancus, vostre rei, ab lo qual yo he appreses los drets e les costumes romanes. E totstemp són stat obedient en tot ço que toca lo rey, e
 20 cortès e benigne en ço que toca los altres.

Aquestes coses conech lo poble ésser certes e verdaderes. E per tal, tentost que les hac recitades, ells lo manaren regnar dessús si mateixs. Mas per veritat aquest hom, qui en altres coses ere virtuós e noble, a ambició e cobejança de honor a tenir tot lo temps que ell regnà, axí com ell ho havia demanat.⁴ Lo rey Tarquí no hac pus gran cura de fermar son
 25 imperi que de créxer e exalçar. E per açò ell elegí cent altres anscians part aquells qui ja hi

5 e ginyà] en gina L, e ginya L' 5 no y] noy L, nos L' 12-13 pelegrí ... de poble] add. L' 23 altres] altes L
 24 ho] add. L' 25 altres] add. L'

¹ *rahó*: Lliçó que prové de F^a: cf. *oroyson* P21 (= *oraison*, 'discurs'). En F^a s'ha perdut la primera o: *raison*.

² O sigui, que ningú s'indigni contra ell. *Si mateix indignar* tradueix *soy indigner*.

³ *bona ventura*: El traductor ha entès *fortune* amb el significat de 'bona sort', i no amb el de 'riquesa'.

⁴ *a ambició ... havia demanat* (r. 23-24): En F^a la frase presenta problemes, però ja en les branques altes de la tradició és poc clara: *a ambition et covoytice de beneur a compegné tout le temps que il regna, si comme ele avoyt en demandant le regne* P21 ('l'ambició i el desig d'honor el van acompanyar mentre va regnar, tal com l'havien acompanyat quan va demanar el regne'). En F^a, *a compegné* ha esdevingut *a contenir*, i la frase ha quedat sense verb en forma personal. D'aquí prové *tenir* en català. La traducció de *elle avoit en demandant le regne* per *ell ho havia demanat* respon probablement a la voluntat d'arreglar la frase (*ho* és afegit per L¹, *ope ingenii* o restituint la lliçó del traductor).

eren, los quals appellà los pares de gents menors. E fo ben sabut per què ell los havia ben sostenguts⁵ en sa cort, car açò era per fer-se amar,⁶ sostenir e deffendre.

La primera bataylla que Tarquí féu fo contra los latins. E pres per força una de lurs ciutats, que hom nomenava Apiola. E fo pus gran assats la fama de la presa que ell pres que
 30 de la bataylla. Lavors lo rey Tarquí stablí e féu los jochs e solaçes públichs molt pus plasentment⁷ e sol·lempnament que no havien los altres reys qui foren abans d'ell. D'on ell féu stablir loch e spay als jochs que hom diu Cirçens, lo qual loch fon appellat *circus*, entorn lo qual donà poder als pares e als cavallers de la ciutat que ells poguessen fer e edifficar lochs e cadaffals per guardar los jochs. E aquells lochs foren appellats fore⁸ —és a dir, solers
 35 sobre tendes⁹ e forcats de XII peus de alt, sus lo qual loch hom guardava los jochs—, lo qual joch era de [27v] cavaylls e de cavallers qui eren venguts de la terra d'Estrúrie. Los quals jochs duraren d'aquí avant, e foren cascun any sol·lempnament fets e appellats los grans jochs o los jochs romans, entorn lo qual ell donà poder a les simples gents que poguessen fer e edifficar porxes —és a saber, sales e galeries e cavernes—.

Lo rey Tarquí havia en ymaginació de cenyir la ciutat de Roma de mur de pedra, quant la bataylla dels sabins fo empresa e empatxada.¹⁰ E fo aquella batalla axí soptana e cuytada que los sabins hagueren abans passat lo fluvi de Vienna¹¹ que los romans los poguessen empatxar¹² ne anar-los a l'encontre. Axí que enmig de Roma nasch gran poder,¹³ per ço que la bataylla fon de gran mortaldat e de victòria dubtosa. Tota veguada les dues
 45 hosts se retrasqueren en lurs tendes e ls fo donat spay de metre's en bon apareyll per començar la bataylla de cap. E avisà's lo rey que ell havia pocha de gent de cavayll. E per açò a¹⁴ les tres centòries que Romulus havia en temps passat stablides —és a saber, als

27 en] e L 28 primera] *add. L'* 29 Apiola] *add. L* 29 la fama] la fama de la fama L, la fama L o L'
 30 féu] stabli feu L, feu L o L' 32 loch¹] *add. L'* 36 cavaylls] ca [*canvi de foli*] Cauaylls L 37 duraren]
 durauen L 38 o los jochs] *add. L'* 41 sabins] Saguins L, Sabins L' 47 a¹] *om. L*

⁵ *sostenguts*: Cf. *establiz* P21. El text català segueix l'error de F^a: *soustenus*, que repeteix *sostenir*, r. 30.

⁶ *amar*: Lliçó bona, que en F^a només es troba en K: cf. *amer* P21. El manuscrit francès que manejava el traductor portava la lliçó bona, o ell mateix va saber corregir l'error *eurer* (veg. P5).

⁷ *plasentment*: Mala traducció de *planteyement*, 'abundantment' (LAF s.v. plenteïvement).

⁸ *fore*: Mot traslladat directament del francès. En francès *fore* tampoc és un terme comú; només es documenta en la traducció de Bersuire (veg. DMF s.v.) Cf. *fori* lat.

⁹ *sobre tendes*: Error del traductor: ha confós el participi *sustentés* ('sostinguts') per *sus tentes*. Potser ja estava mal separat en el seu manuscrit francès.

¹⁰ El traductor ha confós el substantiu francès *emprise* pel participi del verb *emprendre*.

¹¹ Cf. *Amene* P21, *Anienem* lat.

¹² *empatxar*: Lliçó que fa sentit i que segueix F^a, però és un error: cf. *devoyer* P21 ('desviar'); en F^a, s'ha substituït aquesta lliçó per *empeschier*, repetint el mot que apareix poc més amunt (r. 45 del text francès).

¹³ *poder*: Error de traducció provocat segurament per una variant semblant o igual a la de P18 en la font francesa: *poour*, en lloc de *paour*, es pot confondre amb *pooir*. Vegeu el mateix error al cap. 45, r. 24. Aquest error pot haver motivat la traducció del verb *eu oi* per *nasch*.

¹⁴ *a*: Restitueixo la preposició. Seria difícil que s'hagués omès en francès perquè és aglutinada a l'article (*aux*).

Ravençes, Sciences et Lecores—, ell hi ajustà¹⁵ altres centories de gent de cavayll, les quals ell nomenà de son nom. Bé és ver que per aquest Romulus les dites centories elegí per
 50 augures e per devinadors; lo dit Tarquí açò menyspreava, no u ha volgut fer.¹⁶

48 ajustà] ha vista L 48 centories] Centorios L, Centorias L'

¹⁵ Esmeno l'error que transmet L, *ha vista*, en lloc de *ajustà* (veg. aparat): s'explica paleogràficament per la confusió dels traços de i/u.

¹⁶ *Bé és ver ... volgut fer* (r. 49-50): Aquesta frase conté diversos errors: *per aquest Ròmulus* és una mala traducció de *pour ce que Romulus* (seria «per ço que Ròmul»), segurament perquè ja mancava *que* en la font francesa (**pour ce Romulus*); el relatiu que manca després (cf. *Tarquinius, qui cela mesprisoit* F^a, vs *Tarquí açò menyspreava*) podia faltar ja en el text francès o haver-lo omès expressament el traductor per tal d'esmenar la frase, que havia quedat coixa amb l'error inicial.

[33] EN QUINA MANERA LOS ROMANS PRIMERAMENT DEMANAREN LURS BATALLES PER AUGURAMENTS DE AUCELS E EN QUINA MANERA LOS ROMANS CREMAREN LO PONT DE SAVINA

5 En aquell temps, havia en la terra hun augur —açò és hun devinador en aucells— qui era appellat Accius Navius, qui dehia que neguna cosa no podia ésser feta ni mudada si los aucells no la demostraven, de la qual cosa lo rey fo indignat. E là hon ell se asolaçava un jorn en la torre de Roma, ell appellà lo devinador¹ dessus dit e li dix:

—Hora és que·m digues si és cosa possible que açò que yo he en ma pensa puscha
10 ésser fet.

Lo qual respòs encontinent que hoc e que axí li ho mostrava son augurament e sos auçells. Lavors lo rey li dix que ell havia en son coratge que los dits augures² trencàs ab son rahor³ un còdol al través.

—Pren —dix lo rey— aquest còdol e fe ço que tos oçells t’an mostrat e significat.

15 Lo augur pres lo còdol sens dubtar en res e ab lo rahor que tenia tentost lo trenquà e·l tallà davant lo rey. E per açò hom féu al dit àugur, qui havia nom Acçis, una stàtua qui havia la testa cuberta en aquell mateix loch que la maravella s’esdevench —és a saber, là hon són ara los grahons per on hom munta en la cort del comiçe a la sinistra part; aquest és aquell loch hon cascun any eren elegits tots los officials [28r] e los mestres de la host de
20 Roma—. E axí en aquell mateix loch fon posada aquella torra⁴ perquè ella fos a aquells qui après vendrien memòria del miracle. D’aquí avant honor fon feta als auguraments e a la presveria⁵ d’aquells, en tant que neguna cosa no fo feta, ne en sa casa ne en bataylla, que primerament no fos augurada e que los consells⁶ del poble la han presa per combatre. E qualque cosa altra, tant fos gran, era lexada si los oçells no los significaven ésser profitable.

1 batalles] batallers L 11 li] *add.* L' 12 son] hun L, son L' 18 on hom] hon L 21 vendrien] vendrien en L 21 avant] anant L 23 consells] consols L

¹ *devinador*: Correspon a *augur* en el text francès. El mateix mot és traduït literalment per *augur* a les r. 5 i 15.

² *los dits augures*: Error de traducció propiciat per la forma *les dix augures* de F^a: cf. *li dix augures* P21, singular amb la s de cas nominatiu. En F^a, la s de nominatiu i de plural ja es confonen; per això porta l'article plural.

³ 'Ganivet' (DCVB s.v. raor).

⁴ *torra*: Error que ja es troba en F^a i en gran part de la tradició manuscrita: cf. *cor* P21.

⁵ *presveria*: Tradueix *prestrie*. Aquesta forma no és enregistrada als repertoris lèxics consultats.

⁶ *consells*: Esmeno l'error que transmet L, *consols*. Tot i que podria ser un descuit del traductor, és un error fàcil de cometre per un copista. El mateix error es troba en altres llocs del text (veg. llibre VII, cap. 18, n. 6 a l'Apèndix 3).

25 E noresmenys lo rey Tarquí no mudà res de les centories de les gents de aquest,⁷
 ell no ordonà centories novelles. Mas ell cresqué lo nombre de les tres primeres centories
 axí com de la meytat, axí que ells eren mil CCC cavallers en tres. E foren les darreres
 ajustades a les primeres, appellades e nomenades sots lo nom de les primeres. Bé és ver que
 mantinent⁸ hom diu que són VI centories per causa e rahó d'aquest nombre qui és stat
 30 doblat.

Aquesta partida de la host trobada e crescuda, hom hac de novell bataylla ab los
 sabins. Mas ultra que la host dels romans era forçada e crescuda, han los romans usat de
 cauthela. Car ells meteren en lo riu de Amene, qui davalla en la ciutat de Sabina, gran
 quantitat de fusta, la qual ells liguaren ensemps e amuntanyaren,⁹ e puix hi meteren foch. E
 35 axí tot cremant, lexaren-ho anar aygua avayll. E axí aquella muntanya de lenya cremant
 vench fins desots lo pont de Sabina, qui era de fusta, e aturà's als pilars qui sostenien lo
 pont. E axí s'i pres lo foch e cremà tot lo dit pont. Car lo ven aydava a encendre lo foch, la
 qual cosa fo spaventable e pahorosa a la host dels sabins, per ço que lo cremament¹⁰ del
 pont empatxava que no poguessen fugir, en tant que molts n'i hac qui's neguaren en lo
 40 fluvi. Dels quals les armes nadant dessus l'aygua vengueren en Roma per lo Tibre, e aquí
 foren conegudes, la qual cosa féu la victòria dels romans pus famosa, abans per poch que
 ella hi fos denunciada.

En aquella batalla fo sobiranament gran la glòria de les gents a cavayll, qui heren en
 dos corns de la host, a dextra e a sinistra. Cor là hon ells veeren que lur gent de peu, qui
 45 eren en mig loch, se desbarataren, ells corregueren de una part e d'altra contra les ligions
 sabines, les quals cruelment corrien sobre lurs gents qui se'n fugien, e los aturaren e
 ruxaren¹¹ e desbarataren. E los sabins fugiren a grans corsos¹² vers les muntanyes, mas

26 ordonà] ordonaua L, ordona L' 28 Bé és] be [...] es L, be es L o L' 31 crescuda] trestuda L
 33 Amene] Amene amb *til·la de nasal supèrflua* L 35 muntanya] muntany L, muntanya L' 38 fo] fo · la qual
 cosa fo L, fo L o L' 39 n'i] *add.* L' 40 les] *add.* L o L' 45 mig] mi[...]h L, mig L' 46 fugien] fugien L,
 fugiren *corregit altre cop en fugien* L' 46-47 e los aturaren ... fugiren] *add.* L' 47 corsos] cossos L

⁷ *de aquest, car*. És una mala traducció de l'expressió *de cest que*, que s'ha d'entendre com «de ce que», 'perquè'
 (veg. P18 P5 a l'aparat)

⁸ *mantinent*: Traducció literal de *maintenant*, que en francès té el sentit 'actualment'.

⁹ *amuntanyaren*: S'ha d'entendre 'amuntegar', com el francès *atassés*. No és enregistrat amb aquest significat als
 repertoris lèxics.

¹⁰ *cremament*: El text francès diu *rompement*. La lliçó *cremament* és induïda pel context (el pont de Sabina es
 crema) i es pot atribuir al traductor mateix.

¹¹ *ruxaren*: Amb el significat de 'fer fugir', el mot es documenta en català a Mallorca i a Tortosa (*DCVB* s.v.
 arruixar). Aquí, però, tradueix el verb francès *ruserent*, calcant forma i significat.

¹² *corsos*: Esmeno l'error de L (*cossos* per *corsos*), molt fàcil de cometre en català. El mateix error al cap. 17,
 primer incident.

pochs n'hi hac qui hi poguessen attényer, car la major partida d'ells, axí com dit és, fo constreta per les gents de cavayll saltar al fluvi.

50 Tarquí [28v] se pensà que bon fóra que ell anàs derrera sos enemichs, los quals sabia que heren pauruchs e torbats. E per açò ell tramès en Roma la presa e'ls personers. E les despulles dels enemichs consecrà al déu Vulcà e les cremà totes en un gran foch, car aytal era la manera del sacrifici. E menà la host en los camps dels sabins. E jatsia ço que los sabins haguesen feta malament lur bataylla e fossen sens speranza d'esmenar-la,

55 noresmenys per la faena, qui era axí cuytada car ells no havien spay de conseyllar, ells isqueren al davant dels romans per manera de bataylla avalotada. Mas, per veritat, ells foren aquí altra veguada vençuts. E lavors ells demanaren pau, la qual los fo atorguada. Mas la ciutat de Col·latí e tota la terra de Gualata¹³ fins en Roma lus és stada tolta. E Egerius, lo nebot del rey Tarquí, romàs là en stablida.

60 La manera com aquells de Col·latí se reteren als romans fo aquesta, axí com yo he entès. Lo rey primerament demanà als leguats e als doctors de Col·latí e tramès a ells per donar la vila.¹⁴ E dix aquestes paraules:

—Sots vosaltres —dix ell— leguats o orators de Col·latí tremesos a mi per retra e per donar vosaltros mateixs e lo poble de Col·latí?

65 E respongueren:

—Nós ho som.

Aprés ell los dix:

—Lo poble és en son poder o en poder d'altri?

E respongueren-li:

70 —En lo seu.

Aprés los dix ell:

—Retets-vos e donats vosaltres mateixes e lo dit poble, la ciutat, los camps, l'aygua, los térmens, los temples, los alberchs e totes coses divines e humanes en mon poder e en mon manament¹⁵ e del poble romà.

48 la] la la L 48 com] com com L, com L' 50 derrera sos enemichs] contra sos enemichs e derrere ells L, derrera sos enemichs L' 52 Vulcà] vulça L 52 gran foch] foch gran L, gran foch L o L' 57 aquí altra veguada] altra veguada aqui L, aquí altra veguada L' 60 manera] manera ne L 71 los] li L 72 l'aygua] lagua L, laygua L

¹³ Cf. *le pays de Colace* P21. *Galatte/Gualata* és un error exclusiu del grup F^a.

¹⁴ *e tramès a ells*: Els canvis respecte al text francès, que no milloren la frase, es poden atribuir al traductor o a errors en el procés de còpia: s'ha afegit una conjunció *e*; el participi *tramès* en francès passa al pretèrit perfet *tramès*; i *a lui*, que es refereix a Tarquí en francès, passa a *a ells*, referit als llegats sabins, en català. El sentit de la frase no varia, però és menys clar.

75

E respongueren:

—Nós ho donam e abandonam.

—E yo —dix ell— ho reeb.

¹⁵ *mon manament*: Correspon al francès *ma dition* o *dicion*, ‘jurisdicció, domini’ (*LAF* s.v. *dition*; cf. *meam ... dicionem* lat.), amb les variants *jurisdicion* (G1) i *subjection* (H). *Manament*, amb el sentit de ‘domini’, podria ser traducció de qualsevol d’aquestes variants, tot i que és possible que el fet que *dicion* també sigui una forma de *dition* (‘mot’) pot haver determinat la traducció.

[34] EN QUINA MANERA LO CAP DE L'INFANT SERVILIUS¹ GITÀ FLAMA DE FOCH CREMANT

La bataylla sabina perfeta e acabada, lo rey Tarquí triumphant —és a saber, en glòria de victòria faent— se n'és entrat en Roma. E puix mogué guerra als prisques latins. Mas açò
 5 fon sens venir a bataylla ne a guerra campal, abans menant ses gents d'armes de vila en vila. E·ls vençé, e domdà tot lo nom dels latins. E pres Cornicula, Fficula Vetus, Comarie e Trucamena, Ameriòla, Medula e Nomença, tant del poble latí com d'aquells qui als latins se eren ajustats jaquins los romans.

E lavors lo rey dels romans hac feta pau ab los latins, veents que ell havia
 10 començades a ffer obres de pau per pus grants e entenents coratges que ells no havien fetes les faenes pesants de les guerres dessús dites.² E no volgué que lo dit poble romà fos pus en repòs dins casa en temps de pau que ell era stat en los camps en [29r] temps de guerra. Car la ciutat de Roma, la qual havien haüda en propòsit de cényer³ e encloure de mur de pedra, mas la guerra dels sabins los havien empatxats, se pres a cloure e a murar tot entorn. E per
 15 buydar les aygües qui·s sgotaven en los lochs baxos o en los valls de la vila qui eren entre les muntayes, ell féu fer clavegueres e ayguaduyts desots terra per fer devallar aquelles aygües en lo Tíbre. E axí féu secar los paluts o marjals de dins Roma. E axí lo dit rey fundà lo fonament en la casa de Jovis en la muntanya e illa del Capitoli,⁴ en significança en son cor de la magnitut e granea de aquella, la qual ell havia vista en lo començament de la
 20 guerra sabina.

En aquell temps, en la casa del rey sdevench una maravella e un molt gran signe. Car de hun infant durment que hom appellava Servius Tul·lius la testa gità flama, axí que en la presència de molta gent fo semblant que lo cap li cremàs. E com a la clamor de molts lo rey fos despertat, alguns n'i hac que volgueren portar aygua per apagar la flama, mas la

3 és] e es L 7 Nomença] vomença L 10 començades] començada L, començades L¹ 13 e encloure de mur] de mur e encloure L 13 de⁴] de de L, de L o L¹ 14 se] E se L 15 eren] ere L 22 Tul·lius] tuillius L, tullius L o L¹

¹ *Servilius*: Error per Servius, que ja es troba en la rúbrica de molts manuscrits francesos. Ara bé, excepte aquesta rúbrica i un lloc a la r. 55, els manuscrits de F^a acostumen a portar la forma *Servius*, la correcta, excepte G1, que sempre porta *Servilius*. En la traducció catalana (caps. 34-40 i 48), s'utilitzen les dues formes indistintament, tot i que predomina *Servilius*, com en G1.

² *E lavors ... dessús dites* (r. 9-11): El canvi de posició de *veents que* en relació amb el text francès altera l'ordre dels esdeveniments i obliga a modificar els temps verbals de la frase. — *ells no havien fetes*: Error que ja es troba en F^a: cf. *Li roys des romeyns ... a comencé a fayre euvres de payz par plus grans et ententis courages que il n'avoit fayt les besoygnes pesantes des guerres desus dites* P21. El subjecte ha de ser sempre el rei Tarquí, per tant, en singular.

³ 'Cenyir'.

⁴ *lo fonament en la casa de Jovis*: cf. *les fondemens de la meson de Jovis* P21, que és la lliçó bona, contràriament a la de F^a i al text català. — *la muntanya e illa del Capitoli*: El doblat tradueix *l'aire*, 'lloc' (LAF s.v.). El Capitoli és una muntanya, però no una illa. El traductor podria haver entès **l(a) ile*. Llavors *muntanya* podria ser una correcció afegida sense eliminar l'altra lliçó.

25 reyna ho vedà. E axí, com la clamor de les gents fo passada, lo rey deffené que negú no·l despertàs fins a ttant que ell mateix se despertàs. A la fi l'infant se despertà e la flama se n'anà ensemps ab lo dormir. E la reyna Tanaquill appellà lo rey en loch secret e dix-li aquests mots:

—Rey, veets vós aquest infant que nós nodrim axí humilment e axí petitament. Per
30 veritat sapiats que entorn nostra mort, nostres coses dubtoses, ell serà deffenedor de nostra reyal sala afflaquida e tribulada.⁵ E per ço consell yo que nós lo nodriscam d'ací avant en molt gran diligència, axí públicament com privadament, axí com a matèria de nostra gran honor.

Lavors lo rey e la reyna reeberen aquell infant en loch de lur propri fill e li feren
35 appendre e mostrar arts e sciènces, per les quals moltes veguades havem que los humans enginys se il·luminen e's desperten en los casos⁶ de molt grans fortunes.

Sí s'esdevench que los déus lo amaren e lo jovencell cresqué, qui per veritat havia indústria reyal. Axí que en aquest temps següent hom çerquava per tota la ciutat de Roma
40 marit sufficient per la filla del rey. E no n'í hac negú entre tot lo jovent de Roma qui per ninguna art li pogués ésser comparat o davant posat. Axí que lo rey li donà sa filla. Alguns volgueren dir que aquest infant fo sclau e que per tal hac nom Servilius Tul·lius e serví com ell era infant. Mas a aquesta oppinió contradiu e resesteix la gran honor que lo rey li féu donant-li sa filla. Mas, d'altra part, yo són d'altra oppinió, e són de la sentència de aquells
45 qui dien que, quant la vil·la Cornicule fo presa per los romans axí com desús és dit, lo príncep de aquella vila, qui havia nom Servius Tul·lius, fo mort en la guerra, e sa muller, qui era prenys, ab les [29v] altres catives fo amenada en Roma. Sí que la reyna Tanaquil conegué que ella era nobla dona, per què no volch que ella fos sclava, ans la appellà a si mateixa en son palau e aquí infantà aquest infant. E per aquest gran benefici que la reyna li féu e per la familiaritat que la mare de l'infant sabé percaçar ab la reyna, la dita mare de
50 l'infant cresqué en stament e l'infant fon nodrit en la cort del rey en honor e en caritat. Mas tota veguada la fortuna d'ella, per tal com era stada presa e amenada en la mà de sos enemichs, feyia tothom cuydar que Servilius fos stat fill de sclau.

29 humilment] humiliment L, humilment L o L' 41 volgueren] volen L, volgueren L' 46 les altres catives] los altres [canvi de foli] catius L, los altres [canvi de foli] catives L' 47 no] ella no L, no L o L' 49 la³] om. L 52 Servilius] Sesuilius L

⁵ Els canvis respecte al text francès poden tenir origen en un error en la font: *entorn* sembla derivar d'un error **entour* en lloc de *encore*, i això podia motivar el traductor a modificar la frase (substituint *lumiere* per *mort*), sabent, com devia saber, que Servi succeí Tarquí al tron de Roma.

⁶ en los casos: L'error és difícil d'explicar paleogràficament: el text francès diu *au contivement*. Sembla una solució del traductor potser davant una lliçó confusa en la font francesa.

XLII anys⁷ que Tarquí havia regnat e era stat totstemps en molt gran honor Servius, no solament quant al rey,⁸ ans encara als pares e al poble. Valerius appella en son libre aquest Servius Verna. En la ystòria de la constructió de Tornay, és recitat que Tornay hagué antigament nom Nervus, per tal com ella fon feta per alguns dels romans al temps del rey Servius, qui havia nom Verna, axí com diu Valeri.⁹

54 quant al] contra lo L 56 nom] nou L 56 Nervus] lernus o neruus L

⁷ *Duodequadragesimo ferme anno* lat. Bersuire tradueix malament (són trenta-vuit anys), tot i que Trevet glossa: *Duode XLº ... circa XXXVIII anni regni eiusdem* (f. 24r). L'autor del «rémaniement» conservat als manuscrits P7 i P20 (branca F^r) corregeix l'error de Bersuire.

⁸ *quant al rey*: Esmeno l'error que porta L, *contra lo rey*. Es pot explicar per una confusió de la grafia q i l'abreviatura de con-. Sembla més probable en la transmissió catalana, ja que el text continua concordant amb *quant (quant al rey, ans encara als pares e al poble)*.

⁹ *Valerius appella ... com diu Valeri*: És un incident en el text francès. Un copista, francès o català, el va copiar malament. — *Nervus*: La confusió v/n ja es produeix en francès. L copia dues variants del nom: *lernus o nervus*. La primera és un error. La segona també, però el mantinc perquè ja és en F^a. En llatí, *verna* significa 'esclau des del naixement'. — *Tornay*: El comentari de Trevet no l'esmenta, ni Valeri Màxim tampoc. Potser es refereix a Tournai, una ciutat de Bèlgica on els romans van arribar al segle I aC. Tornay també és el nom d'una vil·la situada a la regió de la Champagne, a França.

[35] EN QUINA MANERA LOS FILLS DEL REY ANCUS FAEREN MATAR LO REY TARQUÍ E EN QUINA MANERA SERVILIUS FO REY DE ROMA

Los fills del rey Ancus, qui abans eren stats totstemp molt indignats per ço com heren stats privats del reyalme per la frau de lur tudor —aquest fo 'Tarquí— e de açò que ells vehien en Roma regnar hom qui no era del linatge romà ne de aquèn entorn, foren més pus indignats com ells veeren que Servilius havia la filla del rey e que lo realme de Roma no tornaria a ells, ans cauria e vendria fins a les servituts, axí que aquest reyalme —qui ja ha pres de cent anys que Romulus déus e engendrat de déus [...] tant com lo món serà—¹ lo fill de una esclava tendrà e possehirà.² Sí dehien entre ells mateixes que açò seria molt gran desonor a tot lo nom romà, specialment a lur alberch e a lur linatge, si mentre mascle hi havia del rey Ancus lo realme sia abandonat no solament a les gents stranyes e peregrines, hoc encara a les esclaves. E per açò los dos jóvens ordonaren que ells reffrenarien aquesta injúria per ferre e per batalla. E és axí que la injúria e la dolor de aquella los punyia molt més contra Tarquí que contra Servilius, tant per açò que lo rey e Servius se amaven molt, e més los stava al cor la mort del rey que de Servius, qui era persona privada, e Servius no podia venjar la mort del rey, e lo rey podia venjar la mort de Servius, per què valia més matar lo rey.³

E açò fo lur ordonança de ociure lo rey. E meteren-se en diligència de aguaytar-lo per dos pastors molt ergullosos e cruells qui foren elegits a fer [30r] la mort, los quals eren acostumats⁴ de usar de ferraments⁵ rusticals. E se fenyeren que eren felons la hu contra l'altre, e vengueren-se'n fins al parlador de la sala del rey cridant e braydant⁶ ab tabustol la hun contra l'altre, axí que tota la cort se tornà contra ells. E com abdosos se appellassen al

1 en] [...] *corregit en* en L 1 Ancus] aucus L 5 que] *add.* L¹ 6 foren] E foren L 8 a ells] *add.* L¹ 9 que Romulus] *add.* L¹ 12 stranyes] stanyes *amb titlla de nasal supèrflua* L, stranyes *sense eliminar la titlla de nasal* L¹ 14 punyia] punyia L, punya *amb titlla de nasal* L¹ 15 se] qui se L 17 Servius] Seuius L 19 meteren-se] meteren sen L 20 eren] han o eren L

¹ *que Romulus déus ... món serà*: Falta el verb, que en francès és *tint*. És probable que ja manqués en la font, si atenem a la traducció de *tant comme il fu en terre* per *tant com lo món serà*. En francès, *tant comme il fu en terre* depèn de *tint*: Ròmul tingué el regne, o sigui governà, mentre va viure. En català, *tant com lo món serà* depèn de *déus*: Ròmul serà déu per sempre. La llarga seqüència d'oracions subordinades afavoreix aquesta mena d'errors.

² *aquest reyalme ... lo fill de una esclava tendrà e possehirà*: L'error que porten els manuscrits de F^a ha estat esmenat, conscientment o no, en el text català: F^a diu *a cestuy royame* en lloc de *cestuy royaume* (P21).

³ *tant per açò que ... matar lo rey* (r. 15-18): Fragment traduït menys literalment, amb omissions, alguns afegits i canvis en l'ordre d'algunes oracions (cf. r. 16-21 del text francès). He eliminat un pronom relatiu superflú (veg. aparat r. 15).

⁴ *eren*: L copia dues variants, *han o eren acostumats*, que no poden ésser un doblet sinonímic de la traducció. Tenint en compte el text francès i la sintaxi, *eren* és l'original del traductor. La variant *han acostumat(s)* és un canvi natural que pot haver introduït qualsevol copista.

⁵ 'Eines fetes de ferro' (DCVB s.v. *ferrament*).

⁶ 'Cridant amb gemecs' (DCVB s.v. *braidar*).

rey e lur crit fos vengut fins al palau, lo rey lus demanà e féu venir davant si. E com ells
 25 foren davant ell, la hun se començà a clamar de l'altre e·s menaçaren la hun l'altre en
 cridant. Mas los servents⁷ d'armes los faeren callar e manaren-los que cascun comptàs sa
 rahó. A la fi ells se sofreriren⁸ de cridar e la un d'ells tot a propòsit començà a parlar al rey e
 de ordonar ses paraules a punt. E com lo rey guardàs devers ell diligentment, l'altre levà sa
 30 destral e ferí lo rey per mig lo cap, e lexà la destral en lo cap del rey e fugiren abdós saltant
 e corrent defora. Mas aquells d'entorn prengueren lo rey, qui greument era naffrat, e los
 servents d'armes prengueren tantost los dos qui havien mort lo rey.

Lo crit fon gran e lo poble correch là e cascun se meravellà. Tanaquil, la reyna,
 tantost féu tanquar lo palau e totes gents gità defora. E manà trametre e querir totes les
 coses que poden ésser necessàries a guarir nafres, axí com si ella fos en sperança que lo rey
 35 no fos nafrat de mort. Mas noresmenys ella se començà de provehir de tot quant li fayia
 mester de ajuda e de soccors. Lavors Tanaquil cuytadament appellà Servilius e li mostrà lo
 rey en quina guisa ell era sens sanch, e·ll preguà que no volgués la mort de son senyor lexar
 sens venjança e que ell no la vulla jaquir a trufa e dirrisió⁹ de sos enemichs.¹⁰

—A tu se pertany —dix ella—, Servili, ocupar lo reyalme, e no pas a aquells qui
 40 per man d'altri han perpetrat aquest cruell e strany crim. Endreça't, donchs, e segueix los
 déus ductors e guiadors¹¹ qui en temps passat significaren que ton cap encara hauria
 claredat reyal per lo foch luhent qui tot entorn te féu luir. Donchs aquella flama celestial te
 deu ara despertar, considerant que nós havem regne qui fo peletas.¹² E pensa bé qui és¹³ tu.
 E si tu est spahordit en cosa ten soptana que tos conseylls te sien pereosos, yo·t prech que
 45 a present tu prengues mon conseyll.

24 e¹] *om.* L 28 diligentment] e diligentment L 33 les] *add.* L 34 fos] fo L 35 de¹] e L 39 dix ella]
add. L¹ 40-41 los déus ductors e guiadors] lo deu ductor e guiador Tru L, lo deu ductor e guiador Teu L¹
 43 considerant] considerat L, considerant L¹ 44 soptana] soptana e L

⁷ *servents*: Aquí 'soldat de peu' (DCVB s.v. *servent*). Tradueix el francès *sergants*, que habitualment és traduït per *sargants* (veg. també *servents* a la r. 31, però *sargants* a la r. 58).

⁸ 'Es reprimiren' (DCVB s.v. *sofrir* I.4).

⁹ 'Acció de riure's d'algu' (DCVB s.v. *derisió*), com *trufa*.

¹⁰ *volgués ... vulla*: El text francès porta els verbs coordinats en present de subjuntiu (*vueille*). En català, haurien d'anar tots dos en el mateix temps: *volgués* sembla una correcció natural, del traductor o un copista, que no es va mantenir després.

¹¹ *los déus ductors e guiadors*: Esmeno els errors de L, no ben corregits per L¹. L escriu *lo deu ductor e guiador Tru*, en singular i amb l'últim mot, que no significa res, escrit en majúscula, potser perquè li sembla el nom del déu. Però ha de concordar amb el verb en plural *significaren* i no és un déu concret qui guia Servi (cf. r. 44-46 del text francès). L¹ ho corregeix per *deu ductor e guiador teu*, que fa més sentit però continua essent en singular.

¹² *nós havem regne qui fo peletas*: Cf. *nous avons regne qui sommes pelerins* P21. Els errors del text català deriven tots de F^a. Per una banda, el verb de l'oració de relatiu és en singular perquè s'ha confós l'antecedent (ha de ser *nós*, i no *regne*). Per altra banda, *peletas* és un mot inexistent tant en català com en francès que s'explica paleogràficament per la confusió de grafies que s'assemblen.

¹³ Llegiu «est».

Lo poble defora era plen de turment, axí que lo crit de la multitud anvides podia ésser sostengut. E quant Tanaquill se'n fon muntada en lo pus alt loch del palau dret a les finestres, de les quals hom podia veure en la via de fora¹⁴ —ço fo costa¹⁵ lo temple là hon habitava lo rey Tarquí—, Tanaquil appellà lo poble e·l·ls dehia que no s'esmayassen en res, que·l rey era sens perill e que era stat adormit del colp, qui fo soptós, mas que ferre no havia gens entrat en pregon e que hom podia veure lo fons de la [30v] naffra com la sanch fon nedejada:

—Hajats —dix ella— bona sperança. Totes coses seran salves. Dedins breu temps vosaltres lo veurets tot sa.

Entretant Servilius appellà lo poble e manà'ls que cascú li obeys e que ell volia¹⁶ tenir los drets en loch del rey fins a tant que ell fos guarit e fer lo servey que al rey se pertanyia. Entretant Servilius se exí fora del palau portant los ornaments reyal, e ab ell los sargants d'armes que hom appellava lictors, e s'assigné en la cadira reyal. E determenà alguns jutgaments; los altres ell remès al jutgament del rey, e dissimulà e dix que ell se conseyllaria ab ell, en tal manera com Tarquí ho dictaria. Servius, fóra ja mort o per alguns o per altres mas après poch jorn, ell fortificà ses ajudes e ses riqueses sots semblant de usar de offici d'altri.¹⁷ Mas depuix que la mort del rey, qui era stada per alguns jorn çelada, fo sabuda públicament, lavors hom començà a fer en lo palau crits e plors. E Servius se guarní de ajuda covinent e de força e de ferma companya primerament de tots los romans¹⁸ sens lo manament del poble, mas tota veguada de manament dels pares ha en Roma regnat.

Los fills del rey Ancus desús dits, tantost que ells hagren hoÿt que lo rey vivia per Tanaquil, e axí mateix que los pastors ministres del crim heren preses, e axí mateix que les ajudes de Servius eren ten grans, ells se'n fugiren en una vil·la¹⁹ que hom appellava Sesse

55 ell volia] ella L, ell L o L' 58 lictors] litors L 60 manera] ma L, manera L' 63 a] add. L' 65 lo manament] lo rament L, lo manament L' 67 que¹] om. L 68 ells] ell L 68 vil·la] ylla L

¹⁴ Cf. *dont l'en la pooyt voyr de la voye debors* P21 (essent ella a la finestra, se la podia veure des de fora el carrer). L hereta els errors de F^a: omissió del pronom *la* (que es refereix a Tanaquil) i canvi de la preposició *de* per *en*.

¹⁵ Veg. cap. 10, n. 6.

¹⁶ *volia*: Restitueixo el verb d'acord amb F^a; és una omissió de L o un seu antecedent.

¹⁷ *en tal manera ... ell fortificà* (r. 60-62): Fragment que conté afegits i canvis d'ordre en relació amb el text francès. Alguns es poden deure a errors o paraules omeses en algun moment de la tradició que s'intentaren esmenar. El problema principal és que el nom *Servius* s'ha avançat i això provoca un equívoc: és Tarquí qui mor, no Servi.

¹⁸ En el text francès, *roys rommains* (r. 69). S'ha omès *roys*. Ara bé, el text llatí no parla de reis romans: *Servius praesidio firmo munitus*. I de rei romà només n'hi ha un. L'omissió, doncs, pot ser deliberada.

¹⁹ *vil·la*: Esmeno l'error que transmet L, *ylla*. Tant es pot haver produït en la transmissió catalana com en la francesa (per omissió de la v inicial), però no es documenta en cap dels manuscrits de F^a.

per habitar là en exill. Servius se guarnia de ajudes tant per consell com per privats.²⁰ E per
 70 ço, a ffi que los coratges dells fills de Tarquí no fossen tals contra ell com eren stats los
 coratges dels fills del rey Ancus contra lo dit Tarquí, ell donà en matrimoni dues filles que
 havia als dos fills del rey Tarquí, dels quals la hun havia nom Lucius e l'altre era anomenat
 Arens. Mas, per veritat, ell no poch per humanals conseylls rompre la necessitat de sa
 destinada²¹ e de son fet,²² ne poch tan fer que envega de regnar, encara entre aquells
 75 matexes qui heren sos privats e ajustats, no mudàs totes coses en rancor e en deslealtat.

69 guarnia] guarnia tant L 74 ne] no L, ne L¹ 75 matexes] *add.* L¹.

²⁰ En francès, *conseulz publiques* (r. 74). Manca l'adjectiu. Si *publiques* ja mancava en la font, es podia entendre *consell* com a reunió de patricis.

²¹ *destinada*: Existeix com a substantiu femení amb el mateix significat que destí.

²² *fet*: Error que porten tots els manuscrits de F^a excepte P5, que manté la lliçó bona: *fat*.

[36] EN QUINA MANERA LO REY SERVILIUS ORDONÀ SES GENTS PER CENTENAS

Molt covinentment quant al repòs del stat present, sdevench que lo rey Servilius mogué gran guerra a aquells de Veia e als altres estrusques, car les treves heren ja passades. E
 5 apparech-se en aquella batalla la fortuna e la virtut del rey, car per lo molt gran sforç ell hac victòria. Mas per tal com ell se dubtà que lo cor dels pares e del poble li falissen e se'n tornassen contra ell, ell se'n tornà en Roma e envehí o començà una molt gran obra de pau. Car axí com Numa era stat actor [31r] de dret divinal, axí ell volia ésser en la ciutat actor e conditor¹ de la differència e de la distinció dels ordes e de gents e de stats segons dignitat e
 10 pobretat, e que de açò poguessen aquells qui vendrien donar-li lo nom.

Aquesta ordonança fo tal car, no segons lo nombre de testes de cascú axí com hom havia fet altra veguada,² mas segons les riqueses, ell ordonà tot lo poble romà en sinch grans distincions, les quals ell appellà classes, e en caschuna classa, diverses centories. La qual cosa ell tench fort per profitable a tan gran imperi com aquest devia ésser en lo temps
 15 sdevenidor, a ffi de saber la fortuna de cascú. E axí lli semblà molt bella cosa e en temps de pau e en temps de guerra.

La primera classa fo establida d'aquells que hom trobà qui havien moneda C mýl·lia diners o plus, dels quals hom n'í trobà LXXX centenars de persones, és a dir XL de veylls e XL de jóvens, qui poguessen anar fora en bataylla. Als quals hom manà que haguessen
 20 armes, és a saber elms e scuts, gamberes, asberchs, e totes aquestes armes foren d'aram e aquestes fossen per los corsos guarnir e deffendre. E axí mateix los manà hom haver altres armes per los enemichs esvehir, és a saber, glavis, lançes e darts. E ab aquestes XL centories ajustà hom II altres centories qui muntaven CC hòmens, qui no s'armassen punt³ e prenguessen guatjes, qui portassen los engins e los viratons ab balestes e darts⁴ en la host.

25 La segona classa fo establida de aquells qui havien en moneda de LXXV fins en C mýl·lia diners. E de aquells, tant de veylls com de jóvens, hom trobà XL centories, ço és a

1 centenar] centenas L, centenars L o L' 7 ell] add. L' 7 envehí] envelli L, envehi L' 7 molt] add. L'
 11 tal] om. L 15 E] add. L o L' 20 gamberes] ganberes L 26 trobà] add. L'

¹ *conditor*: Traducció literal del francès *conditeur*, sinònim d'*actor* ('autor'). No documentat al *DCVB* ni al *DECat*, però sí, amb aquest mateix significat, en una carta de l'any 1399 dels jurats de València adreçada al rei (Agustín Rubio Vela, *Epistolari de la València medieval* (València: Universitat, 1985-1998), I, p. 125, doc. 29) i a *Farando* (s.v. *conditor*) a partir d'un document de 1466.

² *altra veguada*: Traducció literal d'*autrefois*, 'en temps passats', amb calc del significat (en català *altra vegada* vol dir 'altre cop').

³ *punt*: Per a l'ús adverbial d'aquest terme, veg. *DCVB* s.v. punt III.3. De tota manera, aquí sembla més aviat la traducció literal del text francès.

⁴ *los viratons ab balestes e darts*: S'ha substituït el terme francès *artilleries*, que té un significat general ('conjunt d'armes per a la guerra'), per una sèrie d'elements que formen part del conjunt (diversos tipus d'armes). Els *viratons* són sagetes primes (*DCVB* s.v. *virató*).

saber XX de huns e XX de altres. Als quals hom manà haver armes, és a saber, dargues en loch d'escuts e totes altres desús nomenades salvant los asberchs.

La terça classa fo de aquells qui havien L míl·lia diners en lurs tresors,⁵ dels quals
30 hom ordonà aytantes centories com en la segona, segons la differència de les edats
d'aquells. E quant a les armes, neguna cosa no y és mudada, exceptat que aquests no devien
haver guamberes.

La quarta classa fo de aquells qui havien fins en XXV míl·lia diners en moneda,⁶ dels
quals hom féu aytantes centories com dels altres avant.⁷ Les armes de aquests foren
35 mudades, car aquests no devien haver sinó lançes e godendarts.⁸

La quinta classa fo de aquells qui no havien ultra XI míl·lia diners.⁹ Lo nombre de
les centories fon crescut, car hac-n'í XXX dels veylls e menestrals, ab darts e altres maneres
de tirar.¹⁰ E ab aquests anaven los trompadors e cornamuses¹¹ fins a III centories. E de la
altra multitut qui havien menys de moneda de la soma dessús dita fo elegida huna centoria,
40 qui no fon tenguda anar en bataylla. Aquesta és la host dels peons.

E axí mateix ordonà Servilius e elegí dels primers e dels pus nobles de la ciutat fins
a XII [31v] centories de gent de cavayll, bé és ver que en aquestes XII ell contava les III
centories que Romulus havia elegides per augures e les altres III que Prisque Tarquí hi havia
ajustades sots aquells matexes noms. E axí aquest per veritat no n'hi ajustà sinó VI, a les
45 quals ell no donà propis noms, abans volgué que fossen nomenats dels III primers¹² que
Romulus ordonà, e axí com Prisque Tarquí havia volgut de seres.¹³ E axí no foren sinó tres

27 dargues] dar L, dargues L¹ 34 avant] auant L, Mes L¹ 35 devien] deuen L, deuen L¹ 36 no] om. L
36 ultra] add. L¹ 43 elegides] fetes elegides *corregit* en elegides L 43 que²] per L, que L¹ 43 hi] e hi L, hi L¹
44 aquells] aquelles L 46 foren] fo L, foren L¹

⁵ En F^a la frase continua dient *jusques a LXX^M* (veg. r. 30-31). Aquest afegit no és en P21 ni en altres manuscrits de la tradició, ni tampoc en el text llatí. Seria correcte, si no fos que hauria de ser *LXXV^M* en lloc de *LXX^M*. És probable que el manuscrit francès que traduïa el traductor no portés aquest afegit. Veg. n. 6.

⁶ Altre cop F^a completa la frase afegint *des L^M*.

⁷ La correcció de L¹ (substitueix *avant* per *mes*) es deu a una mala comprensió de la frase a causa de la literalitat de la traducció. Aquí *avant* significa 'abans', com en el text francès: *Farando* (s.v.) enregistra aquesta accepció del terme. L¹ ha entès que significava 'però' i l'ha canviat per un mot més natural en català.

⁸ 'llança curta' (*Farando*, s.v. godendart, amb documents del s. XV).

⁹ Accepto l'esmena de L¹ (afegeix *ultra*) i afegeixo *no* d'acord amb F^a. L'esmena parcial de L¹ suggereix que les omissions es produïren segurament en la transmissió catalana.

¹⁰ Cf. *car il en y ot trente des vellars et trente des juvenceaus et ces ci n'eurent autres armes mes que fondes et dars et autres traymes* P21. En F^a, s'ha produït un salt d'igual a igual (*et trente ... et dars*) que fa que la frase no s'entengui. El traductor català ha detectat l'error i l'ha intentat corregir substituïnt *et dars* per *ab darts* i afegint *menestrals*.

¹¹ S'entén aquells qui toquen la cornamusa (veg. *Farando* s.v. cornamusa). En francès, però, hi diu *corneurs*, o sigui, aquells qui toquen el corn.

¹² *dels III primers*: En el text català es refereix a *noms*; en el francès, a *centuries*, i per tant és femení.

¹³ *de seres*: És molt probable que l'error vingui del text francès: P6 (manuscrit del duc de Berry) porta un error que coincideix exactament amb el català, *deserez*. També es documenten altres errors semblants: *deferer* en V1, o *desore* en P9.

noms de centories, és a saber Rapuençes, Taciennes e Lucieres,¹⁴ mas cascuna de aquestes ne contenia IIII. A les gents de cavayll per comprar cavaylls foren assignats a caschun X mil·lia diners. E per los cavaylls ajudar a nodrir hom los assignà certes somes qui caschun
50 any los paguassen II^M diners.¹⁵

Tots aquests càrrechs dessus dits foren transportats de pobres gents e imposats als pus richs. Mas axí mateix ha hom feta pus gran honor als richs que als altres segons ço que ells havien pus de càrrech per lo profit comú. Car per cert los pares, qui antigament havien acostumat de demanar lo suffragi —és a saber, lo consentiment del poble en ço qui
55 tocava lo governament de la ciutat—, no foren pus constrets a demanar en aquella manera,¹⁶ si donchs no fos appellat tot lo poble axí com hom feya abans.¹⁷ E jatsefós que negú no fos foragitat del dit suffragi o assentiment segons son grau, noresmenys romàs lo dret de aquell principalment en los richs e en los primers de la ciutat. Car primerament hom appellava les centories¹⁸ de les gents a cavayll. E si ells no podien acordar, hom appellava les LXXX
60 centories de la primera classa de gent de peu. E si aquells no podien acordar, la qual cosa s'esdevenia a tart, hom demanava aquells de la segona classa, e axí per orde següent,¹⁹ bé és ver que axí com neguna veguada ells no devallaven axí baixs que no vinguessen²⁰ a la multitud darrera.

47 Rapuençes] Rapuençes L, Rauençes L' 48 A les] als de L 53 pares] pa pares L, pares L o L'
55 constrets] strets L 57 lo] [...]o L, lo L' 58-59 les centories] los Centorios L 60 no] no amb s'afegida al final L 61 següent] següent L, per consegüent L' 62 vinguessen] deuallassen o vinguesen L, vinguesen L'

¹⁴ La creació de les tres centúries per part de Ròmul s'explica al cap. 12, r. 54-56. La correcció de L¹ al nom *Rapuençes* (elimina la *p*) és bona, però feta segurament *ope ingenii* perquè tant en F^a com en altres manuscrits francesos, entre els quals P21, el nom és escrit amb la *p* en aquest capítol.

¹⁵ *Somes* és un error que prové segurament de la font francesa: confusió de *femmes* per **somes*. Llavors, s'elimina *veues*, perquè ja no hi fa sentit. L'import per alimentar els cavalls el pagaven dones vídues.

¹⁶ Esmeno la lliçó de L, *strets* en lloc de *constrets*, d'acord amb F^a (*commis*, 'imposar', LAF s.v. *commetre*). *Strets* no hi fa un sentit adequat, encara que s'entengui amb el sentit de 'limitar'; en canvi, és molt fàcil que un copista s'hagi oblidat l'abreviatura de con-.

¹⁷ *si donchs ... feya abans*: La frase s'ha simplificat en relació amb F^a i no s'ha entès bé: en *ne ne se fist, se* és pronom, no conjunció condicional.

¹⁸ Esmeno l'error que porta L, *los centorios*: aquí es tracta de centúries, no de centurions.

¹⁹ *per orde següent*: La lliçó de L coincideix amb H, però no amb la dels altres manuscrits de F^a. No accepto la correcció (veg. apart) perquè introdueix una variant diferent.

²⁰ *vinguesen*: De les dues variants que copia L, *devallassen* és un error per repetició (el mateix verb apareix just abans), que s'ha transmès junt amb la lliçó correcta.

65 Negú no·s deu meravellar si lo nombre e l'orde de
 les XXXV linyades²¹ doblades que és ara la ciutat no·s
 proporcionaven en nombre de centories desús dits, e
 quant als vells e quant als jóvens, lo qual nombre fo en
 temps passat stablit per Servilius rey. Car ell departí en
 70 temps passat la ciutat en tres partides, en les quals eren diverses partides distinctes per
 regions e per costats, de les quals partides lo nombre muntava fins a XXXV. E aquestes
 partides ell appellava linatges —és a saber, *tribus* en latí—, qui foren axí appellats per rahó
 del trahut per lo qual egualment levar com mester hi fos.²³ Les dites distincions o tribuns
 foren per lo dit rey stablides. E per aquesta distinció²⁴ no·s pertany en res a les distincions
 [32r] de les classes dessús dites. Lo qual trahut lavores fon levat egualment [...] segons la
 75 distinció dels dits linatges o tribuns per lo dit Servilius en tota la ciutat.²⁵

Incident. Lo nombre dels linatges, axí com de les centories, és tostemps entès ésser doblat, car aytant n'í havia de veylls com de jóvens. Hon quant ell ha dit XXXV los linatges,²² és a entendre LXX.

65 XXXV] XXV L **Incident** entès] en entes L, entes L o L' 67 nombre] nombre dels linatges L,
 nombre L o L' 71-72 rahó del trahut per] om. L, raho del trahut L' 72 levar] leuar L, solien leuar L'

²¹ 'Llinatge' (DCVB s.v. llinyada).

²² XXXV los linatges: L'article és superflu, però en aquest cas no sembla un error de còpia català sinó que deriva del text francès: G1 porta l'error XXXV li ligniees. S'hi ha repetit la primera síl·laba de ligniees. El traductor, que treballava amb rapidesa, hauria entès li com l'article plural. Accepto aquesta explicació per la gran proximitat entre G1 i la traducció catalana.

²³ qui foren ... hi fos: L'1 restitueix rahó del trahut i afegeix el verb solien (veg. aparat) per corregir una frase que és incompleta perquè hi falta una preposició (que he esmenat). L'addició de solien, doncs, devia ser feta ope ingenii perquè en l'antígraf ja hi faltava aquesta preposició.

²⁴ Cf. Et pour ce ceste distinction P21. Ja en F^a s'ha perdut ce.

²⁵ Manca un fragment en relació amb F^a per salt d'igual a igual (veg. r. 76 del text francès).

[37] AÇÍ PARLA DELS SACRIFICIS ROMANS

Levat lo cens, és a ssaber lo trahut, e paguat, e lo poble paguat e comptat,¹ la qual cosa és stada cuytadament feta per dubte de una ley e de una ordonança plebea² que era stada
 5 stablida, lavors lo dit Servilius Tul·lius sots pena de mort e de presó manà que tots los ciutadans de Roma, a cavall o a peu, ab ses çentories vinguessen al matí, lo sol levant, tots ensemps en hun camp qui·s tenia per la ciutat³ que hom appellava lo Camp Marcià. En lo qual loch lo dit rey, ab tota sa host axí ordonada, lustrà —és a saber, purificà— pel sacrifici⁴ de huna truja e d'una ovella e de III vedells. La qual manera de lustra o purificació fo
 10 appellada en latí *lustrum conditum*, és a dir, lo circuhit acabat e complit, per ço que ell fon fet après lo poble ordonat e comptat e lo poble —lo trahut— finit⁵ e per orde paguat. LXXX^M persones foren aquí comptades e trobades. Mas açò fo solament de gent qui podien portar armes, segons que compta un ystoriograffus qui fo appellat Ffabius Píctor.

Lavors lo rey Servilius volgué créxer la ciutat a ffi que aquest poble pogués haver
 15 habitacions convinents. E ajustà a la ciutat II muntanyes, és a saber, lo munt Curimal e lo munt Monial. E puix après hi ajustà les Equílies, en les quals ell mateix volgué habitar. E acabà los murs de Roma començats per Tarquí e féu los vals e les crestes entorn.⁶ E tot entorn dels murs ell lexà spay tant defora com dedins, lo qual spay hom appellava pomerium, açò és *postmuriium* segons lo latí. Açò era hun spay entorn los murs defora e
 20 dedins en la qual⁷ no lexava negun edifficar ne arar ne sembrar, abans era aquest spay sant e

3 paguat e comptat] comptat e paguat L, paguat e comptat L' 8 pel sacrifici] per sacrifica *corregit en* per sacrificar L 9 truja] tru[...]a L, truja L' 9 e] o L 10 acabat] es acabat L, acabat L' 13 un] en un L, un L' 13 ystoriograffus] ystoria[...]raffus L, ystoriograffus L' 14 aquest] aqst L, aquest L' 17 crestes] crestes totes L

¹ *Levat lo cens —és a ssaber, lo trahut— e paguat*: En relació amb el text francès, s'ha perdut *parfait* i això ha provocat que s'avancés *levat*. *Levat* i *pagnat* haurien de referir-se a *trahut*, no a *cens*. — *pagnat e comptat*: *Accepto* la correcció de L¹ que canvia l'ordre dels verbs. Ara bé, *pagnat* és clarament un error per repetició.

² *plebea*: En relació amb el text francès, és un error: no és una ordonança *plebea* sinó *penible* ('que causa pena'). L'error es pot explicar paleogràficament tant en català com en francès (si el traductor va escriure **penible*, en el primer cas, o si va trobar **plebeien*, en el segon).

³ *qui·s tenia per la ciutat*: Tradueix massa literalment *tenant a la cité*, o sigui, que era prop de la ciutat.

⁴ *pel sacrifici*: Esmeno l'error que transmet L: el verb en lloc del substantiu (veg. aparat). L'error s'ha d'haver produït en la transmissió catalana.

⁵ *lo poble —lo trahut— finit*: Cf. *le cens, c'est le treu, fini* P21. En primer lloc, *poble* és una repetició (el mot apareix just abans) que ocupa el lloc de *cens*. La mateixa repetició es troba en P18, per tant és possible que ja fos també en el manuscrit font de la traducció. En segon lloc, els manuscrits de F^a porten tots l'error *est* en lloc de *c'est*, que malmet el significat de l'oració. En la traducció, s'ha omès el mot corresponent, deliberadament o per error. Cf. n. 1.

⁶ *vals*: 'excavació fonda al voltant d'una fortificació' (DCVB s.v. vall 1). Tradueix *fosses*. — *crestes*: Correspon a *levees* ('elevació de terra, part elevada', DMF s.v.), que tradueix el llatí «agger», 'terraplè'.

⁷ *la qual*: Hauria de ser masculí, però manté el gènere femení en francès: es refereix a *espace*, que és femení. Sembla una confusió del traductor. El mateix passa més endavant amb *aquella* (t. 21), que també es refereix a *spay*.

sagrat. E los térmens de aquella eren fets per augurament, e specialment en la terra dels estrusques. E de tant com les ciutats en temps passat creixien, tant axí mateix les maneres dels térmens creixien, axí com desús és dit, e s'estenien entorn los murs d'aquella.

La ciutat, donchs, crescuda e haumentada axí com desús és dit e totes coses
 25 formades e ordonades en casa quant a les coses qui pertanyien als usatges de pau e de
 bataylles, a ffi que no covengués totstemp guanyar riqueses per armes, ell se és sforçat de
 créxer l'imperi romà per conseyll e per rahó e de ajustar alguna novella honor a la ciutat de
 Roma. En aquell temps era un temple famós e honorable en la ciutat de Effeso en lo nom
 de Diana, deessa en Àsia la Menor, lo qual en temps passat era stat fet⁸ de comú
 30 assentiment de les ciutats assyans, axí com alguns dehien. Esdevench-[32v]se que Servil·lius
 ab cert propòsit loava molt sovent lo consentiment de aquells de Àsie e los déus a ells
 ajustats entre los barons dels latins, ab los quals ells havien privades e públiques amistances⁹
 per ço com ells eren stats nadius d'aquell poble, e replicava sovén aquelles maneres de
 lahors. Axí que tant féu per ses inductions que lo poble latí ensemps ab los romans foren
 35 de acort de fer en Roma hun temple per tot lo comú a Diana la effisiana. La qual cosa
 fahent, ell li semblava que los latins confessaven Roma ésser cap de les coses —és a saber,
 cap de l'imperi—, de la qual cosa hom havia sovent batayllat e contès, bé és ver car¹⁰ jatsia
 ço que aquella cosa —és a dir, la contenció de l'imperi— fos stada del tot lexada e hostada
 de la cura dels latins per rahó de açò car en totes les bataylles per açò empreses los era mal
 40 pres.

Noresmenys una ventura vench a hun hom del poble dels sabins per la qual ells
 hagueren sperança de recobrar lo imperi. Hun bou era nat a hun pagès¹¹ en la terra dels
 sabins de maravellosa magnitud e bellea, car los corns de aquell, qui per lonch temps foren
 penjats en lo temple de Diana, foren signe e memòria de aquell miracle. La granesa e
 45 bellesa de aquell bou fo reputada per signe e per miracle. E cantaren de açò los devins de la

22 estrusques] Estrusques · e de tant com los strusques L, Estrusques L¹ 24 La] add. L¹ 24 donchs]
 [...]onchs L, donchs L¹ 27 per²] add. L¹ 29 en Àsia] [...]uasia L, en asia L¹ 29 lo] la L 29 stat fet] stada
 feta L 30 assyans] a[...]ans L, assyans L¹ 34 ses] add. L¹ 36 confessaven] confessasen L 41 a hun] al
 hun L 41 la] lo L 41 ells] add. L¹

⁸ *lo qual ... era stat fet*: Esmeno el gènere del relatiu i del verb, que L copia en femení (*la qual ... era stada feta*). És fàcil que un copista es confongués en aquest context. L'error es podria haver produït també en francès.

⁹ Cf. *avecques lesquels il* [i.e. Servi] *avoit privees* ... P21. O sigui, en presència dels barons llatins, amb qui tenia aliances, Servi lloava el consens que havien tingut les ciutats d'Àsia per fer un temple a Diana, amb la finalitat d'aconseguir que romans i llatins junts també construïssin un temple dedicat a aquesta deessa. En F^a, *il avoit* ha esdevingut plural, i l'error ha passat a la traducció catalana.

¹⁰ 'Que'. Traducció literal del francès. També a les r. 39 i 46, i més endavant en altres capítols.

¹¹ *pagès*: En francès, hi diu *preudomme*. És curiosa la traducció per *pagès*. Potser és induïda per la idea que tenir un bou és propi d'un pagès. A la r. 54 el traductor manté el terme *pagès*, que en aquest cas tradueix *oste*, 'foraster'.

terra car aquella ciutat qui aquell bou sacrificaria a Diana hauria lo imperi. E per açò aquell
 sabí de qui era lo bou lo amenà en Roma per sacrificar a la dita deessa,¹² a ffi que sa ciutat
 hagués l'imperi sobre les altres ciutats. Lo prevere de aquest temple, qui era romà, havia
 hoÿt dir en quina manera los divins havien divinat d'aquell bou e sabia bé a quina ffi hom
 50 lo devia sacrificar. E dix al pagès aquestes paraules:

—Per què —dix ell— vols tu fer a la deessa Diana sacrifici no covinent? Tu —dix ell—
 no t'est lavat en aygua viva. Vé-te'n —dix ell— al Tibre e lava'l e tu mateix te laves,¹³ e puix
 vendràs ton bou sacrificar.

Lo pagès sabí fo mogut per devoció a creure lo conseyll del cappellà. E per açò que
 55 son enteniment ne fos complit,¹⁴ ell volia fer ço que lo cappellà li consellà e anà al Tibre per
 lavar-se. Mas per veritat, mentre que ell hi anava, los romans cappellans sacrificaren¹⁵ lo
 bou a la deessa Diana, a ffi que l'imperi romangués als romans, la qual cosa fo molt
 agradable al rey e a la vila.

46 aquella] per signe e per miracle aquella L, aquella L' 46 sacrificaria] sacrificaua L, sacrificaria L o L' 46-
 47 aquell sabí] aquells sabins L 47 amenà] amenaren L 48 qui] qu[...] L, qui L' 48 romà] a Roma L,
 Roma L' 52 laves] laua L

¹² *aquell sabí ... amenà*: Esmeno l'error de L, que copia *aquells sabins ... amenaren*. És un sol sabí qui porta el bou a Roma.

¹³ *Vé-te'n ... al Tibre e lava'l e tu mateix te laves*: El pagès sabí va a rentar-se al Tíber sol, sense el bou (veg. r. 54-58). La frase és errònia perquè el traductor no ha entès l'adverbi francès *laval*, 'a baix' (cf. *infima vale praefluit Tiberis* lat.), i l'ha traduït per *lava'l*. Per això després afegeix *tu mateix a te laves*. Influeix el fet que en F^a l'adverbi sigui desplaçat de la posició que ocupava originalment: cf. *Va ... laval au Tibre et te lave* P21 ('vés allà baix al Tíber i renta't').

¹⁴ Cf. *a fin que son entente ne fust pas empesbee* P21 ('perquè no s'obstaculitzés la seva intenció'). En F^a la frase té el significat contrari perquè *ne fust pas empesbee* ha esdevingut per error *ne fust pas acomplie* ('perquè no es complís la seva intenció'). El text català segueix la llició de F^a (*complit*), però sense la negació, de manera que el significat de la frase és millor que el de F^a.

¹⁵ De capellà romà només n'hi ha un. L'error de nombre pot ser una confusió del traductor davant una llició com la de P5, que manté la -s de cas nominatiu singular (veg. pròleg de Bersuire, n. 1).

[38] DE LES DUES GERMANES QUI FOREN MARIDADES ALS DOS GERMANS, DE LES QUALS LA
UNA MATÀ SON MARIT E SA SOR

Servilius, ja fos ço que ell hagués gran temps regnat e fos en pacífica possessió del reyalme,
5 noresmenys ell havia hoÿt dir que lo jove Tarquí, fill o nét de son predecessor Prisque
Tarquí, se vantava, guabava¹ e [33r] dehia que lo dit rey Servilius no havia dret en lo
reyalme per tal com havia regnat sens lo manament del poble, la qual cosa ell no podia fer
ni devia. Per la qual cosa, reconçil·liada e pacificada primerament la volentat del poble vers
10 si mateix destrubuhint-los les terres que hom havia toltes als enemichs egualment —és a
ssaber, tant a l'hun com a l'altre—, ell appellà lo poble e·l·ls demanà si ells volien que ell
regnàs de lur volentat e de lur manament, a la qual cosa lo poble se acordà per major
consentiment que jamés no feren de rey qui en Roma regnàs. Aquesta faena no minvava la
sperança del jove Tarquí que havia de conquerir lo regne, ans hi hac major sperança que
15 dabans, de tant com ell hac pus gran ocasió² de torbar la voluntat dels pares contra lo rey
per la divisió egual desús dita. Ell semblava³ als pares —és a saber, als senadors e als gentills
hòmens— que ells devien haver pus grassament cascun per si mateix que cascun del poble
no devia haver dels camps e de les terres conquistats dels enemichs, la qual cosa no era
placent als pares. E semblava bé al dit Tarquí que ell havia pus gran favor contra lo rey que
20 dabans en la cort. Et a açò movia⁴ son cremant coratge e sa voluntat sens repòs ab sa
muller Túl·lia.

8 reconçil·liada] reconlliada *corregit en recoçilliada* L 9 les] *add.* L¹ 10 e·l·ls] ell L, ells L¹ 11 manament]
manameent L 12 de] *om.* L 14 pus gran ocasió] maior occasio o pus gran occasio L, maior occasio L¹
15 semblava] sembla L, semblaua L¹ 17 conquistats] conquistats L, conquistades L¹ 17 cosa] *om.* L
18 semblava] sembla L, semblaua L¹ 19 movia] no mouia L

¹ 'Lloava' (DCVB s.v. gabar). Afegit en relació a la traducció com a sinònim de *vantava*.

² *pus gran occasio*: De les dues variants que copia L, *major occasio* o *pus gran occasio*, la primera és un error per repetició (*major* apareix més amunt, r. 13). Per això no adopto la correcció de L¹, que elimina la variant que coincideix amb F^a.

³ Traducció literal de l'oració impersonal francesa *il sembloit ... que*.

⁴ He eliminat el *no* que precedeix el verb (veg. aparat), tot i que podria ser un error del text francès (**n'esmouvoit* en lloc de *l'esmouvoit*) que no he documentat, però, en cap manuscrit.

D'on s'esdevench axí que l'alberch reyal dels romans fo fet exemplar⁵ dels mals fets e dels crims, sí que los tragicians —ço són los menestrals—⁶ ne pogueren fer lurs lays e lurs cançons. Mas a açò bastaven⁷ los déus, a ffi que per la malvolença dels reys vengués pus tost la libertat del poble e que lo realme d'aquest Tarquí, guanyat per iniquitat, fos lo derrer.⁸ D'on s'esdevench que Lucio Tarquinus desús dit, qui era o fill o nét del rey Tarquí (yo no sé lo qual, mas molts d'altres dien que era stat son fill), havia hun frare qui havia nom Arrus Tarquinus, qui era jove, humil e de bon ayre.⁹ E axí com desús és dit, a aquests dos foren maridades les dues filles del rey Tul·li — és a dir, Servius—, les quals filles heren molt de diverses e de differentes maneres. Esdevench-se axí que heren enemichs¹⁰ per la fortuna del poble, axí com yo creu, a ffi que lo realme de Servilius duràs pus longuament e que les bones costumes poguessen ésser refermades e stablides en la ciutat, que en aquest matrimoni dos engenys violants no fossen ajustats —ço és a dir, que Túl·lia la cruel fos ajustada ab Aurun de bon ayre e l'altra sor, qui era de bon ayre, fos ajustada ab Tarquin l'ergullós e cruel—.¹¹

Incident. Ell⁸ dix aquestes paraules per açò que aquest Tarquí oçié Servilius e regnà per ell, mas depuix ell fon gitat del regne per lo poble e fo lo derrer rey dels romans, e axí lo poble fo franch.

Túl·lia la fera era molt engoxosa com ella no trobava ges de matèria ab son marit ne de ardiment ne de cobejança, e havia tot son cor tornat en Tarquí, son cunyat. Aquell, dehia ella, era hom marvellós. Aquel, dehia ella, és de sanch reyal. Aquell, dehia ella, era hom. E ultra açò ella [33v] menyspreava sa sor d'on ella, qui havia sposat tal hom, no havia gens de ardiment de fembra. Sí s'esdevench que la semblança de ells dos —és a dir, de Tarquí e de Tuyl·la— los ajustàs assats pus leugerament, car açò és bé cosa acostumada que mal a mal

21 exemplar] exemple o exemplar L 22 menestral] menestral L 22 ne] no L 22 lays] layis L 24-25 Tarquí, guanyat ... Tarquinus] Tarquinus L, Tarquí guanyat per iniquitat fos lo derrer don sesdeuench que lucio tarquilius L' 27 havia] e havia L 28 Arrus] arr[...]us L, arrus L' 28 Tarquinus] Tarquius L 35 Aurun] aurin L, aurun L'

⁵ *exemplar*: Esmeno L, que copia *exemple* o *exemplar*: el segon element coincideix amb el text francès; el primer és una *lectio facilior*. Error i lliçó bona van quedar incorporats al text. No crec que sigui un doblot del traductor perquè no fa servir gaires doblots sinonímics, i menys en mots tan senzills com *exemplaire*.

⁶ *Tragicians* calca el terme francès *tragicien*, que en català seria «tràgic», autor de tragèdies. — Els *menestrelx* en francès són músics; el traductor ha calcat la forma del mot francès, que en català seria «ministrer».

⁷ *bastaven*: Prové d'una mala lectura del traductor, o bé d'un error en la font francesa: **s(o)uffirent* en lloc de *souffirent*.

⁸ I.e. Titus Livi.

⁹ *de bon ayre*: Traducció literal del francès *debonnaire*, adjectiu que significa 'noble, bo'. La mateixa expressió, a les ratlles 35 i 35-36. Vegeu també cap. 25, r. 27.

¹⁰ *que heren enemichs*: Afegit en relació amb el text francès, possiblement pel traductor mateix. L'afegit malmet la sintaxi del text. Respon a la voluntat de corregir una frase llarga que a primera vista sembla incompleta, però no ho és (la frase en el text francès ja no és gaire bona). L'afegit del text català pot tenir origen en una mala lectura del traductor: *avenu* (a *Si estoit ainsi avenu...*, r. 32) es pot confondre molt fàcilment amb **anemi*.

¹¹ Al manuscrit, hi ha una indicació al marge escrita per L que diu «nota».

ha gran conveniència. Lo començament de enterbolar totes coses és de aquesta fembra, car ella era acostumada de parlar secretament ab lo marit de sa sor. E no stalviava ne
 45 perdonava a paraules injurioses dient mal de son marit a son frare e de sa sor al dit son marit. E dehia que més li valguera ésser viuda, e ell axí mateix ésser sens muller, que ells fossen ajustats cascú ab persona no egual e dessemblant, e que covenia que caschun d'ells fos malanat¹² per simplea d'altri o per peguea. E dehia més que si los déus li haguessen donat aytal marit com ella era, ella veera assats breument devés si lo realme, lo qual ella
 50 vehia devers son pare cuytadament e leugera. À Tuyl·la la fera, per sos dits, omplit lo cor del jove de follia e de ultratge.

Sí s'esdevench que dins breu temps morí Aruns, lo marit de Tuyl·la la fera, [...] qui era muller de Tarquí,¹³ axí que lurs mortalles de propri continuades vingueren a lurs alberchs de novells matrimonis.¹⁴ E tantost Tarquí e
 55 Tuyl·la la fera se ajustaren en matrimoni,⁵ la qual cosa lo rey Servilius no aprovà ne empatxà. Lavores de jorn en jorn la vellea e realme de Servilius enugà a Tarquí e a Tuyl·la.¹⁶ E començà la dita fembra de aver son reguart de crim a crim, ne lexava reposar son senyor jorn ni nit
 60 que no faés tant que los patricides primerament fets no haguessen lur compliment. E li dehia que ella no havia haüt deffalliment de hom a qui ella fos maridada ne a qui ella servís primerament, mas que ella havia mester hom qui·s reputàs digne de ésser rey e qui·s recordàs de ésser fill del rey Prisque Tarquí. E més volgra haver lo realme que no sperar.

Incident. Sembla que la dita Tuyl·la havia morta sa sor e son marit a ffi que ella fos maridada ab lo dit Tarquí. Sí que per los dits patricidis o omicidis no sien sens fruyt, anants de treva a treva e de crim en crim,¹⁵ amonestava son marit de matar lo rey Servilius, son pare.

43 conveniència] conueniença *corregit en* conueniença L 43 enterbolar] entribolar L 47 cascú] *add. L'*
 49 ella^{1]} ell L, ella L' 53 mortalles] mortalles i L 57 vellea] bellea L 57 enugà] enuega L 58 de aver son reguart] son reguart hauer L, de auer son reguart L' 62 hom] que hom L

¹² 'Infeliç' (DCVB s.v.).

¹³ Falta un fragment a causa d'un salt d'igual a igual que ja es troba en alguns manuscrits francesos (cap de F^a); veg. r. 52-53 del text francès: *moren el marit i la germana de Túl·lia la fera.*

¹⁴ Cf. *si que leur mortalles, de pres continueez, vacuerent leur hosteix...* O (omès en P21), 'així que les seves morts, gairebé seguides, buidaren les cases per a un nou matrimoni'; cf. *L. Tarquinius et Tullia minor prope continuatis funeribus cum domos vacuat nouo matrimonio fecissent* lat. En F^a, *vacuerent* ha esdevingut *vindrent*, i aquest error s'ha transmès a la traducció catalana.

¹⁵ *De treva a treva* no hi fa cap sentit. Pot ser fruit d'una mala lectura de *crime*, que s'hauria entès com **treve*. Com que el text català ja diu també *de crim en crim*, potser en la font francesa s'havia duplicat aquest sintagma (perdent *de foirfait a forfait*), de manera que el traductor hauria pogut llegir (o entès) **de crime a crime et de treve a treve*.

¹⁶ Cf. *Tum uero in dies infestior Tulli senectus, infestius coepit regnum esse* lat. ('Lavors, dia a dia, com més amenaçada era la vellesa de Tul·li [i.e. Servi], més amenaçat començava a ser el regne'). Esmeno els errors que transmet L: *bellea*, en lloc de *vellea*, és un error molt fàcil de cometre en català; *enuegà*, en lloc de *enugà*, és igualment fàcil de cometre en català, però també es podria explicar paleogràficament en francès (**ennia* en lloc de *enuya*).

65 —Si tu és¹⁷ —dehia ella— aquell que yo cuyt ésser maridada, yo t'appell hom e
 t'appell rey. E si tu és¹⁸ menys que yo no cuyt, yo·t puix
 dir que la cosa és molt mudada en pijor, en tant com
 entorn nós és tan gran crim ab coardia.— E dehia Tuyl·la:
 —Per què no t'armes tu? No·s cové pas que tu vengues
 70 de Corinti e de Tarquina querir reyalmes stransy axí com féu ton pare. Car —dix ella— los
 déus privats e paternals, la ymaga¹⁹ de ton pare, la casa reyal e la reyal cadira e lo nom
 Tarquinià [34r] te creix e t'appella rey. E si a açò tu has gens de coratge, per què enguanes
 tu e deceps la ciutat? Per què soffereix tu que cascú te honre e·t reguart com a jovencell
 reyal e fill de rey? Yo·t prech —dehia ella— que te'n returns en Tarquina o en Corinti, d'on
 75 ton pare vench. Retorna arere a ton linatge, si est pus semblant a ton frare que a ton pare.

Incident. Ella volia que, puix que ja havien morts los altres, no devien ésser coarts de matar lo rey Servil·lius, pare de la dita Tuyl·la.

En aquestes e altres maneres Tuyl·la punyia e guava²⁰ lo jovencell. Ne ella podia
 reposar en neguna manera si Tanaquil, fembra stranya e peregrina, havia pogut donar II
 veguades lo reyalme contínuament —és a saber, primerament a son marit e puix a son
 gendre—, que ella, qui era nada de sement reyal, en donant o en ostant²¹ lo reyalme no
 80 hagués negun poder.

75 frare] pare o frare L, frare L¹ 76 guava] graua L, guava L¹ 79 ostant] stant L 79 no] ella no L

¹⁷ Llegiu «est».

¹⁸ Llegiu «est».

¹⁹ *la ymaga*: És la llicó bona, com en P5. La resta de manuscrits de F^a hi porten errors.

²⁰ 'Fer més agut' (DCVB, s.v. agüar). Correspon a *aguisoit* en francès.

²¹ *ostant*: Esmeno l'error que porta L, *stant*, que és una *lectio faciliior*. «Ostar» significa 'retirar' (DCVB s.v.). El traductor no sempre utilitza aquesta paraula per traduir *oster*: per exemple, al cap. 37, r. 38, tradueix *ostee* per *hostada*, i en canvi al cap. 2, r. 27, tradueix *oster* per *levar*.

[39] EN QUINA MANERA LO REY SERVILIUS FO MORT E EN QUINA MANERA TUYL·LA, SA
FILLA, FÉU PASSAR SON CARRO SOBRE LO CORS DEL REY, SON PARE

Tarquí, scomogut per les oradures femenines de sa muller, se pres a çerquar e a rahonar¹
5 los pares, e specialment los pares de les gents menors,² e
amonestar-los que ells fossen en soccors³ del benifici paternal, e que ell los ho demanava a present
recompensació. E axí se pres a tirar lo cor dels jóvens
prometent-los grans dons si ell pervenia a ésser rey e
10 blastomant lo rey Servilius, per les quals coses ell crexia de jorn en jorn.

Incident. Axí com appar dessus,
en lo començament del reyalme
de Prisque Tarquí ell stablí cent
pares, los quals ell appellà los
pares de menors gents.²

Com, donques, li semblà que lo temps era covinent per svahir sa empresa, ell se
environà de gent d'armes e se n'anà en la plaça comuna —és a saber, enmig del mercadal o
al mig del jutgament—,⁴ que hom appella mercat. E d'aquí se'n muntà en lo palau reyal. E
dins la cort, per crides comunes féu citar los pares que ells vinguessen al rey Tarquí. Lavors
15 vingueren a ell, los huns de voluntat, qui tot de grat heren apparellats a açò, los altres per
dubte com a sglayats e scomoguts per la novelletat de la cosa a ffi que no fossen jutgats
fraudolosament resistir, majorment car cascú cuydà que lo rey Servilius fos ja mort o pres.
Aquí començà Tarquí a dir vilanies del rey Servilius. E començà de son primer linatge,
dient que ell era sclau e fill de sclava, e que après de la no digna mort de son pare, sens fer
20 entrevall, que hom appella interegne —aquest és lo temps del regent abans del rey novell
creat o coronat—, e axí sens posar jorn de elecció, que hom appella comiçes, e axí mateix
sens assentiment del poble e sens auctoritat dels pares, per [34v] lo do de una fembra havia
occupat lo reyalme. E axí mateix de baix nat e axí creat, havia ell totstamps stat fautor e
donada favor⁵ a baix linatge e a cativa gent, axí com aquell qui de aytal gent era nat. E que
25 per oy de honestat d'altre —és a saber, per hoy de gintilesa—, ell havia sostret lo camp, és a

7 ell] ells L, ell L o L^l 8 recompensació] e compensacio L, recompensacio L^l 8 se] om. L Incident
pares!] pars L 12 enmig] en mi[...] L, en mig L^l 17 fraudolosament] fraudosament L, fraudolosament L^l

¹ *rahonar*: En francès, *acointier* significa 'apropar-se, establir relacions' (LAF s.v.), però també 'parlar d'alguna cosa amb algú' (DMF s.v. *accointer*). El traductor pot haver entès el mot amb aquest significat.

² Vegeu cap. 32, r. 25-26.

³ *socors*: Error en relació amb la lliçó correcta, *recors*, que es pot haver produït fàcilment en francès: *recors* esdevindria **secors*. El mateix error en català seria una mica més difícil d'explicar paleogràficament. A més, *socors* fa un sentit en aquest context, per tant el traductor podia no sospitar que era una lliçó errònia.

⁴ Cf. *c'est enmi le marchié ou en leu du jugement* P21. El text català segueix el de F^a, que entén *jugement* com a sinònim de *marchié*.

⁵ *havia ... stat fautor e donada favor*: Traducció literal del francès *avoit ... esté facteur* ('qui ajuda') amb glossa. Cf. r. 39: *fauteurs* és traduït pel doblat *fautors e favoregadors*.

saber les terres guanyades dels enemichs havia sostrets als primers e als pus nobles de la ciutat e les havia donades a caschun vill e orre pagès.⁶ E axí que totes les coses comunes ell havia imposades⁷ als primers de la ciutat. E que ell havia stablit lo cens⁸ perquè la nobletat de la fortuna⁸ dels pus

30 rics fos posada a la enveja dels pobres. E que ell sabé on ella era presta a ffi que ell la donàs a cascun mendicant.

Incident. En lo precedent capítol veuràs què vol dir cens.

Aquesta manera de parlar dementre que Tarquí fahia, sobrevench en aquell loch Servil·lius, despertat per hun misatge pauruch de la guarda-roba de la cortina,⁹ e dix a alta veu:

35 —Quina cosa és aquesta Tarquí? En quina manera has tu gosat appellar los pares en la cort, mi vivent, et est assegut en la cadira?

E lo dit Tarquí respòs que ell tenia la cadira de son pare e que és pus rahunabla cosa que lo fill sie hereter del reyalme de son pare que lo sclau. E axí longuament se truffà Tarquí d'ell e de sos senyors. Gran crit se començà dels fautors e favoregadors del I e de

40 l'altre. E lo poble corria de totes parts a la cort. E paria bé que lo poble volgués que aquell qui vençés regnàs. Lavors Tarquí, veent que necessari era de pendre sobiran ardiment, axí com aquell qui era pus poderós en edat e en força, pres lo dit Servilius e·ll portà fora de la cort e·ll gità per los graus avall. E se'n tornà a la cort per appellar a si mateix lo sanat.

Lo rey Servil·lius se'n fugí, e ab ell sos sargans e sos companyons, per recollir-se en

45 son alberch. Mas abans que ell fos en son alberch, en una carrera appellada Cipriana Tarquí hi hac trameses gents qui aquí lo mataren. E cuyde's hom que açò féu Tarquinus per lo amonestament de sa muller Tuyll·la, qui era filla del dit rey Servil·lius. E a creure aquesta cosa pot moure caschun lo fet qui's seguí, qui fo aytal car, là hon la dita Tuyll·la hoý la faena, ella muntà en son carro e vench a la cort, e no dubtà la companya dels hòmens qui

50 aquí era. Ella fon la primera que son senyor cridà de la cort¹⁰ e li dix e appellà rey. Sí s'esdevench que hom manà a Tuyll·la que ella se partís d'aquí per rahó del brogit e del crit

28 imposades] imposades e imposicionades L 33 despertat] desesperat L, despertat L' 35 gosat] gosats L
35 appellar] appella[...] *corregit en* appellar L 39-40 I e de l'altre] al L, ·I· e del altre L' 40 lo poble] *add.* L'
43 appellar] apparellar L, appellar L o L' 48 Tuyll·la] Tulla L, Tuylla L 50 la!] *add.* L'

⁶ En aquesta frase, *havia sostrets* (r. 26) és una repetició no present en F^a (*havia sostret* apareix a la r. 25), però la podia haver escrit el traductor perquè la frase en francès sense puntuació provoca confusió.

⁷ *imposades*: Esmeno la llició de L, que copia *imposades e imposicionades* com si fos un doblet sinonímic. El segon terme és un error, un verb inventat per analogia amb «imposició», que ha quedat incorporat al text.

⁸ Cf. *la noble fortune* P21. En F^a, l'adjectiu *noble* ha esdevingut el substantiu *noblesce*, i d'aquí la traducció.

⁹ Cf. *garde-robe de la court* P21. En el text català, *cortina* tradueix l'error que transmet F^a, *courtine*, un lapsus d'un copista que es va confondre en llegir *garde-robe*.

¹⁰ Cf. *euocavit uirum e curia* lat. ('cridà el seu marit des de la cúria'). Bersuire traduí *hors de la court*.

qui aquí era, d'on ella se n'anà per recullir-se en son alberch. E ella fo en la carrera Cipriana, là hon hom havia fet l'altre jorn lo temple de [35r] Diana. Ella féu son carro tornar per una via obliqua appellada Orbiana a ffi de tornar¹¹ en la muntanya Squil·liana, on era son
 55 alberch. Lo seu carrater se arrestà tot sglayat e retench los frens de sos cavaylls, e mostrà a sa dona lo cors del rey Servil·lius, son pare, qui aquí geya mort e troçejat. Aquí s'esdevench una gran iniquitat, inhumana e orribla, de la qual encara dura la memòria, per la qual cosa aquella carrera encara ha nom la carrera Excomunicada. Car la dita Tuyll·la, feta descarrerada¹² per les fellonies e diables d'infern,¹³ veent la
 60 mort de son primer marit e de sa sor avant per los morts,¹⁴ féu passar son carro al través e desobre lo cors de son pare. Sí que, en son carro sanguonós¹⁵ de la sanch de aquell, ella, cruel e omeyera de aquella mateixa sanch,¹⁶ portà a ça casa part del patricidi e de la sanch de aquell.
 65 Per les quals ràbies e fellonies hac mal començament lo realme de aquest Tarquí, perquè assats tost après se'n seguí semblant fet e exida.

Incident. Antigament hom crehia que fossen tres deesses appellades fúries o ràbies: Cese, Megera e sa companyona.¹³ Les quals eren venjadores dels orribles crims, convertint en ràbia aquells qui los fahien, specialment dels homicidas. E volen dir que aquestes foren en lo començament e en la fi del regne de Tarquí l'argullós. E per ço car a la fi él fo gitat del reyalme, axí com manifestament apparrà en la scriptura següent.

Aquest Tul·lius Servil·lius regnà XLII anys per tal manera que, si ell hagués bon successor e rey temprat, sí fóra stada difícil cosa haver-lo
 70 resemblat. E per veritat ab ell moriren en Roma les justes e reyal¹⁷ senyories e los bons

52 ella se n'anà] ella hou ella sen entra anaua L, ella sen anaua L o L' 59 diables] diable [...] *corregit en* diables L 60 avant] anant L 61 e] *om.* L 63 cruel] cruell e com a cruel L

¹¹ *tornar*: Error per repetició: *tornar* apareix poc abans (r. 53). Túl·lia va a la muntanya de les Esquilies, no en torna (cf. *a fin d'aler* ...). L'error es pot haver comès en qualsevol moment de la tradició.

¹² En francès, «desver» significa 'esdevenir foll' (*LAF* s.v.). En català, «descarrerar» significa 'apartar del bon camí', en sentit moral (*DCVB* s.v.). La traducció fa sentit, però podria ser induïda pel mot *carrera* que apareix uns quants cops en aquest passatge.

¹³ *Cese* és un nom inexistent (les tres fúries d'infern són Megera, Al·lecto i Tisífone): el traductor ha confós el francès *c'est* pel nom d'una fúria, o ja va trobar **cese* en el manuscrit francès que traduïa.

¹⁴ *avant per los morts*: Error de traducció induït per la variant francesa del pronom *li*, que porten G1 i H (cf. *avant par elle occis* P5, o sigui, que ella havia matat abans). El traductor ha entès *li* com a article i *occis* com a substantiu.

¹⁵ *sanguonós*: En el text francès, hi diu *en saulant*, que significa 'sadollant' (*DMF* s.v. *soûler*). *Sanguonós* pot ser traducció deliberada, potser induïda pel context o per una lliçó en la font francesa com la que porta P18 més endavant (veg. aparat del text francès, r. 63: *ensanglente*).

¹⁶ Cf. *honie et tachee ou entboucie de celuy meyme sanc* P21: *tachee* i *entboucie* són sinònims i signifiquen 'tacada, bruta moralment'. Aquests participis ja han esdevingut mots incomprendibles a causa dels errors de còpia en P5 i H (veg. aparat) i en P18 han estat substituïts per *ensanglente*. La font francesa de la traducció devia portar igualment un error, i el traductor va escriure *cruel e omeyera* induït pel context. Esmeno la repetició de L: *cruell e com a cruel e omeyera*. És possible que al lloc del segon *cruel* hi anés un altre adjectiu (P5 en porta tres), però no es pot saber quin.

¹⁷ *reyal*: Error que tant es pot haver produït en la transmissió francesa com en la catalana, tot i que opto per la francesa: *loyaulx* pot esdevenir fàcilment *royaulx*, i hi ha altres casos del mateix error en manuscrits francesos de F^a (per exemple, al cap. 16 r. 31).

governaments. E sapiats que, jatsia açò que ell fos tan graciós e tan temprat, sí l'havia hom volgut algunes veguades depositar, axí com alguns dihen, per tal que mal los semblava que ten gran poder e imperi fos en lo poder d'un home. E fóra stat fet per rahó de delliurar la terra de la servitut dels reys, si no fos lo crim e lo ultratge privat dessús dit qui lli sobrevench.

[40] EN QUINA MANERA LO REY TARQUÍ TENCH PARLAMENT AB LOS LATINS

Aquest Luce Tarquí començà a regnar e mès-li hom nom Tarquí l'Ergullós per ço que lo rey Servilius —aquest era lo pare de sa muller— ell privà de son sepulcre al·leguant que
 5 Romulus era stat mort sens soterrar. Axí mateix matà ell los primers dels pares qui heren stats favorables a Servil·lius. E duptans que a ell mateix prengué hom exemple contra si mateix de punir-lo per ço que havia mal guanyat lo realme, per tal com veyia que no havia negun dret en aquell sinó per força e per violència e que ell lo havia ocupat e regnava sens manament del poble e sens auctoritat dels pares, ell volgué totstemps ésser guarnit [35v] e
 10 environat de gents d'armes. E per açò com ell no havia neguna fiança en la amor de sos sotsmesos, ell se pensà que convenia-li per poder e pahor guardar e deffendre son realme. D'on, a ffi que ell fos temut e dubtat, ell prengué a si mateix tot sol la conexença de tots casos criminals, per los quals ell pogué a tot son plaer matar, privar e bandegar de tots béns no solament aquells los quals ell havia sospitosos e los quals ell ahirava, hoc encara
 15 aquells dels quals ell sperava guanyar algun poder o algun profit per presa o per rapina. Lo nombre dels pares havia disminuït per les dites morts. E stablí lo dit rey que ell no elegiria més negun del món, a ffi que l'estament d'ells fos menyspreat per ço que ells fossen poch, e que menys n'í hagués qui s'endignassen contra ell perquè ell fahia totes coses per si mateix e sens consentiment del senat dels pares.¹ D'on aquest fo lo primer de tots los reys
 20 romans qui abaté les costumes de fer les faenes per lo conseyll del senat, ans aministrà l'imperi per conseyll privat e féu guerres, paus, ligançes e companyes per si mateix, exceptat quant ab algú qui li plach, sens manament del poble e del senat dels pares.

Sobiranament ell mès pena² a acordar e anar³ a ssi los pobles dels latins a ffi que, per ajudas de gents stranyes, ell fos pus segur entre sos sotsmeses. D'on ell se ajustà ab ells
 25 per affinitat de matrimonis, car ell donà sa filla al pus noble príncep de la terra, qui era appellat Octavius Manulius, lo qual segons la fama comuna era devallat del linatge [...] de

3 per] E per L 5 primers] primeres L 7 havia] haviu L 10 com] add. L¹ 13 matar] matar matar L, matar L¹ 13 privar e] e priuar L 16 stablí] stabli que L, stabli L¹ 17 per] e per L 20 costumes] constitucions L, consttumes L¹ 20 ans] add. L¹ 23 pobles] polles L 25 qui] quie L, qui L o L¹ 26 Octavius] octaus L 26 Manulius] manulius L, manilius L o L¹

¹ Al marge esquerre del foli hi ha una nota escrita pel copista mateix que diu «nota de rey».

² *mès pena*: En francès *mettre peine* significa 'esforçar-se' (DMF s.v. peine). En català *pena* també té el significat d'«esforç», però aquí el traductor ha calcat l'expressió del francès.

³ *anar*: El traductor ha confós *alier* ('aliar') per *aler*, o bé ja ha trobat l'error en el seu manuscrit francès. El mateix error al cap. 27, r. 19.

Cirsa la deessa,⁴ per lo qual matrimoni ell liguà a si mateix molts amichs e cosins del poble latí.

La auctoritat del rey era ja molt gran entre·ls barons latins. Lo dit Tarquí sí emprès
 30 huna jornada⁵ e ordonà que tots los prínceps de la terra se ajustassen a un cert loch appellat
 lo bosch de Ffarença a ffi de tractar de les coses comunes. A aquella jornada vengueren
 moltes de gents, mes elles hi foren molt abans que Tarquí hi vingués, axí que moltes de
 coses heren stades tractades e dites per diverses paraules. Axí que hun príncep appellat
 Turnus Erdonius, de la ciutat d'Arete, hac cruelment parlat contra Tarquí de açò que ell no
 35 era vengut a temps. E hac dit que sens causa no li havia hom donat a Roma lo sobrenom
 de Ergullós, cor axí lo appellava hom en Roma, mas açò fo en privat. E dix que açò era
 gran ergull truffar-se axí de tot lo nom latí e que los prínceps sien venguts de luny e que ell,
 qui à emprès lo jorn, no y sie gens vengut.

—E per veritat —dix ell—, ell assaga e tempta nostra paciència a fi que, si nós
 40 reebem son jorn, ell nos pusqua agreugar e oppembre. A qui —dix ell— no apparría que ell
 desiga l'imperi dels latins? E cert, ja fos ço que sos ciutadans li haguessen comès (és a dir,
 los romans)⁶ e donat lur imperi e que ell no l'hagués conquistat per patricidis, nós no u
 deuríem axí fer, qui som strangers. [36r] E si és axí que los seus se peniden e se enugen de
 son governament axí com aquells qui, de jorn en jorn, los huns sobre los altres, són morts,
 45 són exel·lats e perden lurs béns, qual millor sperança porien los latins haver de ell que ells?
 Certes, qui me'n creurà cascun se n'irà a sa casa ne no guardarà pus aquesta jornada, si
 donchs aquell qui l'à pres no la guarda.

Dementre que Turnus parlava aquestes coses e altres pertanyens a açò, Tarquinius,
 hom sediciós e criminós e qui per aytals maneres havia conquistades moltes riqueses,
 50 sobrevench. E axí fon feta fi a les paraules de Turnus, car cascú se tornà a saludar Tarquí.
 Alguns dels amichs de Tarquí li conseyllaren que ell se escusàs de la trigua als prínceps dels
 latins. Sí los dix que ell havia tan triguat per tal que hom lo havia elegit a ésser jutge e
 àrbitre a reconciliar hun fill ab son pare e que ell havia en açò guastat e mès tot lo jorn,
 mas que lo jorn après ell faria ço que ell havia ordonat. La qual excusació Turnus no

27 Cirsa] Cursa L 38 qui] hi L, qui L' 41 haguessen] hagussen L, haguessen L o L' 50 Turnus] Tunus L,
 Turnus L' 50 cascú] *add.* L' 51 als prínceps] del príncep L, als prínceps L' 54 ell] ell L

⁴ Falta el nom del pare, Ulisses (vegeu el text francès). És un error de còpia que podia ser ja en la font francesa.

⁵ En aquest context, *jornada* significa 'reunió, trobada', com en francès: *emprendre une journée* vol dir 'convocar una reunió' (veg. DMF i LAF. s.v. *journee*).

⁶ Cf. *ja se just que ses citayens, c'est-a-dire les romayns, li eussent comis* P21. En F^a la glossa ja és fora del seu lloc.

55 acceptà bé, e dix que ell era malcontent si tant ha triguat a paçificar lo fill e lo pare,⁷ e que
 ab poques de paraules los pot hom pacificar car, si lo fill no obeeix al pare, dret és que sia
 pres. E aquestes coses dites contra lo rey Tarquí, lo príncep dels articians s'és partit del
 conseyll. Tarquí pres al cor pus greument que no semblava les paraules de Turnus, e tantost
 s'esforçà de pensar la sua mort a ffi que ell pogués la temor e la terror enpremtar en los
 60 latins, per la qual temor ell havia oppremuts en Roma lo coratge dels seus —és a saber, per
 ço que ell fos aytant temut entre los latins com era entre los romans—. D'on per açò com ell
 no podia per via de maestria lo dit Turnus matar, ell li féu alevaer hun leig crim e fals, a ffi
 que ell lo pogués auçuire e condempnar ja que fos inoscent.⁸

56 poques] pogues L 61 entre] contra L, entre L' 63 ja que fos inoscent] *add.* L'

⁷ *ell era malcontent ... e lo pare*: Cf. *il n'est contens si ayse a apayser come entre pere et fil* P21 ('no hi ha disputa tan fàcil de resoldre com aquella entre pare i fill'). El traductor català no ha entès bé *contens* ('disputa, querella', *Gdf* s.v. *content*) i això l'ha portat a modificar la frase. Pot ser que l'error que transmeten G1 i P18 (una *a* afegida davant de *aisiè*) i l'afegit *nul* en F^a hagués confós el traductor.

⁸ *ja que fos inoscent*: Afegit pel corrector. Cf. *lui innocent* F^a. No podem saber si el traductor ho va escriure exactament així o ho va traduir d'una manera més literal. Per això accepto la correcció tal com és.

[41] EN QUINA MANERA LO REY TARQUÍ FÉU MATAR TURNUS PER ENVEJA

La acusació contra Turnus fo axí trobada,¹ car lo dit Tarquí per alguns de la ciutat d'Arecte tantost féu corrompre donant gran quantitat d'or hun catiu del dit Turnus, a ffi que ell lexàs
 5 metre cubertament en la cambra o alberch de son senyor, en algun loch secret, gran quantitat de lançes, les quals coses foren complides en aquela nit. Axí que al matí, hun poch abans del jorn, lo dit Tarquí appellà a si los prínceps dels latins e féu gran admiració en lo començament, axí com a torbat per la novelletat de la faena. E dix-los com ell cuydava per cert que la trigua del jorn de ir era stada ordonada per la providència dels déus per la salut
 10 d'ell e d'ells. E·ls dix més: que per cert Turnus havia a ell e a ells la mort aparellada a ffi que ell pogués tot sol l'imperi dels latins haver e mantenir, mas que la cosa era stada en dilació o alarguament per la absència d'ell, lo qual principalment ell desijava a matar. E dehia que de açò era stada nada aquella disputa qu·ells havien ir feta contra [36v] ell. Cor molt era marrit² con sa trigua havia fraudada sa sperança, d'on ell no dubtava gens, so
 15 dehia,³ si era ver ço que hom li havia donat a entendre que lo dit Turnus ne venia al matí tot armat al conseyll ab gran companya de sos conjurats.

—Yo he —dix ell— hoÿt dir que ell ha en son alberch gran quantitat de lançes e d'armadures, la qual cosa hom pot tentost saber. E per açò vos prech que anets tots ensemps a la casa de Turnus.⁴

20 Aquesta cosa fon sospitosa e dubtosa per lo fer engeny e coratge de Turnus, e d'açò que·ls semblava bé possible, car per la absència e trigua de Tarquí aquella occisió pogué ésser retardada. E per açò ells inclinaren lurs coratges a creure açò. E anaren ab Tarquí dretament a la casa de Turnus ab tal propòsit que, si ells hi trobassen les lançes, éls reputaren tota la cosa ésser vera.⁵ E là hon foren venguts a la casa, hom despertà Turnus,
 25 qui dormia, e tots los sargants d'armes se meteren entorn d'ell e s'asseguraren dels servents de Turnus, qui per amor de lur senyor se aparellaven de resestir. E començà hom a traure

4 hun] a hun L 10 havia] hauia la mort L, hauia L o L¹ 12 desijava] designa L, desiava L¹ 14 marrit] manifest marrit L 21 Tarquí] Tarqui[...] *corregit en* Tarquj L 23 ab] a L, ab L¹

¹ Cf. *controvee* P21 ('inventar amb engany', DMF s.v. *controuer*). En Fa el verb ja és *trouee*.

² Esmeno l'error que transmet L: *manifest* és afegit davant de *marrit* (veg. aparat). Probablement és un error transmès junt amb la lliçó correcta: *marrit* i *manifest* es poden arribar a confondre, especialment en una construcció com *molt era marrit*; l'error va ser corregit, però no va desaparèixer.

³ *so debia*: Ja en Fa és una repetició.

⁴ *E per açò ... Turnus*: En el text francès aquesta frase no forma part de la intervenció de Tarquí, sinó de la narració.

⁵ *si ells ... ésser vera*: La lliçó *vera* pot ser una confusió del traductor, que ha entès **vraye* en lloc de *vaine*, o bé l'error del seu manuscrit francès. Per això l'oració condicional és negativa, i no afirmativa com en francès.

les lançes defora de totes parts de aquella casa secreta hon hom les havia meses.⁶ E cregué hom la cosa ésser vera. Sí ha hom lo dit Turnus liguat e encadenat. Lo consell⁷ dels latins és stat appellat fahent gran denunçiamet en hun camp après d'aquí. E gran envega e mala
 30 voluntat nasqué contra Turnus com caschun veé les lançes, que ells hagren meses en mig loch. Tantost lo condempnaren a mort d'una manera novella de mort, és a saber, que ells gitaren lo dit Turnus là hon comença lo flum Forentí e meteren-li dessús arena e desots lli meteren hun gran sach de pedres. E axí lo neguaren aquí.

Lavors Tarquí reappellà los prínceps dels latins a conseyll e los loà molt de tant com
 35 ells havien punit Turnus de mort bé merescuda, per ço com ell havia volgut bastir coses novelles per cruel homicidi. E féu més son parlament e husà de tal lenguatge:

—Yo pens —dix ell— si yo volgués, senyors latins, tractar ab vosaltres per dret anscià, més coses querir e demanar.⁸ Car com tots los latins sien nats de la ciutat d'Alba, ells tots deuen ésser tenguts en aquella liguança e convinença per la qual la ciutat d'Alba ab tot
 40 son poble fo translatada e sotsmesa en temps passat per lo rey Tul·li a l'imperi de Roma. E creu —dix ell— que encara seria profit de tots. E per açò —dix ell— yo ordon que la dita covinença o liguança sia encontinent⁹ entre nós renovellada, a ffi que lo poble latí se puxa alegrar de la bona fortuna dels romans e que ells no vegem d'aquí avant lurs ciutats trabucar ne lurs terres guastar, axí com ells han vist e sostengut altres veguades per lo rey Ancus¹⁰ e
 45 per son pare Prisque Tarquí.

Aquesta cosa fo leuge[37r]rament atorguada per los latins, jatsia açò que fos cosa que faent [...] ¹¹ los romans aguessen lur avantage, e axí los capitans dels latins consentien a açò e a les paraules del rey.¹² Car ell no hac nengú qui gosàs contrastar al dit rey, car la mort

27 casa] cosa L, casa L' 28 consell] consol L 29 envega] enuega e gran L, enuega L o L' 32 li dessús] l[...] dessus *corregit en* li de dessus L 36 husà] husa hom L, husà L o L' 39 la qual] la qual la qual L, la qual L o L' 42 encontinent] continuament e en continent L 47 que faent ... capitans] *add.* L' 48 hac] hac [...] L, hac L' 48 rey] rey L, del rey L'

⁶ Cf. *cum gladii abditi ex omnibus locis deuerticuli protraherentur* lat. ('quan van ser descobertes espases amagades a tots els llocs de l'alberg').

⁷ *consell*: Esmeno l'error de L (*consol*): no es documenta en cap manuscrit francès de F^a, i és tan fàcil de cometre tant en una llengua com en l'altra. Vegeu cap. 33, n. 6.

⁸ Cf. *trayter avecques vous par droyt mout ancien et demander que come tous...* P21. L'omissió de la conjunció *et* en F^a fa que no s'entengui la frase i quedi incompleta. Per això el traductor hi devia afegir *més coses*. *Querir* és un sinònim afegit a *demanar*.

⁹ *encontinent*: L escriu *contínuament e encontinent*: el primer mot sembla un error comès per un copista (*contínuament* i *continent* s'assemblen gràficament) i que s'hauria transmès junt amb la lliçó bona. L'error no es pot haver produït en francès.

¹⁰ Vegeu cap. 30, n. 7.

¹¹ Manca el complement del gerundi: *en ce faisant* F^a. Podia ser omès en la font francesa o durant la transmissió catalana.

¹² Cf. *les chevatayns des latins se assentoyent. Se sembloyt aus paroles du roy que il n'y avoyt nul...* P21. El traductor no ha entès la construcció impersonal *ce sembloit*; a més els manuscrits de F^a, tret de P5, introdueixen mots erronis

de Turnus los era molt novella e ensenyament del perill de cascun. Axí donques, és stada
 50 renovellada la liguança, per virtut de la qual Tarquinius ha manat als jóvens latins que tots
 armats fossen a cert jorn al bosch¹³ de Ferentina, qui, depuix que foren venguts de totes
 parts al manament del rey dels romans, a ffi que los dits latins no haguessen propri duch a
 qui ells seguissen ne pròpies banderes e que no poguessen dir que haguessen secret imperi,
 entre ells lo dit Tarquí mesclà lurs companyes ab les romanes, faent de una companya II e
 55 de dues una —és a dir, que ell ordonà per tal manera que la mitat de cascuna scala de les
 gents d'armes fos dels latins e l'altra mitat dels romans, e axí a les dites scales per aytal
 manera doblades ell ordonà centorions e capitans—.

51 bosch] loch L 55 mitat] mitat dels Romans · E axi a les dites scales per aytal manera · que la mitat L,
 mitat L'

que dificulten la comprensió de la frase (veg. aparat text francès, r. 49). D'aquí la diferència del text català respecte al francès.

¹³ *bosch*: Esmeno l'error que transmet L. És fàcil de cometre en català, i a més hi ha altres casos de confusió l/b en aquest manuscrit (veg. cap. 40, r. 23, i també glossari, r. 230).

[42] EN QUINA MANERA LO REY TARQUÍ ENVIÀ SEXTUS, SON FILL, EN LA CIUTAT DE GÀBIA
PER ENGANAR-LOS

Tarquí no fo axí malvat en temps de guerra com en temps de pau, abans en la art de
5 guerrear fon ell equal ab los altres reys romans qui foren abans d'ell, si no fos que en altres
coses ell era axí malvat que ell diffamava tota la art de guerregar e ab açò la bellea e la
honor del stament de gents d'armes.

Aquest Tarquí moch primer guerra al poble dels volques, la qual CC anys après d'ell
durà. E pres II de lurs ciutats per força, és a ssaber, Suesse e Pometa. E com en lo partir la
10 presa de aquelles ell hagués trobats XL quintars tant d'or com d'argent, ell concebé en son
cor que aquella moneda ell convertiria en créxer e hedifficar lo temple a Jovis e fer-lo tal
que ell seria digne per lo rey dels déus e dels hòmens, per la honor de l'imperi romà e per la
magestat d'aquell propri loch. E per açò ha ell aquella moneda guardada e mesa a part.

Huna guerra li sobrevench que fo pus flaua¹ assats que ell no cuydà. Car ell esvahí
15 per no res una ciutat qui havia nom Guàbia, assats prop de la qual, per tal com ell fo gitat e
lançat dessús los murs, ell fo fora d'esperança que la pogués assetjar. E per açò, no pas per
art romana mas per frau e barat,² ell ha per altra [...] svaída la ciutat, la qual manera és
stada aytal: lo rey Tarquí ha fet semblant de fundar temples e lochs religiosos axí com si ell
fos fora de cures de guerres e de bataylles e que ell no hagués res que fer sinó attendre a
20 coses urbanes e privades. [37v] Sí fo axí ordonat que un seu fill appellat Sextus, lo menor
de III, se'n fogí a Guàbia per cert propòsit clamant-se de la crueltat de son pare, intolerable
a ell, dient que son pare havia regirat l'ergull dels stranys en los seus e que ell havia enuig de
la franquea⁴ de sos fills. E que, axí com ell havia feta la cort solitària e lo senat solitari
hocient e matant los pares, axí volia ell son propri alberch fer solitari matant sos infants, a
25 ffi que après ell no poguessen lexar ne linatge ne hereter de son reyalme. E que ell se n'era
scapat entre los darts e les lançes⁵ de son pare e que no cuydava d'aquí avant trobar

4 la] lo L, la L' 4 de3] add. L 5 ell] add. L' 11 convertiria] conuertira L, conuertiria L o L' 14 flaua]
flaqa amb titlla de nasal L 19 guerres] gerres *corregit* en guerres L 21-22 intolerable a ell, dient que son pare]
add. L'

¹ *flaua*: Esmeno l'error de L, un mot sense sentit: *flaqa* amb titlla de nasal. Tradueix *lente*. Cf. *los sabins se portaven flacament* (cap. 10, r. 9-10) tradueix *les sabbins se portoient lentement*.

² 'Engany, tracte fraudulent' (DCVB s.v.).

³ Falta **manera*. Es podria haver omès en el text francès.

⁴ *franquea*. En francès *frequence* significa 'gran nombre' (com en el text llatí: *eum frequentiae taedere* lat.) i també 'companyia, cort' (LAF s.v.). *Franquea* pot ser una traducció derivada del segon significat, o simplement un error.

⁵ El francès *javelot* és traduït tant per *dart* com per *lança*; les dues traduccions són correctes. *Glaive* és traduït normalment per *glavi* o *coltell* (i *espasa* en una ocasió), però en francès també vol dir 'lança' (LAF s.v.).

seguretat sinó ab los enemichs del dit seu pare. E·ls dehia més: que·s guardaçen que no fossen enguanats, car per tot cert son pare los entenia fer guerra, la qual ell fenya del tot haver leixada a ffi que ell los pogués desproveÿts sobreprendre. E·ls dehia més: que si ells
 30 no havien cura de hoir ses humils preguàries, ell iria vaguabunt per tot lo nom latí e, si d'aquí lo gitaven, o⁶ ell iria als pobles que hom dehia eques e ernicians, ne jamés no cessaria fins a tant que ell vingués a ells⁷ que·ll volguessen deffendre de les crueltats e dels turments de son pare, e per ventura ell trobaria en alguns alguna cosa de ardor e de violència a fer guerra e a moure armes contra lo rey ergullós e contra son cruel poble.

35 Lavors, com lo dit Sextus faés semblant de ésser sobiranament felló contra son pare e que ell se'n volia tantost anar d'aquí si los guabians no·l detenien, los guabians l'an detengut longuament ab ells e li han dit que ell no·s desfraçàs o·s fenyés⁸ gens si son pare, aytal com és stat a sos sotsmesos e puixs a sos companyons, aytal volia ésser a la perfi a sos fills, que finalment ell hixiria de seny⁹ si en altra manera li cové a fer contra si mateix.¹⁰ E li
 40 digueren més: que son enteniment¹¹ los era agradable, e dedins breu temps haurien sa ajuda e veurien¹² que la guerra seria transportada de la terra dels guabins desots los murs de Roma. Conseylls comuns se ajustaren e començaren a fer en la ciutat. E dix davant tots lo dit Sextus que de les altres coses se volia él tenir a la sentència dels ancians gaubins, als quals de les dites coses heren pus notòries, mas de la guerra d'aquells de Guàbia¹³ contra
 45 son pare e·ls romans, com ell sabés la força de l'hun e de l'altre e fos cert que l'ergull del

29 desproveÿts] desproveyits L, desproveyts L o L¹ 30 nom] mom L 31 ernicians] eruicians L
 33 violència a] add. L¹ 35 Sextus] Sertus L, Sextus L¹ 35 felló] fells o fello L, fello L¹ 39 de seny] deçen L, daçen L o L¹ 40 haurien] haurien haurien L, haurien L o L¹ 41 terra] torre L, terra L o L¹ 41 guabins] gualbins L 43 que] add. L¹

⁶ o: Error del traductor, que ha confós el pronom francès *on*, 'hom', per la conjunció *ou*.

⁷ ells: Error que pot derivar fàcilment del text francès: **eulx* en lloc de *ceulx*.

⁸ no·s desfraçàs o·s fenyés: Correspon a *s'esmerveillaist*, que el traductor sempre tradueix per *meravellar-se*. En aquest cas la traducció per aquest doblat no és bona, perquè els gabins no saben que Sextus fingeix.

⁹ hixiria de seny: Esmeno l'error que porta L (*hixiria deçen*), mal corregit per L¹. Correspon al francès *forsenera*, que significa 'ésser fora de seny, perdre la raó' (LAF s.v. *forsener*) o 'tenir un comportament contrari a la moral' (DMF s.v. *forcener*). En llegir els mots tal com els havia escrit L, que ja no els devia entendre, L¹ va suposar la lliçó *d'açèn* (= d'assèn, 'd'aquí'). — Falta la traducció corresponent a *en soy meismes*: la pot haver omès el traductor (veg. nota següent).

¹⁰ que finalment ... si mateix: El fragment no s'entén perquè acumula errors diversos (compareu el text francès, r. 41). Probablement és un intent del traductor per corregir una frase que en la font francesa ja devia portar errors. *Manera* fàcilment pot derivar de l'error **maniere* en lloc de *matiere*. El sentit del text en francès és 'finalment Tarquí seria cruel contra ell mateix, si li fallaven altres motius per ser-ho'.

¹¹ enteniment: Fa sentit (si entenem 'intenció', DCVB s.v. *enteniment* 2), tot i que no coincideix amb el text francès. Podria ser un error de còpia francès o català (en altres ocasions *advenement* és traduït per *esdeveniment*; veg. cap. 7, r. 24), però és possible que ja sigui la lliçó del traductor.

¹² dedins breu temps haurien sa ajuda e veurien...: El canvi de subjecte en relació amb el text francès (veg. r. 42-43) no suposa un canvi de significat important i es pot atribuir al traductor.

¹³ Guàbia: És la lliçó bona. En canvi, els manuscrits de F^a porten tots l'error *Sabie*. El podria haver esmenat el traductor fàcilment.

rey era molt ahirat a sos ciutadans (lo qual ergull sos propis fills no havien pogut sofrir), ell volia ésser actor e conditor.¹⁴

Axí donques, petit a petit lo dit Sextus scomogué los principals de la ciutat a rebel·lar contra son pare. E ell, ab los pus sperts jóvens dels gaubins, anàs¹⁵ de jorn en jorn córrer e pendre preses de [38r] sobre los romans. A la perfí, tant per [...] sos fets plens de enguan,¹⁶ los guabins hagueren en ell tanta de fiança que ells l'an elegit dictador e capità de lur guerra. D'on moltes de vegades s'esdevenia que ell menava la multitud de les gents dels guaubins, que ells no sabien gens la entenció del córrer sobre·ls romans. E fahia tant que ell sovent havia la millor part, axí que los grans e los petits dels gaubins dehien que lo dit
50
55 Sextus los era stat tramès per ordonança divinal. E axí havia ell tanta de gràcia ab los cavallers, tant per ço com ell se metia ab ells en tots perills com per ço que ell los partia liberalment tot ço que ells guanyaven, que son pare Tarquí no era pas pus poderós en Roma que lo fill era en la ciutat de Guàbia.

47 volia] los volia *L*, volia *L o L'* 49 rebel·lar] treballar *L*, rebellar *L o L'* 49 gaubins] gauberins *L*, gaubins sense eliminar la tiilla de nasal *L o L'* 50 tant] *add. L'* 53 gens la entenció] *add. L'*

¹⁴ *conditor*: 'autor'. Veg. cap. 36, n. 1.

¹⁵ Correspon a *alast* F^a.

¹⁶ Manca un fragment: cf. *tant par ses diz comme par ses fais*.

[43] EN QUINA MANERA SEXTUS ENVIÀ SON MISSATGER AL REY TARQUÍ, SON PARE

Donchs com ell veés que ell havia lo temps guanyat e tantes conquestes de ajudes e de
 forces que ell podia bé contrastar a tots impugnadors,¹ ell tramès a Roma un missatge a son
 5 pare manant-lli que, com los déus li haguessen donat que ell tot sol podia fer totes coses al
 poble dels guabins, què volia ell que faés. A·quest misatge, per tal com no li semblava ben
 leal, no li volch res respondre per paraula, mas lo dit Tarquí se n'entrà en l'ort de son
 alberch axí com [...] pensiu per mig de l'ort del jardí.² E·ll batia los caps dels papàvers o
 cascayls³ ab hun bastó e altra cosa al món ell no respòs al missatge. D'on s'esdevench que·l
 10 missatge, lassat de tant sperar e de tant demanar resposta, se'n tornà a Guàbia sens portar-
 ne algun respost. E totes les coses que ell havia vistes ne hoÿdes ha dites e recitades a son
 senyor. E ha dit que, per ira o per oy o per ergull naturalment en lo rey Tarquí, no li ha
 donat negun respost ne paraula neguna.

Lavors là hon lo fill se avisà per què lo pare havia callat e quina podia ésser la sua
 15 volentat ne quina cosa ell li manava fer, ell matà los principals de la ciutat, los huns
 accusant e blasmant vers lo poble, los altres per acusacions fetes entre ells per lurs
 pròpies enveges, d'on molta gent hi hac morta per ell palesament. Los altres los quals hom
 no podia bonament acusar són stats offeguats amaguadament. Los altres se'n fugien. E los
 altres són stats bandegats, e lurs béns per lur absència, e encara dels altres morts, són stats
 20 partits. Lo consentiment dels mals públichs fo sostret al poble per la dolçor del profit
 privat e de la distribució⁴ de la presa dels béns d'aquells qui foren morts. Axí que la ciutat
 dels guabins, orffe e privada de tots sos guiadors, sens neguna bataylla és stada donada
 [38v] en mans del rey romà per la frau de son fill.

5 que²] *add.* L¹ 6-7 ben leal] prou leal o ben leal L, ben leal L¹ 8 l'ort] lort ort L 9 cascayls] castays *amb
 titlla de nasal* L 10-11 portar-ne] [...]oritar ne L, portar ne L o L¹ 12 Tarquí] tarqui dit L, tarqui L
 17 molta] *add.* L 20 dolçor] dolcor L

¹ Cf. *resister a touz preforcemens* P21, 'resistir a totes les imposicions'. Els manuscrits de F^a confonen el substantiu *preforcemens* per *pour forcemens* ('a la força'). La lliçó *impugnadors* pot indicar que la font francesa havia corregit l'error de F^a. En aquest context, *impugnadors* també pot tenir el valor de 'qui els faci la guerra' (DCVB s.v. *impugnar* 1).

² Falta un fragment en relació amb el text francès: des de *deliberans* fins a *en alant*, r. 9-10. No es perd el fil del text ni la frase és incorrecta sintàcticament. D'altra banda, la font devia llegir com P18 i H: mantenen la lliçó *ort*, que deriva de l'original: *li roy s'en est estrés en l'ort de son hostel ... en alant touz pensis par mi l'ort* P21.

³ *papàvers* o *cascayls*: Esmeno la lliçó de L, *castay(é)s*, per *cascayls*: els cascalls pertanyen a la família dels papàvers (DCVB s.v. *cascall*), i corresponen al francès *pavos*.

⁴ *distribució*: Tradueix *largicion*, 'generositat' (LAF s.v.).

[44] EN QUINA MANERA LO REY TARQUÍ EDIFICÀ LO TEMPLE DE JOVIS E DEL CAP QUE
HOM TROBÀ EN LO FONAMENT

Pres a ocupada la ciutat de Guàbia axí com dit és, lo rey Tarquí féu pau ab los equins e
5 renovellà ligançes e treves ab los toscans. E de puix se convertí als vegetes¹ de la ciutat,
dels quals fo [...] lo temple de Jovis,² lo qual ell volgué fer en lo mont Carpenat —ço és, lo
Capitoli— a ffi que aquest fos memòria e remembrança de son realme e de son nom. Lo
qual temple los II reys Tarquins —ço foren Prisque Tarquí, lur pare, e aquest Tarquí
l'ergullós e fer— la hun lo havia començat e volgut fer, e l'altre acabat. E a ffi que tota la
10 dita muntanya fos de Júpiter e de son temple e deliurada de totes les altres religions, ell
stablí e féu destruhir per auguraments los altres lochs sants e los temples qui aquí eren,
dels quals havia alguns que lo rey Taciús hi havia en temps passats fets en lo glay e dubte
de la bataylla que ell hac en temps passat contra Romulus.

En lo comensament d'aquesta obra, diu hom que los déus volgueren demostrar
15 una deïtat³ e jutgar lo gran poder sdevenidor de l'imperi. Car com los oçells per los
auguraments haguessen demostrat de tots los altres temples que ells fossen destruhits, ells
no volgueren demostrar neguna cosa de la destructió del temple de aquell déu qui ha nom
Terminus. Per lo qual hom ordonà que la cadira e lo temple del dit loch no seria gens
mogut e que un⁴ tot sol hauria lo temple dedins lo Capitoli ab Júpiter, entorn lo qual hom
20 ha dedicades certes fins e encontrades. E los semblà que ço que lo déu no era volgut ésser
mogut d'aquell loch era significança de la fermetat e stabilitat de l'imperi sdevenidor.

Aquesta perdurable fermetat de l'imperi romà presa e significada per lo dessús dit
signe, après se seguí un altre marvellós signe per la granea sdevenidora de l'imperi romà
demostrar e scriure. Car com hom obrí los fonaments del temple dessús dit, hom hi trobà
25 un cap d'om qui encara havia tota la sua faç fresca e entegra. La qual cosa fo verdadera
significança o demostrança que aquell seria lo antich imperi e cap sobirà de les coses

4 ocupada] acabada L, ocupada L' 5 renovellà] renove ll *corregit en renove lla amb tilla de nasal supèrflua* L
10 fos] tota fos L 10 ell] per que ell L 12 alguns] alguns Reys *corregit en alguns* L 20 e] en L 20-
21 ésser mogut] ésser volgut ésser mogut L, ésser mogut ésser mogut *corregit en ésser mogut* L' 24 e] om. L
25 tota] *add.* L' 26 coses] doses L

¹ *vegetes*: No significa res: el mateix error es documenta en un dels manuscrits francesos consultats, C2, de la
branca F^b (veg. II.1.2.1 ii). És fruit de la semblança gràfica de n/v, o/e i c/t.

² Manca l'atribut: *fu le premier le temple de Jovis* F^a. Podia ser omès ja en la font francesa.

³ *volgueren demostrar una deïtat*: La diferència en relació amb el text francès, *murent une deïté a demonstrer*, pot
tenir origen en una mala lectura del traductor o d'un copista francès. L'error en català també seria possible
(tot i que a les r. 20-21 hi ha l'error *volgut* en lloc de *mogut*, *corregit* després per L', aquí s'explica per repetició,
no tant per confusió de grafies; veg. aparat).

⁴ *un*: Sembla el resultat d'una mala lectura de *lui*.

d'aquest món. Axí ho han cantat los devinadors, axí ho han creegut tots aquells de la ciutat, axí ho han jutgat tots aquells qui a açò havien a consellar, los quals hom féu venir de la terra de Strória.

30 Lo coratge del rey era tot engoixós de les missions⁵ e despeses que li convenia fer e de açò [39r] que ell vehia que les despulles⁶ que ell havia en temps passat preses en la terra de Suessa e de Pometa,⁷ les qualls ell havia stugades per lo temple levar fins en alt, e aquelles apenes havien bastat al fonament del temple. E per açò yo crech més a Ffabius yostoriograffus, qui diu que aquella soma de moneda no muntava ultra XL quintars, que a
35 Pison, jatsia açò que ell fos pus ancià, qui diu que ella muntava XL mil·lia peses⁸ d'argent. Car no és creadora cosa que tanta de moneda pogués ésser conquistada de la presa de una ciutat que ella pogués sobremuntar les fonaments de qualsevol grans obres, e specialment de aquestes obres qui foren tan magnífiques.

Lo dit rey entès en lo dit temple edifficar e complir, e a açò appellà los obrers de
40 Stroria, no solament ab lo loguer de les peccúnies públiques, mas ultra açò ell volgué usar en la obra del trebayll del poble. E jatsia que lo dit poble fos axí de dia en dia ocupat en bataylles e en cavalleries, tota veguada se reputava menys agreugat d'açò com ell treballava de ses pròpies mans en los temples dels déus. E encara lo dit poble, après aquestes obres, era ocupat en altres obres, ja fossen elles de menor honor, almenys elles heren de
45 pus gran trebayll: és a saber, de fer los mercats o cirque⁹ —en loch on hom fehia los jochs— e la gran claveguera desots terra, hon heren reebudes totes les sutzures de la ciutat, en les quals derrerres obres apenes poria ésser comparada la magnificència de Roma del temps present.

28 a consellar] aconsella *L*, aconsellar *L'* 31 vehia] velia *L*, vehia *L'* 32 stugades] scugades *L* 32 temple] teple *L*, temple *L'* 35 peses] pessés *L*, peses *L'* 42 reputava] puntava *L*, reputava *L'* 44 de menor honor] *add. L'* 45 fehia] vehia *L*

⁵ 'Despeses' (*DCVB* s.v. *messió*), com en francès *mises*.

⁶ 'Allò que es pren a l'enemic' (*DCVB* s.v. *despulla* 2a).

⁷ Cf. *qu'il avoit jadis prinses ou pais de Poncie, c'est ou pais de Suesse et de Pomecte* F^a (excepte G1); ... *ou pays de Pontine, c'estoyt en cités de Suessa et de Pomece* P21. En G1 hi ha el mateix salt d'igual a igual (r. 30-31) que en *L*.

⁸ Llegiu «pesos».

⁹ Cf. *les marchés en cirque* P21; *foros in circo* lat. ('les grades del circ'). La variant *ou* en comptes de *en* que porten tots els manuscrits de F^a, tret de P18, provoca la confusió del traductor. Segurament en francès *ou* ja s'entenia com a 'o'.

[45] EN QUINA MANERA LO REY TARQUÍ ENVIÀ SOS DOS FILLS AL TEMPLE DE APPOL·LINE
PER HAVER RESPOSTA

Lo poble ocupat e exercitat per aytals trebaylls de labors, lo rey se avisà que, en cas que la
5 multitud del poble seria ociosa, ella poria ésser gran càrrech de la ciutat. Ell ordonà que
trametria habitants romans en les viles de Signea e de Circea a ffi de créixer l'imperi romà
e de exalçar, a ffi que los dits habitants fossen en guarda e en deffensió de la ciutat de
Roma.

Dementre que lo rey fayia aquestes coses tant per terra com per mar, una
10 spavantabla maravella s'és sdevenguda. Car una serp devallà de la colona de fust sobre la
gent¹ e féu gran pahor a aquells qui la vaeren, e·ls féu fogir en lo palau reyal. E lo coratge
del rey s'espaventà sobtosament e l'omplí d'angoxes e d'ancies. Com, donques, en aquell
temps los trusques, que ara són appellats almanys,² solament fossen aquells als quals hom
demanava la veritat dels signes e de les maravelles públiques, lo rey, sglayat per aquell
15 senyal privat, ordonà de trametre al temple de Appol·line, en la ylla de Delfos, que ara a
nom Negrepont,³ en la qual era lo molt noble oratori qui lavors fos en lo món, per demanar
resposta del signe damunt dit. E com ell no·s fiàs en negú de saber la resposta de aquell
temple, ell tramès allà e fins en Grècia sos II fills per terra e per mar no coneguts.

Los dos fills del rey, és a saber Titus e Arcius, e enprengeren lur camí.⁴ E hom los
20 donà per companyó⁵ un jove fill de la germana del rey, qui havia nom Junius Brutus, qui a
la veritat [39v] era hun jove qui sobremuntava tots los altres en engeny e en subtilitat, jatsia
qu·él no·n fes semblant. Lo qual Brutus, com ell sabés que son oncle lo rey hagués morts
los principals de la ciutat (entre los altres hun seu frare era stat mort), considerà que ell se

6 les viles] la vila L 6 Signea] siguea L 6 Circea] cicera L 10 sdevenguda] sdeve[...].uda *corregit en*
sdeuenguda L 12 e l'omplí] ell ompli L 14 públiques] poliques L, publiques L' 15 de trametre] e tramete
corregit en de tramete L 17 en] *add.* L 20 companyó] companio L, companjo L' 22 no·n fes] nou fes a L

¹ *sobre la gent*: Afegit en relació amb el text francès. El traductor podria haver llegit en el seu manuscrit francès un error semblant al de P18 (veg. aparat) que l'induís a escriure això. De tota manera és més probable que sigui un de tants aclariments d'aquesta mena que són afegits a la traducció catalana (veg. apartat II.3).

² *que ara són appellats almanys*: Afegit en relació amb el text francès. Glossa que en algun moment de la transmissió es va afegir al marge i que després va ser incorporada dins el text (veg. apartat II.1.2.1 xiii). Al marge, hi ha «nota» escrit pel copista.

³ *que ara a nom Negrepont*: Afegit en relació amb el text francès (veg. nota anterior). Ara bé, Delfos i Negrepont no són el mateix lloc. També és afegit el detall que Delfos sigui una illa: no ho és, però Negrepont sí (és l'actual illa Eubea). Al marge, hi ha «nota lla» (error per «illa») escrit pel copista.

⁴ Cf. *Les deus enfans du roy, c'est Citus [sic] et Arruns, ont emprise leur voye* P21. En F^a s'ha afegit per error la conjunció *et* davant de *ont emprise*, i així es transmet a la traducció catalana.

⁵ Esmeno *companio* segons l'hàbit del copista (sempre escriu la platal amb ny, i només en algun cas amb y). L¹, que detecta la grafia inusual, esmena la i per j (i llarga).

comportaria en tal manera que lo rey no hauria d'ell ne poder⁶ ne envega, e que menyspreu
 25 e petit stament lo poria fer segur. E là hon ell veyia bé que ell no podia haver conseyll,
 confort et ajuda ne dretura, e per açò tot scientment⁷ ell se comportava en guisa de un
 horat, axí que no havia cura de res. On, com ell hagués soffert que lo rey hagués pres sos
 béns e prengué aquells e ell mateix, ell s'offerí⁸ que hom li mès per sobrenom Brutus, e per
 ço com ell se comportava en guisa de una bístia bruta e muda. La qual cosa ell féu a ffi que,
 30 sots ombra d'aquest nom, son cor pogués deliurar lo poble romà e que fos cubert e cel·lat
 fins a son temps.

Aquest Brutus, com los fills del rey Tarquí l'aguessen menat fins a Delphos, e més
 per rahó de deport que per companyia, ell hac hun bastó d'or enclòs dedins hun altre bastó
 de corn, lo qual axí com per truffa ell havia aportat de son alberch per fer oferta al déu
 35 Appol·line, lo qual ell offerí al déu Appol·line per bona devoció, ja fos ço que ell fengués
 aquesta cosa fer per manera de oradura.

Depuix, donchs, que·ls jóvens foren venguts al temple e fetes les coses per les
 quals lo rey los havia trameses, vengut⁹ los fo en voluntat de saber per les respostes de
 Appol·lí lo qual d'aquests tres après la mort d'aquest rey senyoregaria a Roma. E diu hom
 40 que del fons de una fossa fo hoÿda huna veu qui dix que aquell dels tres qui primer besaria
 sa mare hauria la senyoria en Roma. La qual resposta los tres frares manaren sobiranament
 ésser çelada, a ffi que Sexte Tarquí, lur frare, qui era romàs en Roma, no·n saubés¹⁰ res e axí
 no hagués de l'imperi romà. Los jóvens gitaren lurs sorts lo qual d'ells besaria primer sa
 mare. Mas Brutus, qui considerava que altre significat havia la veu del Fiton —ço és del
 45 deví—, tot scientment se lexà caure en terra, axí que besà la terra en cahent, axí com aquella
 qui és mare comuna de tots mortals. E axí los jóvens se'n tornaren en Roma.

26 de] [...] L, de L' 28 e] o L 28 s'offerí] se offerí L 30 deliurar] deliurar s L 38 vengut] volgut L

⁶ *poder*: Error de traducció provocat segurament per una variant semblant o igual a la de P18 en la font francesa: *poour*, en lloc de *paour*, es pot confondre amb **pooir*.

⁷ 'Sàviament' (DCVB s.v. *escient*).

⁸ *s'offerí*: Esmeno l'error que transmet L, *se offerí*. És un error de còpia fàcil de cometre en català. És menys probable que el traductor es confongués en llegir *souffri* i entengués *s'ouffri*.

⁹ *vengut*: Esmeno l'error que presenta L, *volgut*. Tot i que es podria haver produït en la transmissió francesa, és probable que sigui l'error d'un copista català propiciat pel context (*volgut los fo en voluntat*).

¹⁰ *saubés*: Forma arcaica documentada en textos rossellonesos. Veg. *DECat* s.v. *saber* VII p. 555a 19-29, amb documents de 1365 i 1372.

[46] EN QUINA MANERA SEXTUS, FILL DEL REY TARQUÍ, PRES PER FORÇA LUCRÈCIA E DEL MAL QUE SE'N SEGUÍ¹

La ciutat d'Àrdea se pertanyia als rothilians, qui ara són appellats appol·lians,² la qual gent
 5 era en aquell temps e en aquella edat habundant en riqueses. La qual cosa fon causa que·ll
 rey Tarquí li moch guerra, per açò que ell, veent que era buyt de riqueses per la
 magnificència de les obres públiques les quals ell havia fetes, se volia enrequeyr e pascificar
 lo poble per speranza de presa, qui, ultra la causa de l'erguyll del rey, [40r] era mogut contra
 ell per ço com los havia lonch temps ocupats en officis de ferrés e de obrés e en obres
 10 servills. Los romans se són assagats si la dita ciutat pogués ésser presa per assalt. Mas là on
 ells veeren que poch profitaven, ells la assetgaren e la enclogueren entorn.

Mas axí com sovén és acostumat en guerres qui per setge se fan o³ la bataylla és pus
 longua que agra, aquells de la host havien assats laer⁴ de anar e de venir, especialment los
 richs hòmens més que los cavallers.⁵ D'on s'esdevench que los jóvens reyal alguna veguada
 15 per passar lor enuig feyen lurs convits los uns sobre los altres.⁶ E eren hun jorn en la tenda
 de Sexte Tarquí e ab ells era un noble hom de Roma appellat Col·latí Tarquí, ffill de Eger,
 qui sopava ab ells. E mogué·s entre ells huna qüestió de lurs mullers qual d'elles era la
 millor. E con caschú d'ells strebàs⁷ e loàs la sua maravellosament, Col·latí lurs dix que de
 açò no·n calia fer paraula, car assats tost poria hom saber per fet e per speriència que
 20 Lucrècia, sa muller, era la millor.

9 los] ell los L 10 là] *add.* L 13 de la ost] del ost L, de la ost L o L' 14 reyal] reyls L 15 los?] *add.* L'
 18 millor] muller L, millor L' 19 poria] ho poria L

¹ *e del mal que se'n seguí*: Afegit en relació amb el text francès. No es correspon amb la rúbrica llarga de F^a. És l'única rúbrica del text català en la qual s'afegeix informació.

² *qui ara són appellats appol·lians*: Afegit en relació amb el text francès. Glossa que en algun moment de la transmissió es va afegir al marge i que després va ser incorporada dins el text (veg. apartat II.1.2.1 xiii). Ara bé, els rútils no s'anomenavem «apol·lians». La informació pot tenir origen en un error de lectura. El text llatí de Livi diu *Ardeam Rutuli habebant, gens, ut in ea regione atque in ea aetate, divitiis praepollens*. Trevet hi comenta: *Ardeam scilicet civitatem gens praepollens divitiis et cetera. Secundo condicit eaque ipsa narrat causam huius belli, et erat copia divitiarum apud rutulos...* (f. 32r). *Apol·lians* podria ser una mala lectura de *praepollens* (que sol ser copiat de forma abreujada: *p'pollens*) en el text de Livi o més aviat en el de Trevet (per la posició de la paraula a la frase). *Prepollens* significa 'molt poderós'.

³ *o*: El traductor ha confós el pronom francès *ou* ('on') per la conjunció amb la mateixa forma ('o'). També podria ser error d'un copista català, però el traductor comet errors traduint *ou* en altres ocasions.

⁴ 'Llicència, possibilitat' (*DCVB* s.v. *lleer*).

⁵ Al marge del manuscrit, L copia la nota «Nota que los richs homes són dalt e los cavallers de baix», que ja devia ser al marge de l'antígraf.

⁶ Cf. *conuiniis comisationibusque inter se terebant* lat. En francès, *les uns sur les autres* tradueix *inter se*.

⁷ *strebàs*: Aquí significa 'discutir, disputar', com en francès *estriver*. En català aquest significat d'«estrebà» no és habitual (no el registra el *DCVB*, però es desprèn d'un dels exemples del *DECat* s.v. *estrep* III p. 801a 25-28).

—E si nostre jovent ha en si viguor, muntem a cavayll e anem en Roma sobtosament per veure què fan nostres mullers, qui no·s donen guarda de nós,⁸ e sabrem de caschuna en quina obra ella serà atrobada.

Lo conseyll de Col·latí plagué a caschú e semblà-los millor per ço com serà fet
 25 sobtosament sens deliberar. E per açò los jóvens, qui eren calfats de vin, muntaren sobre
 lurs cavaylls e vengueren en Roma, en lo qual loch ells arribaren tot a punt en la hora del
 primer son, là hon les tenebres de la nit començaren a cloure. E d'aquí se n'anaren a
 l'alberch de Col·latí,⁹ on trobaren Lucrècia no pas en l'estament on ells havien trobades les
 altres dones reals, les quals havien trobades juguant e deportant, passant lo temps ab lurs
 30 companyes en convits e en solaçes, abans la trobaren de nit ocupada en la costura¹⁰ sient
 enmig de la casa entre ses cambres, qui vetlaven en la faena.¹¹ La laor del scrit¹² de les
 dones stech sobre Lucrècia e fo jutgada per tots los altres per la millor. E per ço son marit,
 axí com aquell qui hac haüda la victòria, convidà alegrament los altres jóvens reals. E foren
 per Lucrècia benignament reebuts e larguament¹³ los Tarquins dessus dits.

35 Mas per tot cert en aquell convit gran cremor de luxúria pres a Sexte Tarquín de la
 dita Lucrècia e·s pensà que ell la hauria o per força o per grat o altrament, a la qual cosa
 fortment lo aguà¹⁴ la bellea e la castedat de la dita Lucrècia.¹⁵ Com fo per aquella veguada,¹⁶
 los jóvens se partiren del deport nocturnal e se'n són tornats a la host axí com dabans. Mas
 poch de temps après, Sextus Tarquí, no sabent Col·latí, ab un sol companyó se'n vench a

21 muntem] munten L, muntem L o L' 23 ella] aquela o ella L, ella L' 25 vin] vin L, vi L o L' 26 en] E L, En L' 26 ells] ells L, ells L o L' 28 pas] add. L' 28 on ells] [...] les altres trobaren e que ells L, on ells L' 31 faena] costura L 36 ell la] ella L 37 aguà] anguana L

⁸ *no·s donen guarda de nós*: Calc de l'expressió francesa: *ne se donner garde* d'una cosa significa 'no malfiar-se'n, no pensar-s'ho' (DMF s.v. garde). Semblant a «prendre's guarda», 'dedicar atenció' (DCVB s.v. guarda).

⁹ S'ha omès el nom del lloc: *a Collace* F^a. Veg. n. 17.

¹⁰ Cf. *la trouwerent tarde nyxt occupee en lanifice* P21 (*lanifice* és el 'treball de la llana', LAF s.v.). F^a omet *en lanifice*, però el text català hi porta *en la costura*. Per tant en el manuscrit francès que tenia el traductor havia restituit la lliçó *en lanifice*, o una de semblant.

¹¹ *faena*: Esmeno l'error per repetició que porta L: *vetlaven en la costura* (cf. r. 30). Substueixo *costura* per *faena*, que és el mot que el traductor utilitza habitualment per traduir *besogne*. És poc probable que l'error s'hagués comès en francès perquè a la r. 30 *costura* és una lliçó restituïda (veg. nota anterior).

¹² *scrit*: Sembla un error del traductor, que potser no va entendre que *estrijf* significa 'disputa' (LAF s.v.) i el va traduir per un mot gràficament semblant, o va trobar una lliçó confusa en el seu manuscrit francès (alguns confonen *estrijf* per *escrij*, que no significa res).

¹³ *benignament ... e larguament*: Els dos adverbis provenen del text francès. El primer prové de la lliçó de F^a, *benignement*, que coincideix amb P21 (cf. *benigne* lat.). En canvi, el segon prové de *longuement*, una variant que es troba en P9 i en altres manuscrits francesos, com P6 (un dels manuscrits del duc de Berry) i V1. Recordem que, a partir del capítol 31, P9 no pertany al grup F^a (veg. apartat II.1.2.1 i). La font de la traducció catalana havia de portar les dues lliçons.

¹⁴ *aguà*: Esmeno l'error que transmet L, *anguana*. El sentit d'*aguà* coincideix amb el francès *aguisoit*. Cf. cap. 38, r. 76.

¹⁵ Al marge del manuscrit hi ha una nota escrita pel copista assenyalant el passatge que diu «nota ystòria».

¹⁶ Cf. *Quant fut en cele foys* P21, que tradueix *Et tum quidem* lat.

40 la casa de Col·latí,¹⁷ en la qual ell fo cortesament reebut [40v] per los missatges¹⁸ de Col·latí, qui res no sabien de sa mala intenció. Sí se esdevench que après sopar, là hon hom lo hac menat en sa cambra e a son lit e ell viu que tots eren adormits e que entorn d'ell foren totes coses segures assats, cremant e flamant de Lucrecia, se n'anà là on ella dormia. E tenia en sa man dreita sa spasa tota nua [...] sobre lo pits de Lucrecia¹⁹ e li dix aytals mots:

45 —Calla —dix ell—, Lucrecia! Vet ací lo coltell tot nuu del qual yo t'auciuré si tu dius hun sol mot.

E com Lucrecia, paorosa e adormida, veés la mort tota aparellada, sens persona que aydar-lli pogués, e Tarquí d'altra part li requiria sa amor e la preguava e menaçava e s'esforçava en totes guises de enclinar a si lo femení²⁰ coratge, finalment ell la trobà axí fort e sa castedat axí dura e axí abstinada que per dubte de mort no la podia inclinar. Lavors Tarquí a la pahor ajustà vergonya e dix-li que, si ella no fayia a sa voluntat, ell no houciuria ella tan solament, més encara, ella morta, ell houciuria un guarçó après ella. E axí diria hom que ell los hauria morts per tal com los hauria trobats abdosos, lo guarçó jahent desús ella. E axí seria ella morta en tan vil adulteri. Aquesta vergonya spaordí Lucrecia, axí que luxúria vençé e sobremuntà castedat obstinada, per què Tarquí féu d'ella son plaer. E tantost, joyós e alegre, se'n levà com ell havia conquistada la bellesa de la dona. Axí se'n tornà a la host.

41 lo] lo[...] L, lo L o L' 43 se n'anà] E sen ana L 44 mots] mots a ella L, mots L' 49 femení] femeníl o femení L, femeníl L' 52 més encara] mes encara L, mes encara mes L' 52 diria] dira L 53 los^l] add. L' 53 jahent] jah[...]nt *corregit en jahent L*

¹⁷ El traductor ha substituït *Collace* (Col·làcia) per *la casa de Col·latí*, segurament per claredat. Abans el mateix nom havia estat omès (veg. n. 15).

¹⁸ 'mosso' (DCVB s.v. missatge 6).

¹⁹ Falta un fragment en relació amb F^a: *tenoit en sa destre main son glaive trestout nu et sa senestre main mist sur le pis de Lucrette*.

²⁰ *femení*: De les dues variants que L copia, *femenil* o *femení*, escullo la segona perquè l'altra no apareix en cap altra ocasió al llarg del text.

[47] EN QUINA MANERA LUCRÈCIA SE MATÀ E·N QUINA MANERA SON PARE ET SON MARIT E
SOS PARENTS VEEREN¹ SA SANCH

Lavors Lucrecia, qui fon molt trista de ten gran mal qui li era sdevengut,² tramès tantost un
5 missatge a Roma per son pare e de aquí a Àrdea a son marit, qui era en la host. E·ls intimà³
que cascun d'èls vengués ab hun sol e leyal companyó e cuytadament, car mester hi era cor
una spaventable cosa li era sdevenguda. Son pare, qui havia nom Spurius Lucrecius, ab un
seu amich appellat P. Valer, e son marit Col·latí ab lo dessús nomenat Junius Brutus —los
quals dos lo missatger de Lucrecia havia trobats en Roma, on ells eren venguts per
10 ventura— són venguts a Col·latí.⁴ E trobaren Lucrecia, qui dedins sa cambra se sehia tota
trista. Les làgrimes li sortiren dells hulls tentost com ella veé sos amichs. E com son marit li
demanàs si totes coses eren salves e bé a punt, respòs:

—No pas —dix ella—. Quina cosa pot ésser salva⁵ a fembra com ella ha perduda sa
castedat? Ha, ha, ha, Col·latí! —dix ella— En ton lit són senyals de home stranger. Mon cors
15 és stat forçat e ahontat, mas mon cor n'és [41r] ignocent. La mort en serà testimoni. Mas,
per Déu, dats-me les mans dretes e jurats-me per vostra ffe que lo adultre ne portarà sa
pena. Aquest és —dix ella— Sextus Tarquí, qui és vengut a mi en loch de cuytat enemich.⁶
Car —dix ella— la nit qui passa ell vench a mi tot armat, e tolch-me, e sí a a vosaltres si sots
hòmens, tot goyg e tot solàs.⁷

8 appellat] appella L, appellat L' 8 lo] om. L 10 Col·latí] collatin L, collati L' 11 sortiren] sortien L
14 ella] el ella L, ella L o L' 14 Mon] mons L, mon L o L' 15 en] om. L 18 à] ssa L

¹ *veeren*: Lliçó que fa sentit, però que deriva segurament d'un error en la font francesa o d'una mala lectura del traductor: **virent* en lloc de *jurent* (omissió d'una síl·laba, potser abreujada, i confusió de i/u).

² *li era sdevengut*: El text francès parla del mal que *elle avoit fait*, no perquè Lucrecia sigui l'autora del crim sinó perquè se sent culpable. La traducció per *que li era sdevengut* en català elimina aquest matis.

³ 'Fer saber, amb to de manament' (*DCVB* s.v. *intimar*).

⁴ *on ells eren venguts per ventura*: Cf. *ou il estoient venuz par aventure* P21. Els manuscrits de F^a porten el verb en singular per error. El traductor català podria haver-lo esmenat *ope ingenii*. — *a Col·latí*: El text francès diu *Collace*, o sigui, Col·làcia. Fins ara el traductor sempre ha substituït aquest nom per *l'alberch de Col·latí* o *la casa de Col·latí* (cap. 46, r. 28 i 40). Aquí *Col·latí* podria ser l'índici que el traductor havia escrit *l'alberch* o *la casa de Col·latí*, però el fet que al capítol següent, r. 10, aparegui la mateixa solució fa pensar que és més aviat una mala traducció de *Collace*.

⁵ *salva*: Afegit en relació amb el text francès. Sembla una repetició afegida deliberadament per tal que la frase quedi més clara (*salves* apareix just abans, r. 12).

⁶ Cf. *est venuz a moy, enemis en lieu d'ouste* P21. En F^a, *enemy* s'ha desplaçat al final de la frase. En català, *cuytat* (col·locat on correspondria traduir *hoste*) podria ser el resultat d'una mala lectura del traductor: podria haver entès *osté enemy* (*oster* significa 'retirar, allunyar algú d'una cosa, eliminar', *DMF* s.v. *oster*).

⁷ Cf. *il vint a moy tous armez et tolu a moy, et si a il a soy si vos estez home, toute joye et soulas* P21. En F^a, *soy* s'ha substituït per *vous* (és un error per repetició: el mateix pronom apareix just després) i la frase perd el sentit que tenia. Cf. *ni armatus mihi sibi que, si nos viri estis, pestiferum hinc abstulit gaudium* lat. ('armat per la força, s'ha endut d'aquí un plaer destructor per a mi, i també per a ell si vosaltres sou homes'). L'error de F^a es transmet a la traducció catalana, que n'afegeix un de nou: *...tolch-me e sí a a vosaltres...* tal com ho copia L. L'esmeno per *sí a a vosaltres* d'acord amb F^a.

20 Los amichs tots per orde li prometeren lur fe⁸ e li confortaren lo cor trist. E li digueren que ella no havia gents de vergonya o malstar pus que era stada forçada,⁹ e que la volentat fa lo peccat, e no lo cors, e que allà on no ha consentiment no y pot haver colpa. Lavors dix Lucrècia:

—Vosaltres veurets assats tost què deu hom al cors qui s'és incriminat. Car, per tot
25 cert, si ell és quití del peccat, gens per açò yo no vuyll que ell sia quití de turment. Yo no seré exemple que neguna fembra no casta deja viure après mi.

Lavors Lucrècia levà lo coltell lo qual secretament tenia desots la roba e ficà'l-se dedins son cor. E caygué morta, freda. E cridaren lo marit e lo pare. E mentre se desconfortaven, Brutus li trasqué lo coltell fora de sa naffra e, tinent-lo en presència de la
30 sanch qui corria, féu un sacrament en aquesta guisa:

—Per aquesta sanch —dix ell—, qui era molt casta avant¹⁰ la injúria reyal, és a saber, la injúria feta per lo fill del rey, yo jur e promet a vosaltres, déus, e us en appell en testimoni que, per quina que¹¹ força que yo poré, yo exequaré e destroyré per foch e per ferre Tarquí l'Ergullós ab sa muller, plena d'ergull e de tot crim,¹² e tot lo linatge de lurs fills. Ne no
35 sofferré que negun d'ells ne altres regnen d'aquí avant en Roma.

Lo dessús dit Brutus donà lo coltell a Col·latí, lo marit, e puix a Lucrecian, pare d'ella, e a Val·lerià dessús dits.¹³ Axí que ells, meravellants del gran engeny qui novellament era nat en lo pits del dit Brutus, juraren e prometeren aquella mateixa prometença axí com lo dit Brutus los manà. E tots convertits en ira e en fellonia, seguiren lo dit Brutus appellant
40 a confondre e a destruhir aquell reyalme. Lavors portaren lo cors de Lucrècia al mercadal e escomogueren les gents axí com és acostumada cosa, o per rahó de la novelletat o per rahó

20 tots] e tots L 20 lur fe] la ffe o lur fe L, lur fe L' 26 que] de L, que L' 31 avant] auant Ira L 32 lo] lo Rey L, lo L o L' 33 que, per] per que L 36 Lucrecian] lucre[canvi de línia]cia amb titlla de nasal sobre cr L, lucrecia L o L' 37 Val·lerià] [...]alleria corregit en valleria L

⁸ *prometeren lur fe*. El traductor podia haver entès *promis leur foi*, que en francès significa 'jurar' (DMF s.v. foi).

⁹ Cf. *puj que ele le fit forcee* P21 ('perquè ella ho féu forçada'). L'omissió del pronom *le* en F^a i la confusió de *fit* per *fu* deixen la frase coixa. El traductor ha resolt l'error.

¹⁰ 'Abans' (veg. cap. 36, n. 7). D'altra banda, esmeno l'error que porta L, però que pot tenir origen tant en la transmissió catalana com en la francesa: *avant ira la injuria*, on *ira* és un error de còpia fruit del creuament amb *injúria*.

¹¹ *que, per*. Esmeno l'error que porta L: *per que*. És fàcil que un copista català giri els mots en aquest context (*que per quina que*); en canvi, no sembla probable que l'error fos del traductor per confondre *car* ('que') per *perquè*: no ho fa mai, i la frase quedaria incompleta. — *quina que*: 'qualsevol'. Veg. cap. 8 n. 13.

¹² Cf. *pleyne de tout forfayt* P21. En F^a (r. 34), *d'orgueil* és una repetició propiciada per l'*Orgueilleux* que apareix just abans. L'error es transmet a la traducció catalana.

¹³ *lo marit i pare d'ella*. Són explicacions afegides per identificar els personatges. No es troben en cap dels manuscrits francesos ni tampoc en el text llatí, però sí en el comentari de Trevet: *post Brutum iurant omnis alii amici idem sicut preceptum erat a Bruto: Collatino scilicet marito Lucretie, Lucretio scilicet patri eius, Valerio scilicet amico qui venit cum patre* (f. 33r). — *Lucrecian*: No accepto la correcció (no es distingeix si la féu L o L', veg. aparat), perquè en el capítol següent L escriu igualment *Lucrecian*, no *Lucrecià* (r. 29 i 47).

de la orribil·litat de la cosa. E recordava¹⁴ cascun la obra en si mateix complanyent-se de la força e iniquitat reyal, axí mateix los pares, qui eren molt trists, e axí mateix Brutus, qui blastomava e castigava los altres qui ploraven e·ls dehia que mills se pertanyia als hòmens
45 romans pendre armes contra aquells qui feyien coses tals e tan cruels que plorar a guisa de fembres.

42 cascun] a cascun *L*, cascun *L* o *L'*

¹⁴ Cf. *retorquoyt* P21, 'reportar, explicar' (*DMF* s.v. *rétorquer*). La lliçó de *F*^a, *recordoit*, fa igualment sentit, però és un error, i es transmet a la traducció catalana.

[48] EN QUINA MANERA LO REY TARQUÍ FON BANDEJAT DE ROMA, ELL E LOS SEUS

[41v] Lavores los hòmens, braus e fers, prengueren lurs armes e l'altra multitut de jóvens anà après ells. E lexades sufficients guardes [...] a les portes d'aquella¹ a ffi que negú no anàs a la host denunciar aquesta cosa ne als reyls,² tots los altres, armats, ab Brutus, lur capità, se'n vingueren en Roma. E là hon éls vengueren a Roma, en qualque part que la multitut armada anàs fehien pahor e temor. E tota veguada que hom veyia aquí los principals de la ciutat, hom pensava que aquell moviment no era sens causa.

D'on se esdevench que la cosa que tant era cruel no fahia gens menor moviment a Roma que ella havia fet a Col·latí.³ Per tots los lochs de la ciutat de Roma corria hom al mercadal, en lo qual loch, com foren venguts,⁴ la cridadiça appellà lo poble tribú dels crims,⁵ en lo qual offici lavores ere Brutus. En lo qual loch lo dit Brutus féu sa oració e son parlament al poble, lo qual no apparia que vengués d'aquell pits, és a dir, d'aquell enteniment e d'aquell engeny que lo dit Brutus havia fent⁶ fins en aquell jorn.⁷ E parlà Brutus de la violència e de la luxúria de Sexte Tarquí, e de la opressió⁸ oltratgosa de Lucrècia, e de sa miserable mort, e de la dolor del decrepit,⁹ ço és lo pare de Lucrècia, al qual hom havia donada causa e ocasió de pus miserable mort que no era la mort de sa filla. E axí parlà ell de l'erguyll del rey e del trebayll e misèria del poble: e lo dit rey havia molt

4 sufficients] fufficient L, sufficients L o L' 9 moviment] moirment L, mouiment L o L' 14 fent] feent o fent L, fent L o L' 15 opressió] operacio L 16 sa] la sa L, sa L o L' 16 lo] lo L, del L'

¹ Manca un fragment de la frase per salt d'igual a igual (veg. r. 5 text francès), sense el qual no s'entén a què es refereix *aquella*.

² Cf. *a fin que nuls n'alast a l'ost denuncier ceste chose au roy ne aus royaus* P21. En F^a s'ha repetit erròniament *a l'ost* en el lloc de *au roy*. El text català omet aquest sintagma, bé perquè el traductor esmenà l'error de F^a, bé per simple error de còpia en la transmissió.

³ Vegeu cap. 47, n. 4.

⁴ El subjecte és *bom* (r. 10). El verb hi concorda pel sentit.

⁵ Cf. *la crie a apelé le peuple au tribun des crimes* P21. En F^a ja s'ha omès *au* i aquest error passa a la traducció catalana. — *criadidaça*: És una mala traducció del francès *criée*, que significa efectivament 'cridoria', però també 'proclama pública' (DMF s.v. *criée*, LAF s.v. *crie*). Aquest segon és el significat que li correspon aquí.

⁶ *fent*: participi de *fènyer*, 'fingir' (DCVB s.v. *fènyer* 2 i *fent* II). L copia dues variants, *feent* o *fent* (veg. apartat): la primera és un error d'un copista català que va entendre que *fent* era el gerundi del verb *fer*.

⁷ Al marge esquerre del manuscrit, hi diu «nota» escrit per L.

⁸ *opressió*: Esmeno l'error de L, *operació*: és un *lectio facilior*. També seria possible en francès, però no l'he documentat en cap manuscrit i el significat específic que té el terme en aquesta llengua dificulta la confusió: *opression* significa 'violació' (LAF s.v. *oppression*). El traductor ha traslladat el mot calcant-ne el significat.

⁹ Cf. *de la veveté Tricipitín* P21; *de orbitate Tricipitini* lat. Bersuire traduï *orbitate* ('dol, pèrdua d'un parent, especialment d'un fill') per *veveté* ('viduïtat', que aquí s'ha d'entendre com en llatí). *Tricipitín* es refereix al pare de Lucrècia, que es deia Espuri Lucreci Tricipití (ja ho aclareix la glossa que segueix). En tots els manuscrits de F^a ja s'ha corromput el nom i és difícil de reconèixer. El traductor català, que no llegia el mateix que G1, va traduir amb encert *veveté*, però no podia entendre el nom del pare i el va substituir per un mot que s'assemblava gràficament al que llegia i que tampoc devia entendre. Així s'entén que a la glossa que segueix L' esmeni *lo pare* per *del pare* (veg. apartat r. 16).

avillat e congoixat¹⁰ en basses e en clavegueres scurar, axí que los hòmens romans,
 20 vençedors de les altres gents, ell havia fet pedrés e piqués en loch de batayllés. E no oblidà
 de parlar de la indigna mort de aquell rey Servil·lius Tul·lius: com sa cruell filla havia fet
 passar son carro sobre lo cors de son pare mort, a la qual cosa vengar ell appellà los déus
 qui vengen los parents. Aquestes coses tan greus e tan cruels e moltes altres (les quals yo
 creu que la lagea de aquest fet no lexa de recitar als interpretadors) dites e recitades,¹¹ ell
 25 scomogué la multitud del poble ardent e flamant a açò que privassen lur rey de son imperi e
 que mandassen al rey Luce Tarquí e a sa muller e a sos fills ésser exel·lats de la terra.

E lavors Brutus, elegits e armats los jóvens que a açò se offerien volenterosament,
 se n'anà a Àrdea a ffi de scomoure la host contra lo rey. E leixà la senyoria de la ciutat de
 Roma a Lucrecian dessús dit, qui per avant¹² era stat fet pretor per lo rey. La qual cosa
 30 hoÿda, la reyna Túl·lia se'n fugí a son alberch. E la malayiren tots aquells per [42r] los quals
 ella passava, hòmens e fembres, e requirien e appellaven contra ella los diables d'infern,
 vengadors de la mort dels parents.

Aquestes coses denunciades en la host, lo rey, tot sglayat axí con de cosa tan novella,
 se'n vench tentost vers Roma per pascificar e per pembre los moviments del poble. E
 35 Brutus, qui·l sentí, se trestornà¹³ de son camí a ffi que no l'encontràs, axí que en l mateix
 temps, per diverses vies, Brutus anàs en la host a Àrdea e Tarquí vench a Roma. Mas, per
 veritat, al rey foren tancades les portes, e ell e sos fills exil·lats e bandejats. E lo delliurador
 de la ciutat, és a saber Brutus, fon alegrament reebut en les tendes de la host. E los dos fills
 del rey qui eren romases en la host seguiren lur pare e se n'anaren ab ell en exill en la ciutat
 40 de Sere, en la terra de Strúria. E Sextus Tarquí se'n fogí en Guàbia, axí com en son regne,
 en la qual ell fo mort e speçejat per los venjadors de les antigues ires e malvolençes que
 havia aquí incorregudes en temps passat, per les rapines e per les morts que ell hi havia
 fetes.

Luce Tarquí l'Ergullós regnà en Roma per spy de XXV anys. E fo tot aquell temps
 45 que hom regnà en Roma, del començament fins a la delliurança d'aquella e al foragitament

24 que] per L, que L' 24 fet] fet merexeria L 29 fet] add. L 37 sos] son L, sos L o L' 38 de la host] del
 host L, dela host L o L'

¹⁰ *avillat e congoixat*: Tradueix *plungié*, que significa 'immergit' (DMF s.v. plonger). El segon terme del doblat és influït pel discurs de Brutus.

¹¹ L'ordre poc natural dels mots en aquesta frase, ja en francès, propicià que un copista afegís un verb superflu: ... *la lagea de aquest fet merexeria* ... (veg. aparat). En principi el traductor no hauria afegit un verb que no millora la frase. Per això l'esmeno. — *recitades*: Tot i que fa sentit, és un error per repetició on el francès diu *recordees* (*recitar* apareix just abans); pot haver-lo comès un copista català o francès.

¹² *per avant*: Traducció literal de *paravant* ('abans').

¹³ 'Es desvià' (DCVB s.v. trastornar).

de aquell, spay de CCXLIII anys. Lavors creà hom e elegí dos cònsols per governar la ciutat. E foren ordonades les comices —és a ssaber, lo temps de elegir— per Lucrecian lo prefet,¹⁴ aquest prefet¹⁵ de la ciutat. E foren elegits per les centories, segons la forma de la ordonança que féu en temps passat lo rey Servilius Tul·lius, dels quals los cònsols foren los
 50 dessús dits Junius Brutus e Tarquí Col·latí.

Aquí feneix lo primer libre de la primera dècada de Títus Livius.

48 de²] e L

¹⁴ O sigui, el prefecte.

¹⁵ *aquest prefet*. En francès, és una glossa: *Lucrecian le perfect, c'est le prevost*. En el text català *aquest* és un lapsus del traductor: ha entès *cest* en lloc de *c'est*. I *prefet* és una repetició, potser del traductor, si tenim en compte l'error anterior.

APARAT DE VARIANTS GRÀFIQUES I LINGÜÍSTIQUES DEL MANUSCRIT L

En aquest apartat es consignen les variants gràfiques i les variants lingüístiques (que afecten la fonètica i la morfologia) que introdueix el corrector (L¹) al manuscrit de la traducció catalana de les *Dècades*, tal com es descriuen a l'apartat II.2.3. Quan no es pot distingir per la lletra o pel color de la tinta si una correcció gràfica és feta pel corrector (L¹) o pel copista mateix (L), també s'inclou en aquest apartat i s'indica L o L¹. Ara bé, totes aquestes correccions dubtoses —o almenys la majoria— es poden atribuir al corrector L¹.

Pròleg de Bersuire. **6** cert] cert L, çert L¹ **9** edificaren] edificaren L, hedificaren L¹ **10** e·ls] els L, els L¹ **14** príncep] princep L, prinçep L¹ **15** prínceps] princeps L, prinçeps L¹ **24** francès] frances L, frances L¹ **44** ençà] en ça L, a en ça L¹

Pròleg de Titus Livi. **11** e scura] escura L, e escura L¹

Capítol 1. **19-20** a ço·s] aços L, a aços L¹ **25** eximplis] eximplis L, exemplis L¹ **27** ten] ten L, tan L¹

Capítol 2. **13** ixeren] ixeren L, ixqueren L¹ **35** cerquaven] cerquauen L, çerquauen L¹ **59** ten] ten L, tan L¹

Capítol 3. **13** Levina] Leuina L, Lauina L¹ **20** entre·lls latins] entrells latins L, entrellos latins L¹

Capítol 4. **26** lavar] leuar L, lauar L¹

Capítol 5. **16** compayons] compayons L, companyons L o L¹

Capítol 6. **1** fundade] fundade L, fundada L¹ **1** hedificade] hedificade L, hedificada L¹

Capítol 7. **6** ere] ere L, era L¹ **6** erbosa] erbeciosa L, herbeosa L¹ **7** vin] vin L, vi L o L¹ **13** menar]

manar L, menar L¹ **28** ell²] ell L, el L o L¹ **28** ell³] ell L, el L o L¹ **29** tentost] tentost L, tantost L¹

38 companyes] companyes L, companyees L¹ **40** lurs] lurs L, lus *L¹ **41** menjades] meniades L,

menjades L¹

Capítol 8. **8** matex] matexs L, mateys L o L¹ **10** voltós] voltos L, voltors L o L¹ **17** guarnien] guarnien L, guarnjen L¹ **23** engendrats] engendrats L, engenrrats L¹ **31** lli] lli L, li L o L¹

Capítol 9. **29** ten] ten L, tan L¹ **34** Talesius] Talesius L, Talasius L¹ **35** Talesius, Talesius] Talesius Talesius L, Talasius Talasius L¹ **41** mellor] mellor L, millor L¹

Capítol 10. **25** naixença] naixença L, naxença L o L¹ **29** ten] ten L, tan L¹ veians] ve[...]ans L, vejans L o L¹ **37** véu] veu L, vju L¹ **42** feyen] feyen L, fayen L¹

Capítol 11. **12** offeguaren] offeguaren L, affoguaren L¹

Capítol 12. **10** ixit] ixit L, exit L¹ **11** ell] ell L, el L o L¹ **11** deya] deya L, dehya L¹ **21** e scapà] escapa L, e escapa L o L¹ **24** quals] quals L, quales L o L¹ **29-30** e·ls genres] e les gens L, e los genres L¹

54 caval] caual L, caual. L¹ **56** fo] fo L, fon L¹

Capítol 13. **17** liguances] liguances L, liguançes L¹ **20** engendrada] engendrada L, engenrrada L¹ **29** tentost] tentost L, tantost L¹ **29** s'alojà] salo[...]ia L, saloja L¹

- Capítol 14. **4** Vega] vega *L*, veia *L'* **5** Vega] uega *L*, veia *L'* **11** Vega] vega *L*, veia *L o L'* **13** Vega] vega *L*, veia *L'*
- Capítol 15. **22** viu] vin *L*, vju *L'* **37** spordiment] spordiment *L*, spaordiment *L'* **45** assuavat] assuauada *L*, assueuada *L'*
- Capítol 16. **12** e la host] El host *L*, Ela host *L'* **16** sanators] sanators *L*, senadors *L'* **39** Querites] Querites *L*, Quirites *L'* **43** sanat] sanat *L*, senat *L'* **52** tent] tent *L*, tant *L'* **67** torra] Torra *L*, Torre *L'*
- Capítol 17. **Incident 2** ceylla] ceylla *L*, seylla *L'* **52** vèrgens] vergens *L*, verges *L'* **53** edificador] edificador *L*, hedificador *L'* **56** cirimònies] cirimonies *L*, cerimonies *L'* **59** aornament] aornament *L*, hornament *L'* **61** rudelles] rudelles *L*, rodelles *L'*
- Capítol 18. **4** sanators] sanators *L*, sanadors *L'*
- Capítol 19. **15** alojaren] alo[...]aren *L*, aloiaren *L'* **19** Mecius] Me[...]ius *L*, Mecius *L'*
- Capítol 20. **7** s'alotjà] salot[...]*a* *L*, salotia *L'* **8** s'alotjà] salotia *L*, saloia *L o L'* **22** senyoregar] s enyoregar *L*, senyoreiar *L'* **60** ffeacial] ffeacial *L*, ffacial *L'*
- Capítol 22. **24** Orasce] orasce *L*, orasse al oraci *L'*
- Capítol 23. **13** meses] meses *L*, mesos *L'* **41** Curaces] Curaces *L*, Curasses *L'* **42** deyia] deyia *L*, deya *L'* **52** jovencell] jovencell *L*, jovençell *L'* **60** Orasses] orasses *L*, orassces *L'*
- Capítol 24. **5** engyn] engyn *L*, engin *amb titlla de nasal supèrflua L'* **13** Vege] vege *L*, veiga *L'* **18** Tivre] Tiure *L*, Tibre *L o L'* **28** votà] vota *L*, voda *L'* **33** la ost] lost *L* **35** ça] ça *L*, sa *L'* **49** la ost] lost *L* **55** cridadós] cridados *L*, cridadors *L'*
- Capítol 25. **23** tentost] tentost *L*, tantost *L'* **24** ça] ça *L*, sa *L'*
- Capítol 27. **15** Vege] vege *L*, vegia *L'* **19** Vege] vege *L*, vega *L'*
- Capítol 29. **4** engeny] engeny *L*, engyn *L'* **16** de l'altra] del al altri l'altra *L*, del al altre l'altra *L'* **26** alegra] alegra *L*, alegre *L'* **46** fecial] fecial *L*, facial *L'* **54** ffeacial] ffeacial *L*, ffacial *L'*
- Capítol 30. **32** ell] ell *L*, el *L o L'* **32** vehians] vehians *L*, vejans *L'* **33** edificà] edifica *L*, hedifica *L'* **34** edificà] edifica *L*, hedifica *L'*
- Capítol 31. **8** llà vengut] vengut la *L*, lla vengut *L'* **13** l'infan] linfan *L*, linfant *L'* **35** e stès] e stes *L*, e estes *L o L'*
- Capítol 32. **39** porxes] porxes *L*, porches *L'*
- Capítol 33. **2** aucels] aucels *L*, auçels *L o L'* **7** E là] Ela *L*, Ella *L'* **20** torra] torra *L*, torre *L'* **51** e-lls] ells *L*, ellos **L'* **64** vosaltros] vosaltros *L*, vossaltros *L'*
- Capítol 34. **16** muntayes] muntayes *L*, muntanyes *L'*
- Capítol 35. **67** preses] preses *L*, presos *L'* **63** Servius] seruius *L*, serujus *L'* **71** tribus] tribus *L*, tribuns *L'*
- Capítol 37. **31** Àsie] asie *L*, asia *L o L'*
- Capítol 38. **34** engenys] engenys *L*, engyns *L'*
- Capítol 39. **7** axí] ax' *L*, axi *L1* **43** sanat] Sanat *L*, Senat *L'* **64** ça] ça *L*, sa *L'*
- Capítol 41. **40** translatada] translatada *L*, transladada *L'*
- Capítol 42. **27** guardaçen] guardaçen *L*, guardassen *L'* **28** fenyia] fenyia *L*, fenyia *L o L'*
- Capítol 44. **27** Axi¹] ax *amb titlla de i L*, axi *eliminant la titlla L'*

- Capítol 45. **12** d'ancies] dancies *L*, danssies *L'* **20** companyó] companio *L*, companjo *L'* **37** jóvents] jouents *L*, jouens *L'*
- Capítol 46. **11** assetgaren] assetgaren *L*, assetiaren *L'* **13** de la ost] del ost *L*, de la ost *L o L'* **18** lurs] lurs *L*, los *L'*
- Capítol 47. **4** ten] ten *L*, tan *L'* **11** tentost] tentost *L*, tantost *L'* **43** reyal] Reyal *L*, Real *L'* **45** feyien] feyien *L*, fehien *L o L'*
- Capítol 48. **5** reyals] reyals *L*, reals *L o L'* **20** piqués] piques *L*, piquers *L o L'* **20** batayllés] bataylles *L*, batallers *L o L'* **29** Lucrecian] lucrecia amb titlla al mig de la paraula *L*, lucrecian borra la titlla de *L* i n'hi posa una sobre la a *L1* **37** exillats] exillats *L*, exellats *L'* **38** de la host] del host *L*, dela host *L o L'*

APARAT AL TEXT FRANCÈS DE G1

En aquest aparat es consignen, per una banda, les correccions que fa el copista (o un corrector) del manuscrit *i*, per l'altra, les meves esmenes al text en base a la resta de manuscrits de F^a (*H*, *K*, *P5*, *P9* i *P18*).

- Pròleg. **15** qui] que *G1* **16** entre tous] en trestous *G1* **21** continuees] continues *G1* **39** quelle] quelle elle *G1* **46** propres] propre *G1* **46** n'avons] naions *G1* **46** je] se *G1* **49** de l'] deb *G1* **49** desclaireray] descleray *G1*
- Capítol 1. **12** et] a *G1* **16** Lesquelz] esquelz *G1*
- Capítol 2. **32** ilz] y *G1*
- Capítol 3. **12** Lavine] ~~ence~~ lavine *G1*
- Capítol 4. **1** et³] *om. G1* **11** regna²] regna ~~regna~~ *G1* **12** Atemus] atenius *G1* **30** Incube] intube *G1* **30** dieu] dieu ~~mar~~ *G1* **34** advenu] advenue *G1*
- Capítol 5. **13** jumeaux] jumeaux nauix *G1* **18** de] du *G1* **27** il] li *G1* **34** aux] a *G1* **35** estoit] estoit ~~estoit~~ *G1*
- Capítol 6. **18** ceulz de sa partie] *om. G1*
- Capítol 7. **8** saoul] saoul ~~e~~ *G1* **11** que] qui *G1* **14** qui] quilz *G1* **38** are] aire *G1* **40** puissans] puissant *G1*
- Capítol 8. **2** le] LX *G1* **19** que] qui *G1*
- Capítol 9. **23** il] elle *G1* **23** un] uns *G1*
- Capítol 10. **5** Ja] La *P18* **9** complaignans] complaignant *G1* **17** constenteur] consenteur *G1* **31** ces] tes *G1* **Incident 1** n'ot] vot *G1* **43** ottroyee] ottroye *G1*
- Capítol 11. **7** Tacius] tarcius *G1*
- Capítol 12. **10** s'en] qui sen *G1* **40** la] le *G1*
- Capítol 13. **15** Tacius] stacius *G1* **17** renouvela] renouvelast *G1*
- Capítol 14. **10** mettre] ~~fit~~ mettre *G1*

- Capítol 15. 17 concion] concion grant concion *G1*
- Capítol 16. 4 demenoit] deme [*canvi de línia*] menoit *G1* 12 douceur] [...] *G1* 18-19 ainsi esleus] [...] *G1*
58 cetricque] tetrique *G1* **Incident 2** ydromancie] ydromantie *G1* 63 de²] de ~~de~~ *G1* 78 se il est]
om. G1
- Capítol 17. 10 indice] indite *G1* 57 d'une] une *G1*
- Capítol 18. 23 pieté] piece *G1* 23 pou] poy *G1* 33 c'est] et *G1* 39 chars] char *G1* 39 de deux chevaux]
om. G1 42 lassee] la celle *G1* 43 dextre] *om. G1* 46 *argeos*] argros *G1*
- Capítol 19. 2 des] *om. G1* 5 bataille] la bataille *G1* 19 ne tendroit] n'entendrait *G1* 20 pouroient]
povoient *G1* 21 n'avoient] n'avoit *G1 P9 H* 24 benignement] benignement ~~receus~~ *G1* 28 les deffier]
leur faire deffie *G1*
- Capítol 20. 9 champ] champs *G1* 16 rengieez] rengiez *G1* 30 ilz] y *G1* 35 leque] lesquelz *G1*
49 n'ont] nom *G1* 57 commandes] commande *G1* **Incident 3** peuple] peu peuple *G1*
- Capítol 21. 6 admonnestast] admonnestat *G1* 6 leurs²] leurs ~~leurs~~ *G1* 17 dis] dis ~~dis~~ *G1* 19 et²] ou *G1*
- Capítol 23. 18 que] que ~~que~~ *G1* 29 Orace] orac *G1* 40 d'enfans] de denfans *G1* 43 aler] a aler *G1*
64 le] *om. G1*
- Capítol 24. 2 Mecius] mecius du *G1* 16 albains] alains *G1* 19 Amenne] annenne *G1* 20 et] de *G1*
Incident 1 il li] il *G1* 39 grant] grant ~~ost~~ *G1* 44 enclos] enclos ~~par les~~ *G1* 45 par] et par *G1*
48 derriere] derrieres *G1* 64 rommaine] rommain *G1* 65 chievetainnes] chievetainne *G1* **Incident 2**
trompes] trompes et *G1* l'onsime] lonsime ~~de~~ *G1* 72 albains] ~~ab~~ albains *G1* 73 de] et *G1*
75 creans] cremans *G1*
- Capítol 25. 10 comme] *om. G1* 22 ateler] atoler *G1*
- Capítol 26. 8 gaster] gaste *G1* 15 d'une] ~~de~~ dune *G1* 37 de¹] des *G1*
- Capítol 27. 10 les²] *om. G1* 44 aruspites] ariruspites *G1* 51 il] li *G1*
- Capítol 29. 22 le dit] ~~le dit~~ le dit *G1* 36 s'en] se *G1* 42 rendre] rendre ~~p~~ *G1* 56 enchargiee] enchargie *G1*
- Capítol 30. 6 des] de^s *G1*
- Capítol 31. 19 pot] le pot *G1* 31 sa] *om. G1* 34 de] den *G1* 35 se] *om. G1* 36 ce] ce ce *G1*
46 novianté] noviance *G1*
- Capítol 32. 9 pour] ~~que~~ pour *G1* 24 qu'il] qui *G1* 50 gent] gent a *G1*
- Capítol 33. 24 despeciés] despeciees *G1*
- Capítol 34. 38 s'esmeuvent] sesmueuent *G1* 39 a cuer] ~~en ginee~~ a cuer *G1* 45 sui] sui^s *G1*
- Capítol 35. 32 laisié] lassie ~~et~~ *G1* 60 drois] droi^s *G1*
- Capítol 36. 35 avant] auant que *G1*
- Capítol 38. 23 pour] *om. G1* 28 avoit] au avoit *G1* 48 imbescillité] imbestillite *G1* 55 Tuillie] Tuillie
~~et~~ *G1* **Incident 3** vouloit que] vouloit *G1* 78 Ne] en *G1*
- Capítol 40. 11 que] qui *G1* 11 garder] ~~user~~ garder *G1* 32 il] y *G1* 49 avoit] ~~et ni~~ avoit *G1*
- Capítol 42. 1 premierement] co premierement *G1* 36 peuple] ~~pere~~ peuple *G1*
- Capítol 43. 25 rommain] ~~des~~ rommain *G1*
- Capítol 44. 15 puissante] puissance *G1* 25 visage] visage ~~entiere~~ *G1* 47 magnificence] magnificé *G1*
- Capítol 45. 13 les] des *G1* 24 envie] ~~pe~~ envie *G1*
- Capítol 46. 10 essaiés] essaie *G1* 23 ne] nen *G1* 35 autres] autres ~~et~~ *G1* 54 Tarquinus] Tarquius *G1*

Capítol 47. 7 lui] le lui *G1* 36 a⁴] *om. G1*

Capítol 48. 22 avoit] ~~les~~ avoit *G1* 26 reciter] reciteur *G1* 29 armés] arme *G1* 29 volunterement]
vountermement *G1* 32 maudioient] ~~ne~~ maudioient *G1* 34 vengerresses] vengerresse *G1*

SIGLES I ABREVIATURES UTILITZADES A LES NOTES

Les sigles dels manuscrits francesos citats s'indiquen a l'Apèndix 1. El símbol * indica lliçó reconstruïda.

AM = Ausiàs March. *Poesies*, a cura de Pere Bohigas (Barcelona: Barcino, 2000), «Els Nostres Clàssics», B/19.

cap. = capítol

DCVB = Antoni M. Alcover & Francesc de Borja Moll. *Diccionari català-valencià-balear*, 2a edició corregida i posada al dia, 10 vols. (Palma de Mallorca: 1964-1969).

DECat = Corominas, Joan. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 vols. (Barcelona: Curial – Caixa de Pensions «La Caixa», 1980-2001).

DMF = *Dictionnaire du Moyen Français (1330-1500)*. *ATILF*. Nancy Université & Centre National de la Recherche Scientifique. Pàgina web: <http://www.atilf.fr/dmf/>.

Faraudo = *Vocabulari de la llengua catalana medieval de Lluís Faraudo de Saint-Germain*. Institut d'Estudis Catalans. Pàgina web: <http://www2.iec.cat/faraudo/>.

Gdf = Frédéric Godefroy. *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle* (París: F. Vieweg, 1881).

LAF = Frédéric Godefroy. *Lexique de l'ancien français* (París: Honoré Champion, 1982).

Larousse = Algirdas Julien Greimas & Teresa Mary Keane. *Dictionnaire du moyen français* (París: Larousse, 2001 [1992]).

lat. = Text llatí de l'*Ab urbe condita* de Titus Livi. Segons l'edició: Titus Livi. *Història de Roma* (Barcelona: Fundació Bernat Metge, 2002).

Lewis & Short = *A Latin Dictionary. Founded on Andrews' Edition of Freund's Latin Dictionary* (Oxford: Clarendon Press, 1879). Pàgina web: <http://www.perseus.tufts.edu>.

r. = ratlla

Trev. = Comentari a l'*Ab urbe condita* de Nicolau Trevet, segons el manuscrit Lat. 5745 de la Bibliothèque Nationale de France.

CORRESPONDÈNCIA DELS NOMS PROPIS, TOPÒNIMS I GENTILICIS DEL LLIBRE I

DE LES «DÈCADES» AMB LES FORMES ACTUALS

Aquesta llista té la funció de facilitar la identificació dels personatges i dels llocs que apareixen en el llibre I de la traducció catalana de les *Dècades*. Recull els noms que en el text tenen una forma diferent a com es coneixen actualment: alguns són noms tal com es coneixien en època medieval, altres són formes corrompudes per errors de còpia en les tradicions manuscrites francesa i catalana, i d'altres són traduccions literals de la forma francesa. S'exclouen de la llista els noms que tenen la forma actual (per exemple, Hèrcules/Èrcules, Sibila) i els noms que apareixen sota la forma llatina correcta (per exemple, Sextus, Junius Brutus, Turnus Erdonius, o casos fàcils d'identificar com Lucio Tarquinius o Luce Tarquí). S'indica en primer lloc el nom tal com apareix al text editat, i després de : la forma actual del nom.

Acervus: Atemus	Apis: Atis
Accius Navius: Atus Navi	Arcius: Arrunt, fill del rei Luci Tarquini
Aguil·let: Argilet	el Superb
Alba: Alba Longa	Arcus: Arrunt, fill de Demarat
Albelonya: veg. Alba	Arecte: veg. Arete
Albia: Àlbula (nom antic del riu Tíber)	Arens: Arrunt, fill del rei Luci Tarquini
Amene: Anié	el Vell
Antemnesa: Antemnes	Arete: Arícia (actualment Ariccia)
anticenaçes: veg. athenaces	articians: els aricins
Antistes: Anquises	Atach: Achas, rei de Judea
Apiola: Apíoles	athenaces: antemnates

Aurelius: veg. Emilius	Fiton: Pítia
Auscus: Ancus Marci	Forentí: Ferentina
Avànder: Evànder	Gàbia: veg. Guàbia
Carpenat: mont Tarpei	Gegamos: els Geganis
Çere: Cere (actualment Cerveteri)	Geniculus: Janículum
Cipriana: Cipri	Guàbia: Gàbios
Circea: Circeios	Gualata: Col·làcia
Comarie: Camèria	Lavina: Lavínia, esposa d'Eneas
crusturaments: crustumins	Lavina: Lavínum, ciutat
Curasses: els germans Curiacis	Laurença: Larència
Curimal: Quirinal	Lecores: veg. Lucieres
Custes: Cures	Lorença: Laurent
Domanico: Demarat	Lucermitra: veg. Lucieres
Eger: Egeri, pare de Col·latí Tarquini	Lucieres: els Lúcers
Egerion: Egeri, nét de Demarat	Lucrecian: Espuri Lucreci Tricipití
Embaguanades: eugàneus	Lucunus: Lucumó
Emilius: Amuli	Lupertal: jocs lupercals
Eracle: Heraclea	Maraucio: veg. Auscus
Ersília: Hersília	Masie: Mesi
Espurius Carpeius: Espuri Tarpei	Mecius Fusecius: Meti Fufeci
Excel·leticos: els Clelis	Mecius Tucius: Meti Curci
Farença: Ferentina	Medul·la: Medúl·lia
Ffaustil·lius: Fàustul	Meuna: veg. Amene
Fferrònia: Ferònia	Mezença: Mezenci
ffidenates: fidenats	Minius: Numa Pompili

Monial: Viminal	rotilians: veg. rutil·lians
Munitor: Numitor	rutil·lians: rútsuls
Nervus: Verna	Saences: veg. Scienses
Nomença: Nomèntum	Scienses: els Ticienses
Numa Marcia: Numa Marci	Seliu: Solinus
Octavius Manilius: Octavi Mamili Tusculà	senençes: ceninencs
Orasses: els Horacis	senencians: veg. senençes
Orassi: Horaci	Sere: veg. Çere
Orbiana: via Úrbia	Servilius Tul·lius: Servi Tul·li
P. Valeri: veg. Val·leria	sivilianes: fosses de Cluili (rei albà)
Peloponna: el Peloponès	Sibilis: veg. Sivilius
Pere Bertor: Pierre Bersuire	Sivilius: rei Cluili
Pinayres: els Pinaris	Signea: Sígnia
Pison: Fabi Píctor	Squil·liana: turó de les Esquílies
Policara: Politòrium	Stroria: veg. Strúria
Policayre: veg. Policara	Strúria: Etrúria
Poliman: Pilèmenes	Suessa: veg. Pometa
Pometa: Suessa Pomècia	Taciennes: veg. Scienses
Prisque Tarquí: Tarquini Prisc	Tarquí: Tarquini
Proculus: Pròcul Juli	Tarquina: Tarquínios
Quincios: els Quintis	Tassius: Titus Taciús
Quiricians: els Quirits	Tavençes: veg. Ravençes
Quirites: Quirits	Tonsuans: jocs Consuàlia
Rapuences: veg. Ravençes	Tracone: Crotona
Ravençes: els Ramnenses	Trucamena: Crustumèria

truscunians: crustumins

trustenes: veg. truscunians

Tucius: Meti Curci

Tul·li: Tul·lus Hostili

Tul·lios: els Julis

Uncie: Admúrcia

Val·leria: Publi Valeri

Veia: Veios

Vege: veg. Veia

Vienna: veg. Amene